

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV TA'LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
NAMANGAN MUHANDISLIK-QURILISH INSTITUTI**

Ilmiy tadqiqod metodologiyasi

FANIDAN

**70712301—Mashinasozlik texnologiyasi mutaxassisligi magistrantlari
uchun**

O'QUV - USLUBIY MAJMUA

ИМАНИГАИ - 2024

Ushbu UUM « 30 » 08. 2024-yilda tasdiqlangan № 121 raqamli
«Ilmiy tadqiqod metodologiyasi» fanining o'quv dasturiga muvofiq ishlab chiqildi.

Tuzuvchi:

A Botirov - NamMQI, «Mashinasozlik
texnologiyasi» kafedrasining dotsenti, t.f.n

Taqrizchlari:

Sh. Kenjaboev - NamMQI, «Mashinasozlik
texnologiyasi» kafedrasi professori.

T. Qambaraliyev - NamanganMash MChJ texnologi

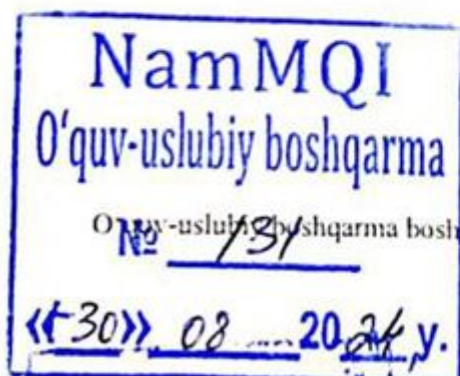
Fanning UUMsi «Mexanika muhandisligi» kafedrasining 2024-yil 28.08. dagi
№ 1 sonli yigilishida muhokamadan o'tgan va instituti o'quv- uslubiy kengashida ko'rib
chiqishga tavsiya etilgan.

Kafedra mudiri :

dots. M Ubaydullaev

Institut ilmiy-uslubiy kengashining 2024 yil 08. dagi № 131 sonli qarori bilan
tasdiqlandi (ro'yhat raqami № 2).

dots. T.Jo'rayev

Mundarija

T/r	Nomi	
1	Fanning o'quv dasturi	
1.1	Fanning o'quv dasturi	
11	Dastur bo'yicha materiallar	
2.1	Ma'ruza mashg'ulotlar uchun o'quv metodik materiallar	
2.1.1	KIRISH. ILMIY BILIMNING METODOLOGIK ASOSLARI	2
2.1.2	ILMIY TADQIQOT TURLARI VA UNI OLIB BORISHNING USULLARI	2
2.1.3	ILMIY-TADQIQOT FAOLIYATINI TASHKIL ETISH	2
2.1.4	ILMIY TADQIQOT ISHLARIDA MODELLASHTIRISH	2
2.1.5	NAZARIY TADQIQOTLAR OLIB BORISH METODOLOGIYASI	2
2.1.6	EKSPERIMENTAL TADQIQOTLAR METODOLOGIYASI	2
2.1.7	EKSPERIMENTAL TADQIQOTLARNI REJALASHTIRISH	2
2.1.8	EHTIMOLLAR NAZARIYASI VA AMALIY TADQIQOTLAR	2
2.1.9	O'LGHASHGA OID ASOSIY TUSHUNCHALAR. O'LGHASH	2
2.1.10	ILMIY TADQIQOT NATIJALARINI RASMIYLASHTIRISH	2
2.1.11	ILMIY AXBOROTLARNI IZLASH	2
2.1.12	DISSERTATSIYA VA UNGA QO'YILADIGAN TALABLAR	2
2.1.13	INTELLEKTUAL MULK HUQUQI	2
2.1.14	IXTIROLARCHILIK IJODKORLIGI ASOSLARI.	2
2.1.15	ILMIY – TEXNIKA SOLAHIIYATI VA UNING TARKIBIIY	2
	Jami	30
2.2	Amaliy mashg'ulotlar uchun o'quv metodik materiallar	30
111	Fan bo'yicha adabiyotlar	
1V	Test savollari	
V	Qo'shimcha o'quv va ilmiy materiallar	
V1	Nazorat uchun savollar.	
V11	Sillabus	

n/modul kodi		O‘quv yili	Semestr(lar)	ECTS - Kreditlar	
ITM1104		2024-2025	1	4	
Fan/modul turi		Ta'lim tili		Haftadagi dars soatlari	
Majburiy		O‘zbek		4	
1.	Fanning nomi	Auditoriya mashg‘ulotlari (soat)	Mustaqil ta'lim (soat)	Jami yuklama (soat)	
	Ilmiy- tadqiqot metodologiyasi	60 (M30/A30)	60	120	
2.	I.Fanning mazmuni				
Fanni o‘qitishdan maqsad –magistrantlarni ilmiy tadqiqot usullari tizimi bilan qurollantirish, ilmiy tadqiqot faoliyatiga qiziqtirish va ijtimoiy-iqtisodiy soxalarda ilmiy tadqiqot olib borish qobiliyatini shakllantirishdan iborat. Fanni vazifalari –magistrantlarni ilmiy tadqiqot olib borish tartibi, qoidalari bilan tanishtirish, ilmiy izlanishlar olib borish, ijtimoiy-iqtisodiy sohalarda ilmiy tadqiqotni amalga oshirish uslubiyatiga ega bo‘lishga imkoniyat yaratish, magistrantlarning ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarni tahlil etishni o‘ziga xos usullariga ega bo‘lishini ta‘minlash, ularning ilmiy tadqiqot texnologiyasini egallashga imkoniyat yaratishdan iborat.					
II. Asosiy nazariy qism (ma'ruza mashg‘ulotlari)					
II.1. Fan tarkibiga quyidagi mavzulari kiradi:					
1-mavzu. KIRISH. ILMIY BILIMNING METODOLOGIK ASOSLARI					
Asosiy ta’rif va tushunchalar. Metodologiya –inson faoliyatini tashkil etish to‘g‘risidagi ta’limot. Fan tushunchasi to‘g‘risida. Empirik fanlar. Nazariy fanlar.Fan rivojlanishining asosiy bosqichlari. Fan voqe’likni estetik o‘zlashtirishi. Qadimgi Sharq mamlakatlari fanlari. O‘rta asrlarda ilm-fan rivojlanishi.					
2- Mavzu: ILMIY TADQIQOT TURLARI VA UNI OLIB BORISHNING USULLARI					
Ilmiy tadqiqotlarni (klassifikasiyalanishi) turlari, strukturasi va bosqichlari. Ilmiy tadqiqotlar olib borishning asosiy usullari. Ilmiy-tadqiqotni metodologik asoslari. Ilmiy texnik muammo (masala). Uni aniqlash, o‘rganish va yechimi bo‘yicha ilmiy gipotezani shakllantirish					

3-Mavzu: ILMIY-TADQIQOT FAOLIYATINI TASHKIL ETISH. YO‘NALISHINI TANLASH

Ilmiy tadqiqot yo‘nalishining maqsad va vazifalarini tanlash metodlari. Tadqiqotning ilmiy yangiligi va dolzarbligi. Ilmiy g‘oya va uni qo‘yilishi. Ilmiy-tadqiqotlarda innovatsiya. Ilmiy tadqiqot olib borish uchun zarur talab va imkoniyatlar. Ilmiy tadqiqotlar mavzusini tanlash va baholash. Ilmiy tadqiqot etikasi. Plagiat tushunchasi.

4-Mavzu: ILMIY TADQIQOT ISHLARIDA MODELLASHTIRISH

Matematik modellash asoslari. Matematik modellash vazifalari va unga qo‘yilgan talablar. Matematik modellar turlari, shakllari va tasnifi. Matematik modellarni ishlab chiqish metodlari. Fizik modellar va asosiy ko‘rsatkichlari

5- Mavzu: NAZARIY TADQIQOTLAR OLIB BORISH

METODOLOGIYASI

Nazariy tadqiqotlar va ularni o‘tkazish metodlari. Nazariy tadqiqotlarning strukturasi va modellari. Sistemaviy tadqiqot usullari. Sistema modeli dekompozitsiya asosi sifatida.

6-Mavzu: EKSPERIMENTAL TADQIQOTLAR METODOLOGIYASI

Eksperiment klassifikatsiyasi, maqsadi, vazifalari va ularni bosqichlari. Eksperimentni o‘tkazish metodikasi. Eksperimental tadqiqotlar metodologiyasining asosiy masalalari. Texnikaviy obyektning kibernetik modeli. Eksperiment o‘tkazish uchun ish o‘rnini tashkillash. O‘xshashlik nazariyasi. O‘xshashlik turlari. O‘xshashlik sonlar.

7-Mavzu: EKSPERIMENTAL TADQIQOTLARNI REJALASHTIRISH, O‘TKAZISH VA NATIJALARI TAHLILI

Eksperiment rejasi va dasturini ishlab chiqish. Eksperimentni rejalashtirish va metodlari. Eksperimentni rejalashtirish va faktorlar tenglamasi. Eksperimentni rejalashtirishda faktorlar tenglamalari. Eksperiment natijalariga ishlov berish usullari. Empirik formulalarni tanlash usuli. Hisoblash eksperimenti.

8-mavzu. Eksperimental tadqiqotlar

8-Mavzu: EHTIMOLLAR NAZARIYASI VA AMALIY TADQIQOTLAR NATIJALARIGA MATEMATIK –STATISTIK USUL BILAN ISHLOV

BERISH

Ehtimollar nazariyasi haqida tushunchalar. Tasodifiy voqeliklar (hodisalar) va ularning ehtimolligi. Ehtimolliklarni qo'shish va ko'paytirish. Ilmiy tadqiqotlarda statistik yondashuv. Tasodifiy kattaliklarning taqsimlanishi va miqdoriy xarakteristikalar

9-Mavzu: O'LCHASHGA OID ASOSIY TUSHUNCHALAR. O'LCHASH MOHIYATI

O'lchash usullari. O'lchashlarni ishonarli ehtimolligi yordamida interval baholash. O'lchashlar natijalarini grafik qayta ishlash metodlari. O'lchashlar xatolari va nuqsonlari, ularning turlari, paydo bo'lishi sabablari. hatolarni bekor qilish usullari

10-Mavzu: ILMIY TADQIQOT NATIJALARINI RASMIYLASHTIRISH

Ilmiy tadqiqot natijasi haqida ma'lumotlar turlari. Ilmiy referat va hisobotlarning strukturasi, mazmunlari va tili. Ilmiy tadqiqot ishlari to'g'risidagi hisobotlarni rasmiylashtirish. Ilmiy tadqiqot natijalarining aprobatsiyasi. Ilmiy ishni himoya qilish tartibi

11-Mavzu: ILMIY AXBOROTLARNI IZLASH. ILMIY AXBOROTLARNI JAMLASH VA QAYTA ISHLASH

Axborotlarni hujjatli manbalari. Ilmiy axborotlarni tahlil qilish, ilmiy tadqiqotlar maqsadi va vazifasini ifoda etish. Axborot va bibliografiya ma'lumotlar manbalari va tahlili. Ilmiy axborotlar va uni izlash. Elektron shakldagi axborotlar resurslari. Ilmiy axborotlarni qayta ishlash, qayd qilish va saqlash

12-Mavzu: DISSERTATSIYA VA UNGA QO'YILADIGAN TALABLAR, YOZISH TARTIBI VA RASMIYLASHTIRISH.

Dissertatsiya to'g'risida tushunchalar. Dissertatsiyaning tuzilishi. Dissertatsiya va uni matni rasmiylashtirilishiga qo'yiladigan talablar. Dissertatsiya avtoreferatiga va avtoreferat matnining rasmiylashtirilishiga qo'yiladigan talablar.

13-Mavzu: INTELLEKTUAL MULK HUQUQI

Intellektual mulk va mualliflik huquqi tushunchalari. Intellektual mulk huquqi va jamiyatning rivojlanishi. Intellektual mulk obyektlari (IMO)ni tasniflash va muhofazalash tamoyillari

14-Mavzu: IXTIROLARCHILIK IJODKORLIGI ASOSLARI. PATENT MATERIALLARI

Ixtironing bayoni va ixtironi bajarishni ta'minlaydigan ma'lumotlar. Yangi ixtirolarni yaratish usullari. Ixtiro formulasi , uning maqsadi va grafik qismi. Ixtirolarni patentlash. Ixtiroga patent olish uchun tuziladigan talabnoma hujjatlari tarkibi. Patent huquqining rivojlanish tarixi. Foydali modelni patentga layoqatligi shartlari. Sanoat namunasini patentga layoqatligi shartlari. Patent izlanishlari. Patent axboroti

15-Mavzu: ILMIY – TEXNIKA SOLAHİYATI VA UNING TARKIBIY QISMLARI

Ilmiy-tadqiqot tajriba konstruktorlik ishlari (ITTKI) ning vazifalari, tamoyillari va bosqichlari. Innovatsion loyihalashtirishning asoslari. Innovatsion loyihalarning ekspertizasi. Ilmiy-tadqiqotlar, innovatsiyalar va ilmiy-pedagog kadrlar tayyorlash.

III. Amaliy mashg'ulotlari buyicha ko'rsatma va tavsiyalar

Amaliy mashg'ulotlar uchun quyidagi mavzular tavsiya etiladi:

1. "Ilmiy- tadqiqot metodologiyasi" fanining ilmiy-texnikaviy rivojlanish.
2. Ilmiy bilishning metodlar
3. Ilmiy tadqiqot yo'nalishining tanlash metodlari
4. Tadqiqotning ilmiy yangiligi va dolzarbligi
5. Ilmiy axborotlarni qidirish va to'plash
6. Nazariy tadqiqotlarni o'tkazish metodlari
7. Eksperimental tadqiqotlar o'tkazish
8. Ishonchlilik ehtimolligi yordamida o'lchash intervallarini baholash.
9. O'lchov natijalarini qayta ishlashning grafik usullarini urganish.
10. Ixtiro ob'ektlari
11. Patent izlanishlari.
12. Magistrlik dissertatsiyasining tuzilishi urganish
13. Magistrlik dissertatsiyasining maksad va vazifalari
14. Magistrlik dissertatsiyasining yozish

	15. Doktorlik dissertatsiyasi (PhD) rasmiylashtirilishiga quyiladigan talablar. IV. Kurs ishi (loyihasi) bo'yicha ko'rsatma va tavsiyalar O'quv rejada kurs ishi (loyihasi) kiritilmagan V. Mustaqil ta'lim va mustaqil ishlar <i>Mustaqil ta'lim uchun tavsiya etiladigan topshiriqlar:</i> 1. Fan tushunchasi va fan tarakkiyotining boskichlari. 2. Innovatsiya siyosati: maqsadi, vazifalari, amalga oshirish dastaklari va yo'nalishlari. 3. Ilmiy-texnika siyosati tamoyillari va yo'nalishlari. 4. Ilmiy-tadqiqot faoliyatini tashkil etishning xuquqiy-institutsional asoslari. 5. Iqtisodiyotni modernizatsmyalash sharoitida fanning vazifalari 6. Fandagi asosiy ilmiy kontseptsiyalar. 7. Ilmiy-texnika salohiyati va uning tarkibiy qismlari 8. Bilish nazariyasi 9. Ilmiy tadqiqot turli va mezonlar bo'yicha guruxlanishi 10. Ilmiy tadqiqot va tajriba konstruktorlik ishlarning mohiyati, xususiyatlari
3.	VI. Fan o'qitilishining natijalari (shakllanadigan kompetentsiyalar) Fanni o'zlashtirish natijasida magistrant: • iqtisodiy, ijtimoiy soha ob'ektlarini tadqiq etish modellari, tadqiqot natijalarini ishlab chiqish usullari, ularni asoslash va bayon etish haqida <i>tasavvurga ega bo'lishi</i>; • ilmiy tadqiqotlarni o'tkazish, ijtimoiy-iqtisodiy muammolar xolatini tadqiq etish, axborot to'plash va tahlil qilish, ilmiy yechimlar bo'yicha xulosa va takliflarni shakllantirish, adabiyotlarni o'qish, o'rganish, konspekt qilish va materiallarni tanlash va qayta ishlashni <i>bilish va ulardan foydalana olish</i>; • ijtimoiy-iqtisodiy sohalarda ilmiy-tadqiqot jarayonlarini tashkil etish va olib borish; jarayonlarni taxlil qilish va xulosa chiqarish; muammolarni xal etish uchun zarur bo'lgan ma'lumotlarni to'plash, guruhlash, tahlil etish va ulardan foydalanish <i>ko'nikmalariga ega bo'lishi kerak</i>. •
4.	VII. Ta'lim texnologiyalari va metodlari: • ma'ruzalar; • interfaol keys-stadilar;

	• seminarlar (mantiqiy fikrlash, tezkor savol-javoblar); • guruhlarda ishlash; • taqdimotlarni qilish; • individual loyihalar; • jamoa bo'lib ishlash va himoya qilish uchun loyihalar.
5.	VIII. Kreditlarni olish uchun talablar: Fanga oid nazariy va uslubiy tushunchalarni to'la o'zlashtirish, tahlil natijalarini to'g'ri aks ettira olish, o'rganilayotgan jarayonlar haqida mustaqil mushohada yuritish oraliq nazorat shakllarida berilgan vazifa va topshiriqlarni bajarish, yakuniy nazorat bo'yicha yozma ishni topshirish.
6.	IX. Adabiyotlar Asosiy adabiyotlar: 1. Саифназаров И., Каримов Т., Никитченко Г.И. Илмий ижод методологияси, -Тошкент, ТДИУ, 2004. 2. Блауг М. Методология экономической науки. М, 2004. 3. Сондерс М. Льюис Ф., Торнхил Э. Методы проведения экономических исследований. М.. 2006. 4. SHermuxamedova N.A. Ilmiy tadqiqot metodologiyasi. Darslik. -Т. "Fan va texnologiya" 2014, 512 b. 5. Шкляр М.Ф. Основы научных исследований. Учебное пособие для бакалавров / М. Ф. Шкляр. -4-е изд. -М.: Издательско-торговая корпорация «Дашков и К», 2012. - 244 с. Qo'shimcha adabiyotlar: 6. Mirziyoev SH.M. Tanqidiy tahlil, katiy tartib intizom va shaxsiy javobgarlik-har bir raxbar faoliyatini kundalik qoidasi bo'lishi kerak. Mamlakatimizni 2016 yilda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning asosiy yakunlari va 2017 yilga mo'ljallangan iqtisodiy dasturning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasining kengaytirilgan majlisidagi ma'ruza, 2017 yil 14 yanvar. - Toshkent: "O'zbekiston", 2017. – 104 b. 7. Mirziyoev SH.M. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta'minlash - yurt taraqqiyoti va xalq farovonligi garovi. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganinng 24 yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimdagi ma'ruza. 2016 yil 7 dekabr - Toshkent O'zbekiston, 2017. 48-b. 8. "Faol tadbirkorlik, innovatsion g'oya va texnologiyalarni qo'llab-quvvatlash yili davlat dasturi". O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 22 yanvar 2018 yildagi Farmoni bilam tasdiqlangan. 9. Ананин О. Структура теоретико-экономического знания. Методологический анализ. М.: ИЭРАН, 2005.

	10. Мудриевская Л.М., Зайченко Г.А., Притыкин Л.М. О методологии научного исследования в работе Карла Поппера «Нищета и историзма». Днепропетровск, 1996. 11. Орехов А.М. Методы экономических исследований. М.: ИНФРА-М, 2006. 12. Шишков Г.Б. Математизация экономической теории: методология науки. М.: РЭА им. Плеханова, 1996. 13. Kahn J.A., Landsburg S.E., Stockman A.C. The Positive Economics of Methodology// Journal of Economic Theory. Vol. 68. No 1. (January 1996). P. 64-76. 14. Новиков А.М., Новиков Д.А. Методология научного исследования. М.: Либроком. 2010. -280 с. 15. Системный анализ и моделирование перспектив устойчивого развития национальной экономики Узбекистана: Чепель С.В. /Монография/ Ташкент: IFMR, 2014.-316 с. 16. Вахабов А.В., Разыкова Г.Х. Модернизация экономики Учебное пособие. -Т.: "Иктисодчи- Молия", 2014, 200 с. 17. Доклад по пеням развития тысячелетия Узбекистан. 2015/Под.общ.ред. Г,Саидовой – Т.: Центр экономических исследований. 2015.-100 с. 18. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi xuzuridagi Oliy Attestatsiya komissiyasi rayosatining "Fan doktori ilmiy darajasini beruvchi ilmiy kengash to'g'risidagi nizomni tasdiqlash haqida" karori. O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan 2016 yil 8 iyunda ro'yxatdan o'tkazilgan. ro'yxat rakami 2796. 19. O'zbekiston Respublikasi iqtisodiy-ijtimoiy taraqqiyotining mustaqillik yillaridagi (1990-2010 yillar) asosiy tendentsiya va ko'rsatkichlari hamda 2011-2015 yillarga mo'ljallangan prognozlari. Stat. to'plam. -T.: O'zbekiston. 2011. -140 b. 20. World development report 2014: risk and opportunity - managing risk for development. The World Bank. Washington D.C. 2014. 324 p. 21 2016 World development Indikators. World Bank Group. Washington. 2016. 132 pag. Internet saydlar 1. www.ziynet.uz 2. www.goz.uz 3. www.stat.uz 4. www.lex.uz
7.	Fanning o'quv dasturi mutaxassislikning o'quv rejasiga majburiy fan sifatida kiritilgan va institut Kengashining 2024 yil «__» _____ «__» sonli qarori bilan tasdiqlangan.

8.	Fan (modul) uchun ma'sul: Kenjaboev Sh.Sh. –“Mashinasozlik texnologiyasi” kafedrası professori,t.f.d
9.	Taqrizchilar: Turdaliev V – NamMQI, “ Umumtexnik fanlar” kafedrası professori, t.f.d. Mamajanov I. –To'raqo'rg'on mexanika zavodi direktori

NAZARIY MA'LUMOTLAR

1 – ma'ruza.

Mavzu: KIRISH. ILMIY BILIMNING METODOLOGIK ASOSLARI

Ko'p sonli ta'riflarga ega bo'lgan fan uch asosiy shakl-shamoyilda namoyon bo'ladi. U yo faoliyat shakli, yo muayyan fanga doir bilimlar tizimi yoki majmui, yo ijtimoiy institut sifatida tushuniladi. Birinchi holda fan atrof borliq narsalari va jarayonlarini amalda aniq, izchil va tadrijiy bilishga qaratilgan alohida faoliyat usuli sifatida namoyon bo'ladi. Faoliyat sifatida fan maqsadlarni belgilash, qarorlar qabul qilish, yo'l tanlash, o'z manfaatlarini ko'zlash, mas'uliyatni tan olish maydonida amal qiladi. V.I.Vernadskiy fanning aynan faoliyat sifatidagi talqinini alohida qayd etgan edi: «Fanning mazmuni ilmiy nazariyalar, gipotezalar, modellar, u yaratuvchi dunyoning manzarasi bilan cheklanmaydi, uning negizi asosan ilmiy omillar va ularning empirik xulosalaridan tashkil topadi, tirik odamlarning ilmiy ishi uning asosiy jonli mazmunini tashkil etadi» 1 . Fan ob'ektivlik, aniqlik, haqiqiylik mezonlariga javob beruvchi bilimlar tizimi sifatida amal qiluvchi ikkinchi talqinda ilmiy bilim o'ziga erkinlik hududini ta'minlashga, mafkuraviy va siyosiy yo'nalishlarga nisbatan betaraf bo'lishga harakat qiladi. Olimlar o'z umrini baxshida etuvchi haqiqat yo'lidagi izlanishlar hamma narsadan ustun turadi, fanning bosh omili va asosiy boyligi hisoblanadi. Fanning uchinchi – institutsional talqini uning ijtimoiy tabiatiga urg'u beradi va uning borlig'ini ijtimoiy ong shakli sifatida moddiylashtiradi. Umuman olganda, fanning institutsional ko'rinishi bilan ijtimoiy ongning boshqa shakllari: din, siyosat, huquq, mafkura, san'at va hokazolar ham bog'liq. Ilmiy-nazariy bilim ishlab chiqarish bilan bog'liq ijtimoiy institut yoki ijtimoiy ong shakli sifatidagi fan ilmiy tashkilotlar, ilmiy hamjamiyat a'zolari o'rtasidagi o'zaro aloqalar tizimini, me'yorlar va qadriyatlar tizimini tashkil etadi. Biroq o'n minglab va hatto yuz minglab odamlar o'z kasbini topgan institut sifatidagi fan yaqin o'tmishdagi rivojlanish mahsulidir.

Zotan, faqat XX asrga kelib olim kasbi o'z ahamiyatiga ko'ra ruhoniylar va qonunchi kasbi bilan tenglashdi. Fan haqidagi fan asoschilaridan biri J.Bernal fan tushunchasiga amalda ta'rif berish mumkin emasligini qayd etib, fanning mohiyatiga yaqinlashish imkonini beruvchi yo'llarni belgilaydi. Shunday qilib, fan: 1) institut; 2) metod; 3) ilmiy an'analarning shakllanishi; 4) ishlab chiqarishning rivojlanish omili; 5) e'tiqodlar va insonning dunyoga munosabatini shakllantiruvchi eng kuchli omil sifatida namoyon bo'ladi² . «Amerika etimologik lug'ati»da fanga «tabiiy hodisalarni kuzatish, tasniflash, tavsiflash, tajribada sinash va nazariy tushuntirish taomillarini ko'rsatish vositasi» deb ta'rif berilgan³ . Bu ta'rif asosan amaliy xususiyat kasb etadi. E.Agatssi fan «ob'ektlar haqidagi fikr-mulohazalarning oddiy majmui sifatida emas, balki ob'ektlarning muayyan sohasi haqidagi nazariya sifatida» qaralishi lozimligini qayd etadi⁴ . Bu ta'rifda ilmiy va oddiy bilimni farqlashga da'vo, fan ob'ektni o'rganishni uni nazariy tahlil qilish darajasiga yetkazgan taqdirdagina to'laqonli xususiyat kasb etishiga ishora mavjud. Shunday qilib, fan bilan faqat faktlar majmuini qayd etish va ularni tavsiflashni bog'lash mumkin emas. Biz narsalar va hodisalarni tushuntirish va ularni taxmin qilish tamoyillarini aniqlashga muvaffaq bo'lgan taqdirdagina to'laqonli fanga ega bo'lamiz.

Ko'pgina olimlar ma'lum tamoyillar, soddalik mavjud bo'lmasa, fan ham mavjud bo'lmaydi, deb hisoblaydilar. Bu bahsli fikr. Chunki fanning yetukligi nafaqat soddalik va

aniqlik, balki teran nazariy, konseptual daraja bilan ham belgilanadi. Agar inson mushohada yuritishni emas, balki unga barcha faktlar taqdim etilishini xohlayotgan bo'lsa, u fanning dastlabki bosqichida emas, balki bu bosqichning nuqtai nazarida turgan bo'ladi. Hozirgi vaqtda fan avvalo ijtimoiy-madaniy hodisa sifatida namoyon bo'ladi. Bu fan jamiyatda amal qiluvchi rang-barang kuchlar va ta'sirlarga bog'liq ekanligi, ijtimoiy kontekstda o'z ustuvor vazifalarini belgilashi, murosai madoraga moyilligi va o'zi ham jamiyat hayotini sezilarli darajada belgilashini anglatadi. Shu tariqa ikki xil bog'lanish qayd etiladi: fan ijtimoiy-madaniy hodisa sifatida insoniyatning dunyo haqida haqiqiy, aniq bilim olish va yaratishga bo'lgan muayyan ehtiyojiga javob tariqasida yuzaga kelgan va o'z mavjudlik jarayonida jamiyat hayotining barcha jabhalari rivojlanishiga ancha kuchli ta'sir ko'rsatadi. Fan ijtimoiy-madaniy hodisa sifatida qaralishi shu bilan izohlanadiki, uning asoslarini o'rganish to'g'risida so'z yuritilgan taqdirda bugungi kunda biz fan deb ataydigan hodisaning chegarasi «madaniyat» chegarasigacha kengayadi. Boshqa tomondan, fan o'zining dastlabki – faoliyat va texnologiya sifatidagi talqinida madaniyatning birdan-bir barqaror va «haqiqiy» poydevori roliga da'vogar bo'ladi. Ijtimoiylik munosabatlarining o'zi odamlarning odamlar xususidagi munosabatlari va odamlarning narsalar xususidagi munosabatlari sifatida tushuniladi. Bundan fan ijtimoiy-madaniy hodisa sifatida insoniy munosabatlarning barcha jabhalariga kirib boradi, u odamlar o'rtasidagi munosabatlarning asosiy negizlaridan ham, narsalarni ishlab chiqarish, ayirboshlash, taqsimlash va iste'mol qilish bilan bog'liq barcha faoliyat shakllaridan ham o'rin oladi, degan xulosa kelib chiqadi. Hozirgi texnokratik asr qonuni shunday yangraydi: «Hamma narsa ilmiy, ilmiy asoslangan va ilmiy tekshirilgan bo'lishi lozim». Fanning bunday yuksak maqomidan u inson hayotining barcha jabhalariga rasman faol kirib borishi kerak, degan xulosa kelib chiqadimi yoki, aksincha, bu fanga insoniyat hayotidagi barcha salbiy jarayonlar uchun mas'uliyat yuklaydimi? Bu savol ochiq qolmoqda. Shu narsa aniqki, fan, ijtimoiy-madaniy hodisa sifatida, doim jamiyatda shakllangan madaniy an'nalarga, qabul qilingan qadriyatlar va me'yorlarga tayanadi.

Bilish faoliyati madaniyat borlig'i bilan mushtarakdir. Bu fanning bilish faoliyati sub'ekti – inson materialiga ishlov berish, uni o'zlashtirish va bilish jarayoniga jalb qilish bilan bog'liq madaniytexnologik funksiyasining mohiyati va mazmunini tushunish imkonini beradi. Fanning madaniy funksiyasi faqat samarali natija, ya'ni ilmiy faoliyat natijalari madaniyatning umumiy salohiyatini ham tashkil etishi bilan bog'liq emas. Fanning madaniy funksiyasi o'zining protsessualligi bilan kuchli. U avvalo insonni faoliyat va bilish sub'ekti sifatida shakllantirishni nazarda tutadi. Individual bilishning o'zi faqat madaniyatda qabul qilingan va mavjud bo'lgan madaniylashtirilgan, ijtimoiy shakllarda amalga oshiriladi. Individda bilish vositalari va usullari tayyor holda taqdim etiladi. Individular bilan ijtimoiylashuv jarayonida tanishadi. Tarixan u yoki bu davrning kishilik jamiyati doimo borliqni o'rganishning umumiy leksik vositalariga ham, umumiy vositalarga ham, maxsus tushunchalar va taomillarga ham ega bo'lgan. Ilmiy bilim hayotga chuqur kirib, odamlar ongi va dunyoqarashini shakllantirishning muhim negizini tashkil etib, shaxsning shakllanishi yuz beruvchi ijtimoiy muhitning ajralmas tarkibiy qismiga aylandi. Ijtimoiy-madaniy hodisa sifatida tushuniladigan fan jamiyat mulkiga aylangan va ijtimoiy xotirada saqlanayotgan bilimlarni o'zlashtirmasdan rivojlana olmaydi. Fanning madaniy mohiyati uning axloqiy tamoyillar va qadriyatlar bilan boyib borishiga sabab bo'ladi. Fan etosining

yangi imkoniyatlari ochiladi: intellektual va ijtimoiy mas'uliyat muammosi, qarorlar qabul qilishning shaxsiy jihatlari, ilmiy hamjamiyat va jamoadagi ma'naviy muhit muammolari namoyon bo'ladi. Fan jamiyatdagi jarayonlarni ijtimoiy tartibga solish omili sifatida amal qiladi. U jamiyat ehtiyojlariga ta'sir ko'rsatadi, oqilona boshqarishning zaruriy shartiga aylanadi.

Har qanday yangilik dalillar bilan ilmiy asoslashni talab qiladi. Fanni madaniy-ijtimoiy tartibga solish mazkur jamiyatda shakllangan ta'lim va tarbiya tizimi orqali hamda tadqiqotchilik faoliyati va fan etosiga jamiyat a'zolarini jalb qilish yo'li bilan amalga oshiriladi. Fanni olimlar hamjamiyati rivojlantiradi. Shu sababli fan muayyan ijtimoiy va kasbiy tashkilotga, rivojlangan kommunikatsiyalar tizimiga ega bo'ladi. Frensis Bekon o'z davrida shunday deb qayd etgan edi: «Fanning takomillashuvini bironbir odamning qobiliyati yoki uddaburonligidan emas, balki bir-birining o'rniga keluvchi ko'plab avlodlarning izchil faoliyatidan kutish lozim». Olim – doim u yoki bu ijtimoiy-madaniy muhit vakili. Mavjud ilmiy-ijodiy imkoniyatlarga butun ijtimoiy-madaniy maydonning ta'siri fan preparatining «soflik» darajasini ko'rsatadi. Fanda haqiqatni izlash, binobarin, tanqid, bahs, munozara ham qo'llabquvvatlanadi. Olim o'zining kasbiy mahoratini maqolalar, asarlar e'lon qilish, ilmiy davralarda ma'ruzalar bilan chiqish, fanga doir malakaviy talablarga javob berish orqali muttasil tasdiqlaydi va ko'pincha o'z opponentlari-hamkasblari bilan ham, jamoatchilik fikri bilan ham murakkab munosabatlarga kirishadi. Olim faoliyatining e'tirof etilishi unga ilmiy daraja va unvonlar berilishi bilan bog'liq. Fanda eng nufuzli mukofot Nobel mukofoti hisoblanadi. Albatta, shaxsning ijodiy imkoniyatlari ro'yobga chiqmasligi yoki ijtimoiy tizim bunga imkoniyat bermasligi ham mumkin. Biroq ixtiro qilish, biror yangi narsani kashf etishga jamiyat emas, balki faqat teran aql va zarur bilimlarga ega bo'lgan individgina qodirdir. Fan va texnika taraqqiyoti davrida fanning o'rni va ahamiyati tinimsiz o'sib bordi. Natijada uni ichki differentsiatsiyalashning yangi shkalasiga ehtiyoj tug'ildi. Katta fanda ayrim olimlar evristik izlanish faoliyatiga – yangi g'oyalarni ilgari surishga, ayrim olimlar analitik va eksplikatsion faoliyatga – mavjud g'oyalarni asoslashga, ba'zim olimlar – ularni tekshirishga, yana bir toifa olimlar esa – olingan ilmiy bilimni amalga tatbiq etishga ko'proq moyil ekanligi ayon bo'lib qoldi. Sotsiologlarning hisob-kitoblariga ko'ra, fan bilan aholining faqat 6-8% shug'ullanishga qodir. Ba'zan tadqiqotchilik faoliyati va oliy ta'limni qo'shib olib borish fanning asosiy va empirik jihatdan aniq belgisi hisoblanadi. Bu fan kasbiy faoliyatga aylanib borayotgan sharoitda juda o'rinlidir. Ilmiy-tadqiqotchilik faoliyati zarur va barqaror ijtimoiy-madaniy an'ana sifatida e'tirof etiladi. Bu faoliyatsiz jamiyat normal mavjud bo'lishi va rivojlanishi mumkin emas. Fan har qanday ma'rifatli davlat faoliyatining ustuvor yo'nalishlaridan birini tashkil etadi.

Hozirgi zamon fani katta fan deb ataladi. XX asr oxirida yer yuzidagi olimlar soni 5 mln. kishidan oshib ketdi. Fanda 15 ming yo'nalish va bir necha yuz ming ilmiy jurnallar mavjud. XX asr hozirgi zamon fani deb ataladi. Yangi energiya manbalari va axborot texnologiyalari – hozirgi zamon fanining istiqbolli yo'nalishlari. Fanning internatsionalizatsiyalashuvi tendensiyalari kuchayib bormoqda, fanning o'zi fanlararo kompleks tahlil predmetiga aylanmoqda. Uni o'rganishga nafaqat fanshunoslik, fan falsafasi, baltisotsiologiya, psixologiya va tarix ham kirishmoqda. Fanning «neytralligi» va «ijtimoiy buyurtma». Fan, ijtimoiy-madaniy hodisa sifatida, ko'p sonli munosabatlar,

shu jumladan iqtisodiy, ijtimoiy-psixologik, mafkuraviy, ijtimoiy-tashkiliy munosabatlarni o'z ichiga oladi. Fan jamiyatning iqtisodiy ehtiyojlarini qondirish uchun o'z imkoniyatlarini bevosita bunyodkor kuch funksiyasida ro'yobga chiqaradi. Bunda u odamlar xo'jalik-madaniy rivojlanishining muhim omili sifatida amal qiladi.

XVIII-XIX asrlardagi sanoat to'ntarishi natijasida yuzaga kelgan yirik mashinali ishlab chiqarish fanning bevosita bunyodkor kuchga aylanishi uchun moddiy negiz bo'lib xizmat qildi. Har bir yangi kashfiyot ixtiro uchun asosga aylanadi. Ishlab chiqarishning rang-barang tarmoqlari fanning turli tarmoqlari ma'lumotlarining bevosita texnologik qo'llanilishi sifatida rivojlana boshlamoqda. Bu tarmoqlarga tijorat keng kirib kelmoqda. Boshqa erkin kasblardan farqli o'laroq, fan bir lahzada iqtisodiy foyda keltirmaydi va bevosita naf ko'rish bilan to'g'ridan-to'g'ri bog'liq emas, shu sababli tirikchilik uchun mablag'lar topish muammosi olim uchun har doim juda muhim bo'lgan.

Hozirgi zamon fanining rivojlanishiga ko'p miqdorda mablag'lar kiritish va bunda ular o'zini tez oqlashiga umid qilmaslik talab etiladi. Jamiyatning mafkuraviy ehtiyojlariga javob berib, fan siyosat vositasi sifatida namoyon bo'ladi. Markscha mafkura fanni to'la va yalpi nazorat qilgani, kibernetika, genetika, matematik mantiq va kvant nazariyasiga qarshi kurash olib borgani XX asr fani tarixidan yaxshi ma'lum. Markscha fan rivojlanishining bu jihatiga baho berar ekan, E.Agatssi shunday xulosa chiqaradi: «Mafkura fanni unga mafkuraviy fikrlashga nisbatan ustunlikni ta'minlagan ob'ektiv bilim imijidan mahrum etishga harakat qildi... Markschilar fan, ayniqsa ilmiy faoliyat amaliy sohalarda va hokimiyat bilan munosabatlarda (pragmatik daraja) ijtimoiy jabhaga bog'liq ekanligini qayd etardilar, bundan tashqari, fanni texnologiya bilan tenglashtirishga moyil edilar» 5 . Rasmiy fan jamiyatning asosiy mafkuraviy mo'ljallarini qo'llab-quvvatlash, mavjud hokimiyat va mafkura o'zining imtiyozli mavqeini saqlashiga yordam beruvchi intellektual dalillar va amaliy vositalar taqdim etishga doimo majburdir.

Bu jihatdan fan mafkuradan «ruhlanishi», uni o'zida mujassamlashtirishi lozim. T.Kun ta'biri bilan aytganda, «olimlar boshqotirmalarni yechishni o'rganadilar va buning orqasida katta mafkura turadi» 6 . Shu sababli fanning betarafligi haqidagi xulosa doimo qizg'in munozaraga sabab bo'ladi. Mafkurani o'zlashtirish ongsiz darajada, birlamchi ijtimoiylashuv jarayonida yuz beradi, shu sababli fan, garchi u har qanday mafkuradan butunlay xoli bo'lishga harakat qilsa-da, mafkura ta'siridan hech qachon to'la xalos bo'la olmaydi. Mafkuraning xususiyatlari qatoriga mafkurachilar uning haqiqatni ataylab buzib ko'rsatishi, dogmatizm, murosasizlik, falsifikatsiyalanmaslikni kiritadilar. Fan mutlaqo qarama-qarshi tamoyillarga amal qiladi: u borliqni aniq va to'g'ri aks ettirishga harakat qiladi, raqobatdosh nazariyalar bilan ko'pincha murosaga keladi, hech qachon erishilgan natija bilan kifoyalanmaydi va falsifikatsiyalanishga moyildir. Mafkura fanga munosabatning quyidagi modellariga amal qiladi: 1) qoralash; 2) befarqlik (u yoki bu fan o'z holicha rivojlanishiga yo'l qo'yib beradi); 3) rahnamolik va ekspluatatsiya qilish. Bunda muayyan yo'nalishlarni rivojlantirish, rivojlanish jarayonini sekinlashtirish yoki to'xtatishga qaratilgan mexanizmlar ishga solinadi. Jamiyat muttasil ta'sirining sezilishi bugungi kunda fan «ijtimoiy buyurtma»ni bajarishga majburligi bilangina izohlanmaydi. Texnologik ishlovlarning qo'llanish oqibatlari uchun katta axloqiy mas'uliyat har doim olim zimmasiga yuklanadi. Aniq fanlarga nisbatan maxfiylik xususiyati juda muhim ahamiyat kasb etadi. Bu, xususan, harbiy sanoat sohasida maxsus buyurtmalarni bajarish

bilan bog'liq. Darhaqiqat, shunday texnologiyalar va ishlovlar mavjudki, insoniyat uchun ulardan foydalanish o'ziga o'zi ziyon yetkazish yoki o'zini o'zi qirg'in qilish bilan barobar. Fanni belgilovchi ijtimoiy-psixologik omillar ilmiy tadqiqot kontekstiga tarixiy va ijtimoiy ong haqidagi tasavvurlarni, olimning shaxsi va ma'naviy qiyofasi, bilishning kognitiv mexanizmlari va uning faoliyatini rag'batlantiruvchi omillar haqidagi mulohazalarni kiritishni taqozo etadi. Ular fanni sotsiologik o'rganish majburiyatini yuklaydi, chunki fan, ijtimoiy-madaniy hodisa sifatida, o'z rivojlanishining nafaqat ijobiy, balki salbiy oqibatlari bilan ham tavsiflanadi. Faylasuflar fanning qo'llanilishi o'zining axloqiy va insoniy mazmunini yo'qotishidan ehtiyot bo'lishga chaqiradilar. Bu holda fan qattiq tanqid ob'ektiga aylanadi, olimlar faoliyati ustidan nazorat o'rnatish muammolari muhim ahamiyat kasb etadi. Ijtimoiy-madaniy hodisa sifatidagi fanni tushuntirishning mushkulligi shu bilan izohlanadiki, fan o'z erkinligidan voz kechmaydi va ijtimoiy munosabatlar kontekstiga butunlay singib ketmaydi. Fan, hech shubhasiz, «kommunitar (kollektiv) korxona»dir. Biron-bir olim o'z hamkasblarining yutuqlariga, odamzotning umumiy xotirasiga tayanmasligi mumkin emas. Fan juda ko'p odamlarning hamkorligini talab qiladi, u intersub'ektivdir. Davrimizga xos fanlararo tadqiqotlar har qanday natija kollektiv kuch-g'ayratining mahsuli ekanligiga urg'u beradi. Biroq kommunitarlikning ijtimoiylikdan farqini tushunish uchun fan mikrokonteksti va makrokonteksti tushunchalarini ilmiy muomalaga kiritish lozim. Birinchi tushuncha u yoki bu davr sharoitida ishlayotgan ilmiy hamjamiyat xususiyatlariga fanning bog'liqligini anglatadi. Ikkinchi tushuncha so'zning o'z ma'nosidagi fan rivojlanuvchi kengroq ijtimoiy-madaniy muhitdagi bog'liqliklar haqida bahs etadi; bu fan ijtimoiy mezonining ifodasidir. Boshqacha aytganda, har bir jamiyat o'z ma'rifatli rivojlanish darajasiga mos keluvchi fanga ega bo'ladi. Tadqiqotchilar fanning «tashqi» va «ichki» ijtimoiyligiga ishora qiladilar⁷. Fanga nisbatan siyosatni, uning rivojlanishini quvvatlash yoki tiyib turish usullarini belgilovchi u yoki bu tipdagi jamiyat va davlat faoliyatining ijtimoiy-iqtisodiy, mafkuraviy va ma'naviy omillariga bog'liqlik fanning «tashqi» ijtimoiyligini tashkil etadi. Olimning fikrlash va o'z qobiliyatini namoyon etish uslubini boyituvchi ilmiy hamjamiyat va ayrim olimlar ichki mental mo'ljallari, me'yorlari va qadriyatlarining ta'siri, davr xususiyatlariga bog'liqlik «ichki» ijtimoiy haqidagi tasavvurni tashkil etadi. Fan taraqqiyoti nima bilan belgilanadi, degan savolga javob izlashda nafaqat fan va ishlab chiqarishning munosabatlarini, balki boshqa ko'plab omillarni ham qayd etish lozim. Ular orasida institutsional, intellektual, falsafiy, diniy va hatto estetik omillar bor. Shu sababli sanoat inqilobi, iqtisodiy o'sish yoki tanazzul, barqarorlik yoki beqarorlikning siyosiy omillari ijtimoiy ongning boshqa shakllari tizimida fanning mavjudligini ko'p jihatdan belgilovchi omillar sifatida tushunilishi lozim. Ijtimoiy-madaniy hodisa sifatida tushuniladigan fan sivilizatsion rivojlanish tipi bilan taqqoslashni nazarda tutadi. A.Toynbi taklif qilgan tasnifga ko'ra sivilizatsiyaning 21 tipi farqlanadi. Eng umumiy yondashuv sivilizatsiyalarning ikki xili: an'anaviy va texnogen sivilizatsiyalarni hisobga olib, umumiy sivilizatsion farqlashni taklif qiladi. Texnogen sivilizatsiyalar XV-XVII asrlarda Yevropa mintaqasida texnogen jamiyatlar paydo bo'lishi munosabati bilan yuzaga kelgan. Ayrim an'anaviy jamiyatlar texnogen jamiyatlarga qo'shib ketgan, ayrimlari esa, texnogen va an'anaviy mo'ljallar o'rtasida rivojlanib, aralash xususiyat kasb etgan. Texnogen rivojlanishning madaniy matritsasi uch bosqich: oldindustrial, industrial va postindustrial

bosqichlardan o'tadi. Texnika va texnologiyaning rivojlanishi uning muhim ko'rsatkichiga aylanadi. Rivojlanishning texnogen tipi – bu tabiiy muhitning jadal sur'atlarda o'zgarishi, uning odamlar ijtimoiy aloqalarining faol o'zgarishi bilan birikishidir. Texnogen sivilizatsiya yuzaga kelganiga 300 yildan sal ko'proq vaqt bo'lgan. U ancha agressiv bo'lib, ko'pgina eski madaniy an'analarning halokatiga sabab bo'ladi. Tashqi dunyo inson faoliyati maydoniga aylanadi. Inson o'zgartiruvchi va zabt etuvchi faoliyatga turtki beruvchi markaz sifatida amal qiladi. «Kuch» tushunchasi ishtirokidagi umumiy madaniy munosabatlar tavsifi shundan kelib chiqadi: ishlab chiqarish kuchlari, ilmiy kuchlar, intellektual kuchlar va h.k. An'anaviy va texnogen jamiyatlarda shaxs erkinligi muammosiga nisbatan munosabat ham har xildir. An'anaviy jamiyatga shaxs erkinligi umuman xos emas, shaxs imkoniyatlarini faqat muayyan korporatsiyaga mansublik orqali, korporativ aloqalar elementi sifatida ro'yobga chiqarish mumkin. Texnogen jamiyatda har xil ijtimoiy birliklar va madaniy an'analar bilan o'zaro munosabatlarga kirishish imkonini beruvchi shaxs erkinligi himoya qilinadi. Inson faol mavjudot sifatida tushuniladi. Uning faoliyati ekstensiv bo'lib, sirtga, tashqi dunyo va tabiatni bo'ysundirish va o'zgartirishga qaratiladi. Biroq tabiat har xil texnogen mashg'ulotlar uchun tubsiz rezervuar bo'lishi mumkin emas, chunki inson faoliyati azaldan biosfera dominanti emas, balki uning komponenti hisoblanadi. Fan funksiyalarini tasniflash muammosi hanuzgacha bahsli bo'lib qolayotir. Bu holat qisman fan o'z zimmasiga yangi va yangi funksiyalarni olib rivojlangani, qisman u ijtimoiy-madaniy hodisa sifatida amal qilib, ob'ektiv va shaxssiz qonuniyat haqida emas, balki fan-texnika taraqqiyotining barcha yutuqlarini amalga tatbiq etish haqida o'ylay boshlagani bilan izohlanadi. Fanning ijtimoiy funksiyalari haqidagi masala alohida va ustuvor ahamiyatga ega muammo sifatida qayd etiladi. «Fanning quyidagi uch ijtimoiy funksiyasini qayd etish mumkin: 1) fanning madaniy-falsafiy funksiyasi; 2) bevosita bunyodkor kuch funksiyasi; 3) ijtimoiy kuch funksiyasi»⁸. So'nggi zikr etilgan funksiya fan metodlari va uning ma'lumotlaridan ijtimoiy va iqtisodiy rivojlanishning keng ko'lamli rejalarini tuzish uchun foydalanilishini nazarda tutadi. Fan o'zini ijtimoiy kuch funksiyasida davrimizning olamshumul muammolarini (tabiiy resurslarning kamayishi, atmosferaning ifloslanishi, ekologik xavf miqyosini aniqlash) hal qilish chog'ida namoyon etadi. O'zining bu funksiyasida fan ijtimoiy boshqaruv bilan bog'lanadi. Ba'zan tadqiqotchilar fanning loyihalash-konstruktsiyalash funksiyasiga ham e'tiborni qaratadilar, chunki u borliqni amalda o'zgartirish bosqichidan oldin keladi va har qanday darajadagi intellektual izlanishning ajralmas qismi hisoblanadi. Loyihalash-konstruktsiyalash funksiyasi mutlaqo yangi texnologiyalarni yaratish bilan bog'liq bo'lib, bu bizning davrimizda o'ta muhim ahamiyat kasb etadi⁹. Fanning asosiy maqsadi doim ob'ektiv bilimlarni yaratish va tizimga solish bilan bog'liq bo'lgani tufayli, fanning zaruriy funksiyalari tarkibiga borliq jarayonlari va hodisalarini fanda kashf etilgan qonunlar asosida tavsiflash, tushuntirish va bashorat qilish kiritilgan. Shunday qilib, haqiqiy bilimni yaratish funksiyasi fan binosini quruvchi asosiy funksiya hisoblanadi. U kichik funksiyalar: tavsiflash, tushuntirish, prognoz qilishga bo'linadi.

Referat mavzulari

1. Ilmiy bilim haqiqatni ongli ravishda izlash shakli.

2. Pol Dirakning «Tenglamalar go‘zalligi ularning eksperiment bilan muvofiqligidan muhimroqdir» prinsipi.
3. Masala – muammo – gipoteza – nazariya – konsepsiya gnoseologik zanjiri.
4. Informativlik, polifundamentallik va evristiklikka.
5. Ilmiy bilimning pragmatik mezon.
6. Texnika fanlari tahlili.
7. Estetik mezon.
8. Moddiy -amaliy faoliyat, mantiqiy va estetik uyushqoqlik ham ilmiylik mezonlari.

2 – ma’ruza.

Mavzu: Ilmiy-tadqiqot faoliyatini tashkil etish.

Hozirgi vaqtda ijtimoiy, texnikaviy va tabiiy fanlardan tashqari fundamental va amaliy, nazariy va eksperimental fanlar ham farqlanadi. Bugungi kunda ilmiy yo‘nalishlar o‘zining keng rang-barangligi bilan namoyon bo‘lmoqda va ixtisoslashuvni hisobga olib, shuningdek turli fanlararo sohalarida rivojlanmoqda. Ilmiy bilim haqiqatni ongli ravishda izlash shakli sifatida juda rang-barang bo‘lib, bu yerda faktual va gipotetik, eksperimental va nazariy, tasnifiy va konseptual, matematik va tabiiy ilmiy bilimlarni farqlash mumkin. Katta fan, fanning qat’iy o‘zagi, old marradagi fan to‘g‘risida so‘z yuritiladi. Biroq barcha ilmiy bilimlar ma’lum standartlarga muvofiq va aniq zaminga ega bo‘lishi lozim. Fanda foydalaniladigan bilish me‘yorlari va vositalari sifatida odatda quyidagilar qayd etiladi:

- mazkur davrga xos bo‘lgan va o‘rganilayotgan sohaning xususiyatiga tatbiqan muayyanlashtiriladigan bilish me‘yorlari va ideallari;
- dunyoning ilmiy manzarasi;
- falsafiy asoslar.

Ayni vaqtda, rivojlanishning kumulyativ modeli matematik bilimlar uchun o‘rinli va samaralidir, zotan ular ziddiyatsiz o‘rish va kengayishga intiladi. Tabiiy ilmiy bilimlarning butun majmui ilmiy inqiloblar ta’sirini boshdan kechiradi va rivojlanishning kumulyativ modeli – bilimlarni jamg‘arish va jamg‘arilgan bilimlarni saqlashga javob bera olmaydi. Ilmiy inqiloblar natijasida dunyoning manzarasi tubdan o‘zgaradi. Mavjud qonunlar va tushuntirish modellari rad etiladi. Bu ob’ektivlik muammosiga zarba beradi, kuzatishni nazariy jihatdan boyitish masalasining ahamiyatini oshiradi. Fan doim borliqni qonuniyat bilan qamrab olinuvchi tabiiy voqealar va jarayonlarning sababiy bog‘langan majmui sifatida ko‘rishga harakat qilgan. Fanga izchillik, ishonchlilik, asoslilik, isbotlilik xos. U fizika va matematika qonunlari yordamida ifodalash mumkin bo‘lgan tabiiy tartibni o‘rnatishga intiladi. Sababiyat va qonuniylik fanning barcha jabhalarida hukm suruvchi fundamental konstanta hisoblanadi. To‘g‘ri, qonuniyatlar dinamik yoki statistik xususiyat kasb etishi mumkin. Statistik qonuniyatlar taxminiy taqsimlanishlar tilida ta’riflanadi va katta sonlar negizidagi ommaviy hodisalarning qonunlari sifatida namoyon bo‘ladi. Ular ko‘p sonli tasodifiy sabablar fonida teran zaruriy aloqalar mavjud bo‘lgan joyda amal qiladi, deb hisoblanadi. Ular mutlaq takrorlanishlarga sabab bo‘lmaydi, biroq umumiy holda ularni o‘zgarmas sabablar qonuniyatlari deb baholash o‘rinli bo‘ladi. Umumiy ma’noda statistik qonuniyatlar hodisalarning o‘zaro aloqasi namoyon bo‘lishining shunday

shaklini aks ettiradiki, bunda tizimning mazkur holati uning keyingi barcha holatlarini uzil-kesil emas, balki ma'lum darajada taxminiy belgilaydi. Taniqli logik va fan faylasufi Rudolf Karnap statistik qonuniyatlarni tavsiflar ekan, turli sohalarning mutaxassislari u yoki bu voqeaning har xil sabablarini ko'rishlari mumkinligiga e'tiborni qaratadi. Masalan, yo'l-transport hodisasi bilan bog'liq holda avtomobil yo'llari muhandisi hodisa sababini yo'lning haddan tashqari sirpanchiligidagi ko'rishi mumkin. Yo'l politsiyasi hodisa sababini yo'l harakati qoidasining buzilishida ko'radi. Psixolog haydovchi kuchli ruhiy hayajonlanish holatida bo'lgan, deb xulosa chiqarishi mumkin. Muhandis konstruktor, balki, avtomashina konstruksiyasida nuqson mavjudligini aniqlaydi. Ayni holda murakkab vaziyatga tegishli ko'p sonli komponentlar mavjud bo'lib, ularning har biri hodisaga agar bu komponent bo'lmasa, halokat yuz bermagan bo'lur edi, degan ma'noda ta'sir ko'rsatadi. Biroq buni birov oldindan bilganida, u to'qnashuvning oldini olishi mumkin edi. Bunday tahlil natijasida quyidagi xulosaga kelish mumkin: sababiy munosabat yuz berajak voqeani oldindan aytish mumkinligini emas, balki amalda uni oldindan aytish mumkin emasligini anglatadi. «Agar voqeaga tegishli barcha faktlar va tabiat qonunlari berilgan bo'lsa, bu voqeani u yuz berishidan oldin bashorat qilish mumkin. Bu bashorat faktlar va qonunlarning tadrijiy yakuni hisoblanadi. Boshqacha aytganda, oldingi shartlar, ularga tegishli qonunlarning to'la tavsifi va voqeani bashorat qilish o'rtasida mantiqiy munosabat mavjud. Bu yerga biz statik jarayonlarni ham (garchi kundalik hayotda bunday qilmasak-da) kiritishimiz lozim»², deb qayd etadi Karnap. Pirovard natijasiga ko'plab omillar ta'sir ko'rsatuvchi statistik jarayonlar moddiy tizim holatlarining har qanday (o'zgaruvchi va o'zgarmas) ketma-ketligini anglatadi. Shunday qilib, odatda qonuniyatni aniqlashga qaratiladigan dunyoga ilmiy yondashuv xususiyati statistik qonuniyatlarning atributivligini hisobga olishi lozim. Ijtimoiy ong shakli sifatidagi fanning boshqa bir o'ziga xos xususiyati shundaki, rang-barang fanlar borliqning ob'ektiv (insondan tashqarida, insonga ham, insoniyatga ham bog'liq bo'lmagan holda) mavjud hodisalari va jarayonlarini o'rganishni nazarda tutadi. Butun olam tortishish qonuni, kvadrat tenglamalar, kimyoviy elementlar davriy jadvali, termodinamika qonunlari ob'ektivdir. Ularning amal qilishi fikrlar va kayfiyatlar bilan ham, olimning shaxsi bilan ham belgilanmaydi. Fan o'z xulosalarini nazariyalar, qonunlar va formulalarda ta'riflaydi. Shu tariqa u olimning o'rganilayotgan hodisalarga va u yoki bu kashfiyot olib kelishi mumkin bo'lgan ijtimoiy oqibatlarga individual, emotsional munosabatini qavs tashqarisiga chiqaradi. Oqilona ilmiy bilim predmetli va shaxssiz ob'ektivdir. Boshqacha aytganda, fan o'z predmeti bilan bajaradigan barcha amallar qonuniyatlar va muntazam kazual aloqalar nomidan yangi sifatda amal qiladi. Ob'ektivlik doimo ilmiy bilim ideali va uning asosiy mezon sifatida amal qilgan. Bunda ob'ektivlik, birinchidan, bilimning o'z ob'ekti bilan mos kelishini qayd etuvchi taomil sifatida, ikkinchidan, sub'ekt va uning bilish faoliyati vositalari bilan bog'liq barcha narsalarni bilimdan chiqarib tashlash taomili sifatida tasavvur qilingan. Ob'ektivlikning bu ikkinchi ma'nosi, V.Porus fikriga ko'ra, Yevropa xristian madaniyati kontekstida insonning gunohkor, «buzuq» tabiati haqidagi tasavvurlar bilan bog'liq bo'lgan³. Biroq amalda bilimni uni olish jarayonidan ajratish qiyin. Masalan, mikrofizika ob'ektlari kuzatish vaziyatining tarkibiy qismlari hisoblanadi. Bunga, jumladan, V.Geyzenberg ishora qiladi. F.Girenok ob'ektivlik tamoyilini quyidagicha ta'riflashni taklif qiladi: dunyo to'la belgilangan, basharti uning to'liqligi inson bilan birga, biroq tafakkurdan qat'i nazar shakllangan bo'lsa⁴. Bugungi kunda ob'ektivlik tushunchasining har xil talqinlarini qayd etish mumkin. Ba'zan ob'ektivlik bilan umumiy ahamiyatga moliklik va intersub'ektivlik bog'lanadi. Ob'ektivlik deganda ko'pincha biron-bir vaziyatda o'zgarmaydigan, bir variantli jarayonlar nazarda tutiladi. Ko'p sonli mantiqiy, metodologik, falsafiy omillar uyg'unligi va muvofiqligi sifatidagi ob'ektivlik haqidagi tasavvur ayniqsa keng tarqalgan. Bunda sub'ektga bog'liq emaslik ob'ektivlikning muhim va asosiy jihati bo'lib qoladi. Intersub'ektivlik va ob'ektivlikni tenglashtirish mumkin emas, chunki bilimlar barcha sub'ektlar uchun umumiy bo'lishi lozimligini da'vo qiluvchi intersub'ektivlikda konvensional kontekst aniq-ravshan ko'rinib turadi. Bir so'z bilan aytganda, intersub'ektivlik konvensiya, kelishuv va ahdlashuvni nazarda tutadi. faqat bu tushuncha o'z o'rnida va aniq qo'llanilishi lozim, aks holda ilmiy mulohaza o'z ma'nosini yo'qotadi⁵. Odatda ob'ektivlik sub'ektni inkor etish yoki hech bo'lmasa unga e'tiborsizlikni nazarda tutadi. Ilmiy munozara ob'ektivlik da'vo qilar ekan, individual fikrlashga daxldorlik aniq-ravshan ko'rinib turgan barcha fikrlar va mulohazalarni chetga chiqarib tashlaydi. Metodologlar ba'zan «omadli fanlar» to'g'risida so'z yuritadilar. Bunda ular ilmiy bilishning aniq mezonlarini belgilash va kategoriyalar apparatini takomiliga yetkazishda yutuqlarga erishgani nazarda tutiladi. Bunday «omadli fanlar» tayyor vositalarni matematik

fanlardan o'zlashtiradilar yoki ularni ma'lum darajada takomiliga yetkazib qo'llaydilar va o'z sohasini matematikalashtirishga harakat qiladilar. Biroq ob'ektivlik faqat tushunchalar apparatining izchilligi va kategoriyaliligini anglatmaydi. Ob'ektivlik avvalo narsa, jarayon yoki hodisaning mohiyatini o'rganishga qarab mo'ljallanadi. Fan shu ma'noda universalki, u har qanday hodisani ilmiy tadqiqot predmetiga aylantirishi, odamlar dunyosidagi barcha narsalar, jarayonlar va hodisalarni o'rganishi mumkin. Biroq bu holda u tanlangan predmetga uning muhim aloqalari nuqtai nazaridan yondashadi. Birinchi pozitivistlar davridan boshlab fan inson bilimi rivojlanishining tajriba, mantiq va tanqidga tayanuvchi oliy bosqichi sifatida e'lon qilinadi. Fanning mahobatli binosida tajriba fan asosiy negizining faktualligi va ishonchliligi uchun javob beradi. Mantiq ilmiy faoliyat natijalarini tizimga solish, ularning o'zaro bog'liqligi va asoslilikini ta'minlaydi. Tanqid odatdagi me'yorlar va qonunlarning shakllangan majmuini ular qarshi misollar bilan to'qnashgan holda yangilashni nazarda tutadi. Ilmiy bilish doimo borliqni aniq aks ettirish shakli, o'z tuzilishi, darajalari, shakllari, metodlari va muayyan tarixiy tabiatiga ega bo'lgan bilimlarni o'zlashtirish jarayoni deb hisoblangan. Bilish borliqning ilgari ma'lum bo'lmagan yangi faktlari, hodisalari va qonuniyatlarini inson yoki jamiyat tomonidan anglab yetish jarayoni sifatida tushunilgan. Bilish jarayonining tabiati, asoslari va mezonlarini o'rganuvchi ancha qadimgi fan – an'anaviy gnoseologiyada bilish strukturasi bilish sub'ekti, ob'ekti va vositalarining mavjudligini nazarda tutadi. Bilish sub'ekti deganda ongga va mo'ljalga ega bo'lgan faol harakat qiluvchi individ yoki individlar guruhi (jamiyat) tushuniladi. Ob'ekt deganda inson (sub'ekt)ning faolligi qaratilgan borliqning parchasi, tabiiy yoki ijtimoiy borliqning qismi tushuniladi. Bilish sub'ekti va ob'ekti uzluksiz o'zaro ta'sirga kirishadi. Agnostiklar dunyoni bilish mumkinligini rad etganlar. Agnostiklardan farqli o'laroq, skeptiklar dunyoni bilish mumkinligiga faqat shubha bildirganlar. Dunyoni oqilona bilish mumkinligiga aksariyat olimlar va faylasuflarning ishonchi komil. Hamonki inson borlig'i tarixiy hodisa ekan, ilmiy bilish ham o'z tarixiga egadir. Odatda bilish mahsullarini fan standartlariga muvofiqlik nuqtai nazaridan baholash qoidalari sifatida ta'riflanuvchi ilmiylik mezonlari ham tarixiy xususiyatga ega va eskirishga moyildir. Aynan ilmiylik mezonlari bilish mahsullarini ularning fanga mansubligi yoki undan uzoqligi nuqtai nazaridan subordinatsiyalash imkonini beradi, deb hisoblanadi. «Ilmiylik mezonlari» monografiyasi muallifi V.Ilin ilmiylik mezonlari dispozitsiyalar (qoidalar, yo'l-yo'riqlar, tavsiyalar, imperativlar, taqiqlar majmui), sanksiyalar (ular dispozitsiyalarga bepisandlik yoki ularning buzilishi natijasida amalga kiradi) va shartlar (ular fanda ehtimol tutilgan vaziyatlarning o'ziga xos xususiyatlarini qayd etadi) bilan belgilanadi. Ilmiylik mezonlari bir tartibli bo'lmagani uchun ularni tasniflash va V.Ilin fikriga ko'ra, uch guruhga ajratish lozim. 1. «A» guruhi mezonlari fanni nofandan formal ziddiyatsizlik, tajribada sinalish, oqilonalik, tiklanuvchanlik, intersub'ektivlik yordamida farqlaydi. 2. «B» guruhi mezonlari tarixan o'tib keluvchi normativlar, ontologik sxemalar va mavjudlik gipotezalariga qo'yiladigan talablardan tashkil topadi. Ular olimlar tafakkurining madaniy-stilistik o'lchamlarini qayd etadi. 3. «V» guruhi mezonlarini bilimning professional ajratilgan tarmoqlariga qo'yiladigan fanga doir ilmiylik mezonlari tashkil etadi. Ular fanning ayrim ko'rsatkichlarini aks ettiruvchi bilim va faoliyatning muayyan turlarini attestatsiya qilish vositasi hisoblanadi⁶. Ratsionalizm rivojlanishining hozirgi bosqichida olimlar va metodologlar tomonidan amalga oshirilayotgan ko'p sonli tadqiqotlar ilmiylik mezonlarining to'la ro'yxatini tuzish mumkin emas, degan xulosaga olib kelmoqda. Bu fan tinimsiz taraqqiy etayotgani, uzluksiz o'zgarayotgani va o'zining avvalgi – klassik va noklassik bosqichlaridan ko'p jihatdan farq qiluvchi yangi, postnoklassik bosqichiga o'tayotgani bilan izohlanadi. Endilikda takrorlanuvchanlik ham uncha zarur emas, kuzatuvchisiz ob'ektivlik ham bo'lishi mumkin emas, sistemali ta'sir effektlari munosabati bilan narsaning o'zi ham har xil funksional o'zgarishlarga qodir. Amaliyot haqida haqiqiylik mezoni sifatida so'z ham yuritilmaydi. Fundamental kashfiyotlar qalam uchida qilinishi, amaliyot haqiqiydik mezoni sifatida qay darajada (bilimlarni asossiz taxminlar bilan aralashtirib yuborishga imkoniyat bermaydigan darajada) aniq bo'lsa, shu darajada (inson bilimining erishilgan darajasi mutlaq xususiyat kasb etishiga imkoniyat bermaydigan darajada) noaniq ham ekanligi ko'pdan beri ma'lum. Shunga qaramay, mezonlarning bo'sh o'rinlarini to'ldirish uchun progressizm yoki notriviallik, ishonchlilik, krititsizm kabi yangi tushunchalarga ishora qilinadi. Ilgari amal qilgan mezonlar – moddiy-amaliy faoliyat, mantiqiy va estetik uyushqoqlik ham ilmiylik mezonlari ro'yxatiga kiritiladi, biroq, shuning o'zi bilan kifoyalanmay, katta fan yoki old marradagi fan sohasida namoyon bo'luvchi ilmiy oqilonalik standartlariga xos xususiyatlarni ham o'zida mujassamlashtiradi. Bu yerda asosiy e'tibor informativlik,

polifundamentallik va evristiklikka qaratiladi. So'nggi mezon – evristiklikda nazariyaning ekspansiyaga moyillik darajasi, ya'ni unga xos bo'lgan o'z chegarasidan chetga chiqish, o'zini o'zi kengaytirish qobiliyati qayd etiladi. Evristiklik tushunchasining qomusiy talqini noaniqlik sharoitida izlanish bilan bog'liq bo'lsa-da, mutlaqo yangi va notrivial narsalar va hodisalarning paydo bo'lishi uchun aynan evristiklik javob beradi. Evristiklik imperativlik maqomini o'zlashtirib, axborotning o'sishini ta'minlamaydigan hamma narsani «Bu evristik emas!» degan baho bilan chetga chiqarib tashlaydi. Ilmiylikning mantiqiy mezonini hajmiga ziddiyatsizlik, to'liqlik va mustaqillik talablari kiritilgan. Bu talablar orasida ziddiyatsizlik o'zining birinchi tahririda ancha omonat mavqega ega. Keyinroq ilgari surilgan fallibilizm tamoyili ziddiyatsizlik imperativining aynan cheklanganligiga qarshi qaratilgan. Ilmiylik mantiqiy mezonining unsuri sifatidagi to'liqlik talabida ham jiddiy kamchiliklar ko'zga tashlanadi. Semantik va sintaksik to'liqlik – faol o'zgaruvchi va tinimsiz rivojlanuvchi dunyo borlig'i emas, balki borliqni har tomonlama tavsiflash idealidir. Mustaqillik talabi bilan bir aksiomadan boshqa aksiomani keltirib chiqarish mumkin emasligi va fanda soddalik tamoyiliga rioya qilish sharti bog'lanadi. Biroq mustaqillik mantiqiy mezon unsuri sifatida pirovard natijada olimlarning u yoki bu hisoblash tizimini asosiy deb qabul qilish borasidagi kelishuvi, konvensiyasiga borib taqaladi. Soddalik tamoyili alohida diqqatga sazovordir. U ontologik jihatdan, dunyoga ob'ektiv xos bo'lgan uyg'unlik va tugallanganlikka ishora bilan ham, sintaksik va pragmatik nuqtai nazarlardan ham asoslanishi mumkin. Tadqiqotchilar fikriga ko'ra, sintaksik soddalik tushunchasi qo'llanilayotgan ramzlar, kodlash, translyatsiya usullarining optimalligi va qulayligi bilan tavsiflanadi. Pragmatik soddalik tushunchasi ilmiy faoliyat eksperimental, texnikaviy va algoritmik jihatlarining soddaligi haqidagi tasavvurlarni kiritish yo'li bilan kontekstual eksplikatsiya qilinadi. Nazariyaning izchilligi va aniqligi bog'lanuvchi ayni shu soddalik tamoyilidan ilmiylikning estetik mezonini kelib chiqadi. Ko'pgina olimlarning fikrlarida nazariyaning go'zalligiga moyillik va uni qo'msash seziladi. «Qorong'i tushunchalar» bir qarashdayoq nazariyaning qoniqarsizligidan dalolat beradi. Estetik mezon haqida so'z yuritganda, Pol Dirakning «Tenglamalar go'zalligi ularning eksperiment bilan muvofiqligidan muhimroqdir», degan so'zlariga ishora qilish o'rinli bo'ladi. Albert Eynshteyn ham ilmiy nazariyaga nisbatan ichki barkamollik mezonlarini tatbiq etishni taklif qilgan edi. Estetiklik ideallarini estetika va dunyoga nisbatan badiiy yondashuvga yot bo'lgan izchil fan jabhasiga tatbiq etish o'z holicha katta muammodir. Kepler (1571-1630) – «Dunyoning uyg'unligi» deb nomlangan asar muallifi. O'rta asrlarda tabiatning sirli va yashirin xossalarini anglab yetish bilan bog'liq g'oyalar hodisalarning magiksimvolik tavsifi asosida shakllangan. Dunyoning uyg'unligi g'oyasi va Quyosh obrazi germetizmning qadimgi yashirin donishmandligini ham, Kepler va Galiley (1564-1642) faoliyati bilan bog'liq dunyoga yangicha yondashuvni ham birlashtirgan. Masalan, Bruno (1548-1600) va Kopernik foydalangan Yer - qismlari o'z butuni bilan birga harakatlanishga majbur bo'lgan ayrim organizm, degan tamoyil, P.Feyerabend fikriga ko'ra, Discourse of Hermes to Tot dan olingan bo'lishi mumkin. Kopernik Quyoshning holatini muhokama qilar ekan, bir yerda Germes Trismegistni tilga oladi: «Biroq markazda Quyosh turadi... uni Trismegist zohir Xudo deb ataydi» 7 . Shu tariqa biz geliotsentrik Olamning mutlaqo to'g'ri idrok etilishiga qadimgi germetik falsafadayoq duch kelamiz. Biroq Olamning geliotsentrikligini asoslash uchun yunon va Yevropa sivilizatsiyasi asrlar va ko'p sonli ishtibohlar bilan o'lchanuvchi uzoq yo'lni bosib o'tishiga to'g'ri keldi. Ilmiylik mezonlari majmuida kogerentlik alohida o'rin egallaydi. U tadqiqot natijasida olingan ma'lumotlarning fundamental deb baholangan bilimlar bilan muvofiqligi va o'zaro aloqasini ta'minlaydi. Shu tariqa kogerentlik fanni unga yetarlicha asoslanmagan, bahsli fikrlar va qoidalar kirib kelishidan saqlaydi. Ba'zan ilmiy bilimning pragmatik mezonini ham ko'rsatiladi. U mantiqan imperativ sifatida mavjud soddalik talabidan kelib chiqadi. Izchillik mezonini ham fanda muhim ahamiyat kasb etadi. Ilmiy izchillik tushunchasi ob'ektivlik mezoniga kiradi. E.Agatssi ilmiy izchillikni «ilmiy fanning barcha qoidalari asoslangan va mantiqan to'g'ri bo'lishi lozimligini nazarda tutuvchi shart» 8 , deb ta'riflaydi. Ba'zan tabiat qonunlari biron-bir narsa tan olinmaydigan, balki rad etiladigan taqiqlar bilan taqqoslanadi. Masalan, energiyaning saqlanish qonuni «Abadiy dvigatel mavjud emas» qabilidagi fikr bilan ifodalanadi. Biz qonun bilan taqiqlanuvchi hamma narsa mavjud emasligiga, «yo'qlik mavjud emas, hech qachon mavjud bo'lmagan va mavjud bo'lishi mumkin emas»ligiga ishonch hosil qilish uchun butun dunyoni to'la o'rganishga qodir emasmiz, shu sababli ilmiylikning empirik mezonini falsifikatsiyalash taomili bilan bog'lanadi. Falsifikatsiya – gipoteza yoki nazariyaning soxtaligini klassik mantiq qoidalari yordamida aniqlovchi metodologik taomil. Falsifikatsiya qilish chog'ida tizim

qaysi shartlarda falsifikatsiyalanadi deb hisoblash mumkinligini ko'rsatuvchi ilmiy qoidalar ta'riflanishi lozim. Falsifikatsiya empirik xususiyatga ega bo'lgan falsifikatsiyalanuvchi gipotezaga asoslanadi. Shu sababli ilmiylikning uzil-kesil mezonini topish va e'lon qilishga harakat qiluvchi yondashuv noto'g'ridir. Bunday mezon mutlaq va notarixiy bo'ladi, chunki fan va amaliyot rivojlanishining muayyan tarixiy shakli bilan bog'lanmaydi. Fanda ilmiy tushuntirish doim muhim taomillardan biri sanalgan. Fanning o'zi ham ko'pincha sof «tushuntirish tadbiri» deb talqin qilingan. Umuman olganda, tushuntirish doim kontrafaktlilik muammosi bilan to'qnash kelgan va tushuntirish bilan tavsiflashni aniq farqlash lozim bo'lgan sharoitda samara bermagan. Tushuntirishning eng oddiy talqini noma'lumni ma'lum bilan, notanishni tanish bilan bog'lash sifatida yangraydi. Biroq fanning eng so'nggi yutuqlari hozirgi zamon relyativistik fizikasi zamirida Riman geometriyasi yotishini ko'rsatadi, inson idroki esa Yevklid geometriyasi doirasida uyushgan. Binobarin, dunyoning hozirgi fizik manzarasidagi ko'pgina jarayonlarni tasavvur qilish va ifodalash mumkin emas. Bu tushuntirish o'zining model xususiyati, ko'rgazmaliligidan mahrum bo'lishidan va noma'lumni ma'lumga bog'lash (reduksiya) taomilining o'ziga shubha bildiriluvchi sof konseptual usullarga tayanishi lozimligidan dalolat beradi. Yana bir paradoksal fenomen yuzaga keladi: tushuntirish lozim bo'lgan ob'ektlarni amalda kuzatish mumkin emas ekan! Shu tariqa ilmiy-nazariy bilish, afsuski, tajribada ko'rilmaydigan xususiyat kasb etadi. Tajribada ko'rilmaydigan borliq o'zi haqida tajribada ko'rilmagan bilimga ega bo'lish imkonini beradi. Hozirgi zamon falsafasi chiqargan bu xulosa yuqorida keltirilgan kontekstdan tashqarida barcha olimlar tomonidan ham ilmiy deb qaralmaydi, chunki ilmiy tushuntirish taomili tushuntirib bo'lmaydigan narsaga tayanadi. Ilmiy bilim majmuiga nisbatan eng umumiy yondashuv bilim ajratuvchi (analitik) va umumlashtiruvchi (sintetik) bo'lishi mumkinligini ko'rsatadi. Analitik bilim tafsilotlarni, xususan, asosiy negizda mavjud mazmunning butun salohiyatini aniqlash imkonini beradi. Sintetik bilim nafaqat umumlashtirish, balki mutlaqo yangi mazmunning yaratilishiga olib keladi. Analitik yondashuvning mohiyati shundan iboratki, o'rganilayotgan hodisaning asosiy muhim tomonlari va qonuniyatlari berilgan, asos qilib olingan materialda mavjud deb faraz qilinadi. Tadqiqot ishi belgilangan sohada, qo'yilgan vazifa doirasida amalga oshiriladi va unga xos bo'lgan ichki tahlilga qaratiladi. Sintetik yondashuv tadqiqotchini bog'lanishlarni ob'ektdan tashqarida, sirdagi tizimli munosabatlar kontekstida izlashga yo'naltiradi. Ilmiy bilimni tuzish mantiqining bir xil emasligi ko'pgina faylasuflar tomonidan qayd etilgan. Masalan, M.Mamardashvili «Tafakkur shakllari va mazmuni» monografiyasida fanning mantiqiy apparatida bilish faoliyatining ikki tipini farqlash lozimligini qayd etadi. Birinchi tipga mavjud bilimlardan isbotlash va ehtimol tutilgan barcha oqibatlarni tadrijiy keltirib chiqarish yo'li bilan yangi bilimlar majmuini olish imkonini beruvchi vositalar kiritilgan. Biroq bilim olishning bu usulida predmetlar haqida mutlaqo yangi fikrlar va yangi abstraksiyalarning yuzaga kelishi nazarda tutilmaydi. Ikkinchi usul «predmetlar bilan ta'sirlanish orqali» yangi ilmiy bilim olishni nazarda tutadi. U mulohaza yuritish jarayoniga mazmunni jalb qilishga asoslanadi⁹. Bu yerda mazmundan biron-bir yangi jihatdan foydalanish nazarda tutiladi. An'anaviy klassik gnoseologiya ilmiy bilish jarayonining harakatini hozirgacha masaladan muammo sari, so'ngra gipotezaga qarab harakatlanuvchi jarayon sifatida tavsiflaydi. Bunda gipoteza yetarli darajada asoslanganidan so'ng nazariyaga aylanadi va konsepsiyani yuzaga keltiradi. Shunday qilib, masala – muammo – gipoteza – nazariya – konsepsiya gnoseologik zanjiri rivojlanuvchi ilmiy bilimni mustahkamlaydi. Muammo to'g'risida bu bilmaslik haqidagi bilim, deyilar. Muammo ob'ektning hali anglab yetilmagan mazmuni haqida ilgari aniqlangan faktlar va mulohazalarni o'z ichiga oluvchi fikrlar majmui sifatida tushuniladi. Muammo tushunchada ifodalangan kuzatish tili va nazariya tili, empirik fakt va nazariy tavsif o'rtasidagi ob'ektiv ziddiyat sifatida namoyon bo'ladi. Muammoni qo'yish va yechish yangi bilim olish vositasi bo'lib xizmat qiladi. Biroq muammoning o'zi ham dam jamg'arilgan bilimda mavjud bo'lmagan mazmun sifatida, dam mavjud asosiy nazariya, bilimlar majmuidan keltirib chiqarilgan mazmun sifatida talqin qilinadi. Gipoteza nazariyani yaratishning dastlabki bosqichi sifatida tushuniladi. Gipoteza (lotincha «taxmin») shaklan shunday bir xulosaki, uning yordamida muayyan hodisaning ehtimol tutilgan asoslari va sabablari haqidagi farazlar, taxminlar, fikrlar ilgari suriladi. Engels gipoteza – tabiatshunoslikning rivojlanish shakli, deb aytgan edi. «Gipotezalar to'qish bilan shug'ullanmayman», degan so'zlar Nyuton ismi bilan bog'lanadi va gipotezaning ilmiy bilishdagi o'rni va ahamiyatini ma'lum darajada rad etadi. Gipoteza o'zi tahlil qilish uchun taklif etilgan hodisalarning barchasini tushuntirishga qodir bo'lsa, u nazariyaga aylanadi. Leybnits, agar gipoteza quyidagi uch shartni qanoatlantirsa, u asosli

bo'ladi, deydi: birinchi – u sodda bo'lsa; ikkinchi – ko'p sonli hodisalarni tushuntirsa; uchinchi – yangi hodisalarni bashorat qilishga yordam bersa. Bilish jarayonining taxminiyligi fanning boshqa bir muhim maqsadi – prognoz qilish xususida mulohaza yuritishga da'vat etadi va prognozning kamida ikki turi: trivial va notrivial prognozni qayd etishga majbur qiladi. Trivial prognoz ancha inert tizim barqarorligining namoyon bo'lish shaklidir. Uning o'ziga xos xususiyati – ilgari sababiy bog'lanishlar tizimida berilgan noaniqlik. Notrivial prognoz «ilgari kam ahamiyatli bo'lgani uchun modelga kiritilmagan» omillar amalda mavjud bo'lishi mumkinligini hisobga olishga majbur qiladi. Notrivial prognozga quyidagi belgilar xos. Birinchi – tizimning o'zgaruvchanligi va harakatchanligi. Ikkinchi – mutlaqo boshqacha turdagi aloqa. Fan falsafasiga doir tadqiqotlar kontekstida prognoz qilishning qidiruv prognozi va normativ prognoz kabi turlari farqlanadi. Qidiruv prognozining mohiyati narsalar va voqealarning ko'rsatkichlarini hozirda aniqlangan tendensiyalarni ekstrapolyatsiya qilish asosida aniqlashdan iborat. Normativ prognoz berilgan normalar va maqsadlarga muvofiq predmetning ehtimol tutilgan holati haqida so'z yuritish imkonini beradi. Rivojlanishning hozirgi darajasi «prognoz grafi» va «maqsadlar daraxti» deb nomlanadigan prognostik metodlar yaratilishiga olib keldi. Haqiqat nima? Umuman olganda, ilmiy bilish uyushqoqlikning ancha izchil shakli bo'lib, u ziddiyatsizlik, isbotlanuvchanlik, tekshiriluvchanlik va tizimlilik kabi belgilar bilan tavsiflanadi. Haqiqatni aniqlashga intilish ilmiy bilishga xos belgi hisoblanadi. Haqiqatni aniqlashga intilish olimni borliq quvonchlaridan voz kechish va o'zini to'la fanga baxshida etishga majbur qiladi. Epistemologiyaning muhim muammosi sanalgan haqiqat asoslari muammosi «haqiqat» tushunchasining etimologiyasini aniqlashga da'vat etadi. U ikki yarim ming yildan ko'proq tarixga ega bo'lsa-da, uning atrofida bahslar hanuz to'xtagani yo'q. Platon haqiqiy bilim – epistemani fikr – doxdan farqlashni tavsiya qilgan. Aristotel haqiqat tushunchasining keyinchalik «klassik» deb nomlangan ta'rifini taklif qilgan: haqiqat – bu fikr va predmetning, bilim va borliqning muvofiqligidir. Hozirgi g'arb adabiyotlarida haqiqatning klassik konsepsiyasi muvofiqlik nazariyasi deb yuritiladi. Ayni vaqtda nima nimaga muvofiq bo'lishi kerak, degan savol tug'iladi. Gegel fikriga ko'ra, borliq mutlaq g'oyaga muvofiq bo'lishi lozim. Materialistlar bizning borliq haqidagi tasavvurlarimizning muvofiqligini, tafakkur va borliqning ayniyligini isbotlashga harakat qiladilar. Turli falsafiy yo'nalishlar haqiqat mezonlari qatoriga har xil belgilarni, chunonchi: umumiylik va zarurat (Kant), soddalik va aniqlik (Dekart), mantiqan ziddiyatsizlik (Leybnits), umumiy ahamiyatga moliklik (Bogdanov), shuningdek foydalilik va tejamlilik (Max)ni kiritadilar. Haqiqatning estetik mezonni mavjud bo'lib, unga muvofiq haqiqat nazariyaning ichki barkamolligida, tenglamalarning sodda (chiroyli) shaklida, dalillarning jozibadorligidadir. Haqiqiylikning mantiqiy mezoniga ko'ra, hamma narsa xulosalar va dalillar yordamida asoslangan, ziddiyatsiz va o'ziga to'q bo'lishi lozim. Ijtimoiy-tarixiy amaliyot haqiqatning universal mezonidir. Hozirgi zamon ilmiy falsafasida ob'ektiv haqiqat deganda mazmuni insonga ham, insoniyatga ham bog'liq bo'lmagan bilim tushuniladi. Bu biluvchi sub'ektning miyasidan tashqarida ob'ektiv haqiqatni o'zida mujassamlashtirgan bilim qatlami mavjud, degan ma'noni anglatmaydi. Bu faqat sub'ektning noto'g'ri tasavvuri haqiqatga hech qanday ta'sir ko'rsatmasligi, balki tushunib yetilayotgan ob'ektning o'zi bilan belgilanishini anglatadi. Bilish tarixi, Eynshteyn ta'biri bilan aytganda, «g'oyalar dramasi», eski nazariyalar o'rniga ulardan butunlay farq qiluvchi yangi nazariyalar kelishidir. Bilish metafizik nazariyasining xatosi shundan iborat bo'lganki, unda haqiqat ob'ektning mukammal in'ikosiga erishilgan tugallangan holat sifatida qaralgan. Bunday yondashuvda evolyutsiya va rivojlanishga o'rin qolmaydi. Bu qarama-qarshilikni ilk bor Gegel anglab yetdi. U haqiqat qotib qolgan tizim emas, balki predmetning tushunchaga tobora ko'proq mos kelishidan iborat izchil, tadrijiy jarayon ekanligini ko'rsatib berdi. Shu sababli haqiqatni tushunchaning predmetga, fikr va borliqqa oddiy muvofiqligi deb emas, balki tafakkurning faoliyatdan ajratish mumkin bo'lmagan predmet bilan mos kelish jarayoni deb tushunish lozim. Haqiqatni jarayon sifatida tushunish haqiqat doimo muayyan ekanligini tushunishni o'z ichiga oladi hamda mutlaqlik va nisbiylik jihatlarini o'zida mujassamlashtiradi. «Mutlaq haqiqat» atamasi uch xil ma'noda keladi. 1. U aniq mukammal bilimni, «so'nggi instansiyadagi haqiqat»ni, ayrim o'ziga xos gnoseologik idealni anglatadi. Shu ma'noda haqiqat bilishning biron-bir darajasida ro'yobga chiqmaydi, unga erishib bo'lmaydi, u – metafora. 2. Mutlaq haqiqat tushunchasini bir variantni (o'zgarmas) xususiyat kasb etuvchi elementar bilimlarga nisbatan tatbiq etish mumkin. Ular «boqiy haqiqatlar» deb ham ataladi. Masalan: Lev Tolstoy 1828 yilda tug'ilgan, kimyoviy element atom og'irligiga ega va sh.k. 3. Mutlaq haqiqat deganda so'zning o'z ma'nosida

fanning keyingi rivojlanish jarayonida o'zining mazmunini saqlab qoladigan va rad etilmaydigan, balki faqat muayyanlashtiriladigan va yangi mazmun bilan boyitiladigan bilim tushuniladi. Masalan: Nyutonning klassik mexanika qonunlari Eynshteynning nisbiylik nazariyasi kashf etilganidan so'ng. Bu – «mutlaq haqiqat» atamasining eng muhim ma'nosi. Yaxlit bilim tizimi bilimning mutlaqo haqiqiy elementlarini hamda qayta ko'riladigan va rad etiladigan nisbatan haqiqiy elementlarini o'z ichiga oladi. G'arb fan falsafasida texnika fanlari tahlili alohida yo'nalish sifatida ajralib chiqqaniga hali ko'p vaqt bo'lgani yo'q. Charlz Snou o'z vaqtida shunday deb qayd etgan edi: «Sof fan sohasida ishlaydigan odamlarda muhandislar va texniklar haqida butunlay noto'g'ri fikr shakllangan. Nimaiki fandan amalda foydalanish bilan bog'liq bo'lsa, barchasi mutlaqo qiziqarsizdek bo'lib tuyuladi. Ular muhandislikning ko'pgina vazifalari aniqlik va izchillik jihatidan o'zlari ustida ish olib borayotgan vazifalardan kam emasligi, bu vazifalarning yechimi eng talabchan olimni ham qanoatlantirishi mumkinligini tasavvur qilishga qodir emaslar» 10 . Texnika fanlari doim ham munosib baholanmagan. XIX asrgacha tadqiqot, loyiha va uni amalga tatbiq etish o'rtasida 150 yilga yaqin vaqt o'tgan. Garchi oliy texnika o'quv yurtlari (masalan, Parijdagi Politehnika maktabi) XVII asrdayoq yuzaga kelgan bo'lsa-da, Ya.Bekman taklif qilgan texnika jarayonlarining rivojlanishiga yo'l ko'rsatuvchi umumiy texnologiya dasturi olimlar e'tiboridan chetda qolib keldi 11 . Faqat XIX asr oxirida, professional muhandislik faoliyati ilmiy hamjamiyat shakllashmayotganiga ko'ra tashkil etilganidan keyingina texnika fanlarining o'ziga xos jihatlari anglab yetish uchun imkoniyat yaratildi. Biroq olimlar klassik tabiiy fan va texnika fanlari o'rtasida yuzaga keluvchi qarama-qarshilikni qayd etar edilar. Bular klassik fan vakili sanalgan olim ko'proq moyil bo'lgan sxemalar va tuzilmalarning abstraktligi va analitikligi hamda texnolog ish olib borgan real ob'ektlarning fragmentarligi va tor ixtisoslashganligi. Texnika fanlarini o'rganish bilan bog'liq yo'nalish asosan an'anaviy muammolar, chunonchi: texnikaning mohiyatini o'rganish, texnika fanlarining o'ziga xos jihatlari tadqiq etish, texnika va tabiatshunoslikning o'zaro nisbati, fan-texnika taraqqiyotini baholashdan iborat edi. Texnika falsafasining otasi Fridrix Rapp bu yo'nalishdagi tadqiqotlarning natijalarini ancha tanqidiy baholadi. Uning fikricha, o'n tadqiqotdan faqat bittasini professionallik darajasi yuqori bo'lgan tadqiqotlar qatoriga kiritish mumkin edi. Texnika fanlari ikki tarmoqqa: texnikada yuz berayotgan jarayonlarni tavsiflashga qaratilgan deskriptiv tarmoq va u o'z faoliyatida rioya qilishi lozim bo'lgan qoidalarni ta'riflovchi normativ tarmoqqa bo'linadi. Biroq texnika fanlari asoslarini metodologik tahlil qilishning teranlik darajasi uncha yuqori emas. Olimlar fikriga ko'ra, bu jabhaga uni anglash shakllarining «oqsashi» xos. Ayni vaqtda, texnika fanlari va muhandislik faoliyati tabiiylik va sun'iylik dunyolarining o'zaro aloqasi muammosining ahamiyati va ko'lamini hisobga oluvchi aniq mo'ljallarga muhtoj. Texnika fanlarida yangi va o'ziga xos narsani yaratish sifatidagi ixtironi va mavjud narsani o'zgartirish sifatidagi takomillashtirishni farqlash odat tusini olgan. Insonning bunyodkorlik qobiliyatlari tayyor tabiiy mahsulotlarni o'zlashtirishdan moslashtirishning ko'proq samaradorligiga erishish maqsadida ularni takomillashtirish sari rivojlanib borgan. Sun'iy yashash muhiti, aniqrog'i, uning ba'zi bir elementlarining yaratilishi tabiat tayyor holda ega bo'lmagan narsalar ixtiro qilinganini anglatar edi. Tayyor mehnat qurollari va faoliyat vositalaridan foydalanishni tiriklik dunyosidagi universal faollik bilan taqqoslash mumkin bo'lsa, ixtiro alohida maqomga da'vogarlik qiladi. U erkinlik darajalarining rangbarangligiga tayanadi va «har qanday turdagi mezon bo'yicha» amalga oshirilishi mumkin. Ba'zan ixtiroda tabiatga taqlid, imitatsion modellashtirishga urinish kuzatiladi. Masalan, silindrsimon qobiq - texnika va kundalik hayotda turli maqsadlarda foydalaniladigan keng tarqalgan shakl – o'simliklar dunyosidagi ko'p sonli ob'ektlarning universal tuzilishi. Shox – uning eng mukammal modeli. Konstruksiyalarni qobiq bilan o'rash yechimi aynan jonli tabiatdan olingan. Pnevmatik qurilmalar ham juda katta rol o'ynaydi. Ular insonga ilk bor yerning tortishish kuchini yengish, havoda uchishga imkoniyat yaratishga yordam berdi. Ularning g'oyasi ham tabiatdan olingan, chunki pnevmatik konstruksiylarning eng barkamol andozalaridan biri biologik hujayradir. Ayrim mevalar va urug'lar tabiatda o'ziga xos «parashyutchalar», «elkan» yoki qanotli o'simta yordamida tarqalishga moslashgan. Tabiiy moslashishning mazkur usullari bilan insoniyat sivilizatsiyasining yelkan, parashyut, qanot modellaridan foydalanuvchi mahsullari o'rtasida o'xshashlikni ko'rish qiyin emas. Texnolog o'z g'oyalari to'g'riligining tasdig'ini tabiatdan izlaydi. Bunday ixtirolarni yaratishda olim tabiiy laboratoriya sirlaridan, uning yechimlari va topilmalaridan foydalanadi. Biroq ixtiro – bu o'xshashi yo'q, yangi narsani yaratish hamdir. Tadqiqotchilar bunday ixtiro jarayonini besh bosqichga ajratadilar. Birinchi bosqich

konseptual modelni yaratish, maqsadlar va chegaralarni belgilash bilan bog‘liq. Ikkinchi bosqichda vositalar va tamoyillar tanlanadi. Uchinchi bosqichda berilgan fizik harakat tamoyilida u yoki bu oqilona yechimni tanlash muhim ahamiyat kasb etadi. Bu yerda eng maqsadga muvofiq uyg‘unlik topilgunga qadar elementlar va texnologik ko‘rsatkichlarning variantlari bilan ishlanadi. To‘rtinchi bosqich berilgan texnik yechim ko‘rsatkichlarining optimal qiymatlarini aniqlashni o‘z ichiga oladi. Beshinchi bosqich yaratiluvchi tuzilmalarni loyihada belgilar yordamida aks ettirish va so‘ngra ularni moddiylashtirishni nazarda tutadi¹². Biroq texnika fanlari shu darajada har xil va rang-barangki, ularni yagona oilaga birlashtirish uchun asoslarni izlash jiddiy muammoga aylanadi. Har xil tizimlitexnikaviy bilimlarni birlashtirish mexanizmi sifatida N.Abramova kristallning o‘rish modelini taklif qiladi. Bu yerda oziqlanish muhitining negizi va tuzilishi o‘rtasida muvofiqlikni saqlash bosh shart hisoblanadi. Negiz sifatida mehnat faoliyati tushuniladi, oziqlanish muhiti sifatida esa mehnat gigienasi, axborot nazariyasi kabi fanlarning tamoyillari va tushunchalari amal qiladi. Fanlar tasnifi to‘g‘risida so‘z yuritganda F.Bekon (1561-1626) o‘z davrida ma‘lum bo‘lgan barcha bilimlarni umumlashtirib taklif qilgan tasnifni chetlab o‘tish mumkin emas. U o‘zining «Fanlar fazilati va ularni o‘stirish haqida»¹ deb nomlangan mashhur asarida ilmiy bilimlarning keng manzarasini yaratgan, fanlarning ahil oilasiga poeziyani ham kiritgan. Bekon taklif qilgan fanlar tasnifi zahirida inson jonining asosiy qobiliyatlari: xotira, tasavvur va tafakkur yotadi. Shu sababli tasnif quyidagi ko‘rinish kasb etadi: xotiraga tarix; tasavvurga – poeziya; tafakkurga – falsafa mos keladi. Tasniflash - oddiy kuzatishdan kelib chiqqan bilishning o‘ziga xos usuli. Biroq u hodisalarning yangi guruhlarini aniqlash yo‘lida bilimning mazmunan boyishiga amalda erishish imkonini beradi. F.Bekon poeziyaga borliqni u qanday bo‘lsa, shunday emas, balki insonning ongi va emotsiyalariga qarab tasvirlash vositasi sifatida yondashadi. 23 navbatida, tarix fan hisoblanadi, chunki u amalda yuz bergan ayrim faktlar va voqealarni tavsiflashga da‘vogar. Bekon unga «tabiiy» degan sifatni tirkaydi. Fuqaroviy tarix inson borligi hodisalarini tavsiflashi lozim. Falsafa umumiy bilish bo‘lib, u ham bir necha predmetlarga bo‘linadi. Gyote davri (XVIII asr oxiri) tabiatshunosligida tabiatning barcha ob‘ektlari bir-biri bilan oddiy moddalar, elementlar va minerallardan o‘simliklar va hayvonlar orqali insonga keluvchi ulkan zanjir vositasida bog‘langan deb hisoblangan. Gyote dunyoni shakllarning uzluksiz «metamorfozalari» sifatida tasvirlagan. Tabiat tuzilishining sifat jihatidan har xil bosqichlari haqidagi tasavvurlarni ob‘ektiv idealistlar Shelling va Hegel rivojlantirdi. Shelling o‘z oldiga oliy maqsad sari tabiat rivojlanishining barcha bosqichlarini izchil yoritish, ya‘ni tabiatni vazifasi ongni yaratishdan iborat bo‘lgan maqsadga muvofiq yaxlitlik sifatida o‘rganish vazifasini qo‘ydi. Hegel qayd etgan tabiat bosqichlari «dunyo ruhi» ijobiy faoliyatining rivojlanishi va tajassumi sifatida talqin qilinuvchi evolyutsiyaning turli bosqichlari bilan bog‘landi. Gegelda u mutlaq g‘oya nomini oldi. Hegel mexanik hodisalar kimyoviy hodisalarga (ximizm) va so‘ngra tabiiy hayot (organizm) va amaliyotga o‘tishi to‘g‘risida so‘z yuritdi. Anri de Sen-Simon (1760-1825) ta‘limoti fanlar tasnifining shakllanish yo‘lida tashlangan muhim qadam bo‘ldi. 24 davri fanining rivojlanish natijalarini tahlil qilar ekan, Sen-Simon aql o‘z fikrlarini kuzatiluvchi va muhokama qilinuvchi faktlarda asoslashga harakat qilishini qayd etadi. U (aql) empirizmning pozitiv poydevorida astronomiya va fizikani o‘zgartirdi. Ayrim fanlar umumiy fan – falsafaning elementlaridir. Ayrim fanlar pozitiv xususiyat kasb etgach, falsafa yarim pozitiv bo‘lib qoldi, barcha ayrim fanlar mutlaqo pozitiv xususiyat kasb etgach, falsafa pozitiv fanga aylanadi. Bu fiziologiya va psixologiya kuzatiluvchi va muhokama qilinuvchi faktlarga asoslana boshlagach yuz beradi, chunki yo astronomik, yo kimyoviy, yo fiziologik, yo psixologik bo‘lmagan hodisalar va jarayonlar mavjud emas. Sen-Simon o‘z naturfalsafasi doirasida tabiat va jamiyatning barcha hodisalarini boshqaruvchi universal qonunlarni izlab topish, tabiiy ilmiy fanlarning usullarini ijtimoiy hodisalar sohasiga ko‘chirishga harakat qildi. U tabiiy dunyoni yumshoq materiyaga tenglashtirdi va insonni uyushqoq yumshoq jism sifatida tasavvur qildi. Tabiat va jamiyat rivojlanishini qattiq va yumshoq materiyaning doimiy kurashi sifatida talqin qilib, umumiyning butun bilan rang-barang aloqalarini qayd etdi². Sen-Simonning shaxsiy kotibi Ogyust Kon insoniyat intellektual evolyutsiyasining uch bosqichi qonunini fanlar tasnifini yaratish uchun asos qilib olishni taklif qiladi. Uning fikricha, tasnif ikki asosiy shart – dogmatik va tarixiy shartlarni qanoatlantirishi lozim. Birinchi shart fanlarni ularning izchil bog‘lanishiga qarab shunday joylashtirishdan iboratki, har biri o‘zidan oldingi fanga tayansin va keyingi fanga zamin hozirlasin. Ikkinchi shart fanlarni ularning amalda rivojlanish jarayoniga mos ravishda, eng qadimgi fanlardan yangiroq fanlarga qarab joylashtirishni talab qiladi. Turli fanlar o‘rganiluvchi hodisalarning tabiatiga qarab yoki ularning pasayib

boruvchi umumiylik va mustaqillik darajasiga ko'ra yoki murakkablik darajasining o'sib borishiga ko'ra taqsimlanadi. Fanlarning bunday joylashuvidan murakkabroq, shuningdek yuksakroq va to'laroq xulosalar kelib chiqadi. Fanlar ierarxiyasida abstraktlikning kamayish va murakkablikning ortish darajasi muhim ahamiyat kasb etadi. Har qanday nazariy tizimning pirovard maqsadi insoniyatdir. Fanlar ierarxiyasi quyidagi ko'rinishga ega: matematika, astronomiya, fizika, kimyo, biologiya va sotsiologiya. Ularning birinchisi har qanday ijobiy falsafaning birdanbir asosiy maqsadi hisoblanuvchi oxirgisining tayanch nuqtasidir. Ierarxiyaviy formuladan foydalanishni yengillashtirish uchun atamalarni juft-juft qilib guruhlash qulaydir. Bunda uch juftlik hosil bo'ladi: dastlabki juftlik – matematika va astronomiya; pirovard juftlik – biologiya va sotsiologiya; oraliq juftlik – fizika va kimyo. Bundan tashqari, har bir juftlik guruhlanuvchi fanlarning tabiiy o'xshashligini ko'rsatadi, ularning sun'iy ajratilishi esa, o'z navbatida, ayrim qiyinchiliklarni yuzaga keltiradi. Bu biologiyani sotsiologiyadan ajratishda ayniqsa yaqqol namoyon bo'ladi. O.Kont taklif qilgan tasnif zamirida oddiydan murakkabga, abstraktdan muayyanga, qadimgidan yangiga sari harakat tamoyillari yotadi. Garchi murakkabroq fanlar soddaroq fanlarga asoslansa-da, bu oliyning quyiga reduksiyasini anglatmaydi. Kont tasnifida mantiq va psixologiya kabi fanlar mavjud emas, chunki mantiq, uning fikricha, matematikaning qismi hisoblanadi, psixologiya esa, qisman biologiyaning, qisman – sotsiologiyaning bo'lagidir. Fanlarni tasniflash muammosini rivojlantirish yo'lida tashlangan keyingi qadamlar, xususan, Vilgelm Diltey (1833-1911) tomonidan tashlangan qadam ruh haqidagi fanlar va tabiat haqidagi fanlarning ajratilishiga olib keldi. Faylasuf o'zining «Ruh haqidagi fanlarga kirish» asarida ularni avvalo predmetiga ko'ra farqlaydi³. Tabiat haqidagi fanlar predmetini insonga nisbatan tashqi hodisalar tashkil etadi. Ruh haqidagi fanlar insoniy munosabatlarni tahlil qilish bilan shug'ullanadi. Olimlarni avvalo tashqi ob'ektlarni tabiiy fanlarning ma'lumotlari sifatida kuzatish, qolaversa – ichki kechinmalar qiziqtiradi. Bu yerda biz dunyo haqidagi tasavvurlarimizni o'z emotsiyalarimiz bilan boyitamiz, tabiat esa, xuddi begonadek, sukut saqlaydi. «Kechinmalar»ga murojaat etish ruh haqidagi fanlarni asoslashning birdan-bir yo'li ekanligiga Dilteyning ishonchi komil. Ruh haqidagi fanlarning erkinligi «hayot», «ekspressiya», «tushunish» kabi tushunchalarning aloqasini o'rnatadi. Bunday tushunchalar tabiatda ham, tabiiy fanlarda ham mavjud emas. Hayot va kechinmalar davlat institutlari, cherkov, yurisprudensiya va hokazolarda moddiylashadi. Tushunish o'tmishga qarab mo'ljallanishi va ruh haqidagi fanlar manbai bo'lib xizmat qilishi ham muhimdir. Vilgelm Vindelband (1848-1915) fanlarni predmetiga ko'ra emas, balki metodiga ko'ra farqlashni taklif qiladi. U ilmiy fanlarni nomotetik va ideografik fanlarga ajratadi. Nomotetik fanlar narsalar va hodisalarning umumiy qonunlari, ularning muntazamligini aniqlashni nazarda tutadi. Ideografik fanlarning vazifasi individual hodisalar va voqealarni o'rganishdan iborat⁴. Biroq tabiat va ruhning tashqi ziddiyati fanlarning butun rang-barangligini to'la asoslashga qodir emas. Genrix Rikkert (1863-1936) Vindelband ilgari surgan nomotetik va ideografik fanlarni ajratish g'oyasini rivojlantirib, tafovut empirik ma'lumotlarni tanlash va tartibga solishning har xil tamoyillaridan kelib chiqadi, degan xulosaga keladi. Fanlarni tabiat haqidagi fanlarga va madaniyat haqidagi fanlarga ajratish olimlarni ikki lagerga ajratuvchi manfaatlarining qaramaqarshiligini juda yaxshi ifodalaydi⁵. Bilish jarayonida aniqlangan borliq ongga immanentdir, degan g'oyani Rikkert bosh g'oya deb qabul qiladi. Shaxssiz ong tabiat (tabiatshunoslik) va madaniyat (madaniyat haqidagi fanlar)ni farqlaydi. Tabiatshunoslik Rikkert aqlning aprior qoidalari deb talqin qiluvchi umumiy qoidalarni aniqlashni nazarda tutadi. Tarix betakror ayrim hodisalar bilan shug'ullanadi. Tabiatshunoslik qadriyatlardan xoli, madaniyat va tarixning individuallashtiruvchi talqini qadriyatlar saltanatidir. Qadriyatga ishora juda muhim. Rikkert uch saltanat: borliq, qadriyat, ma'noni qayd etadi; ularga bilishning uch metodi: tushuntirish, tushunish, talqin qilish muvofiqdir. Nomotetik va ideografik metodlarning taklif qilinishi fanlarni tasniflash ishida, hech shubhasiz, muhim voqea bo'ldi. Umuman olganda, nomotetik metod (yunoncha nomothetike – «qonunchilik san'ati») qonunlarni umumlashtirish va belgilashga qaratilgan bo'lib, tabiatshunoslikda namoyon bo'ladi. Tabiat va madaniyatning farqlanishiga ko'ra, umumiy qonunlar o'ziga xos va ayrim mavjudlikka nisbatan tatbiq etilishi mumkin emas, chunki unda ikkala tushuncha yordamida ifodalab bo'lmaydigan narsalar doimo mavjuddir. Bundan nomotetik metod bilishning universal metodi emas va ayrim mavjudlikni bilish uchun ideografik metod qo'llanilishi lozim, degan xulosa kelib chiqadi. Ideografik metodning nomi (yunoncha idios – «alohida», grapho – «yozaman») u madaniyat haqidagi tarixiy fanlar metodi ekanligini ko'rsatadi. Uning vazifasi ayrim voqealarni ularning ahamiyatini baholash

yo'li bilan tavsiflashdan iborat. Ayrim voqealar orasida muhimlari qayd etilishi mumkin, biroq ularning yagona qonuniyati hech qachon kuzatilmaydi. Shu tariqa tarixiy jarayon o'ziga xos va betakror voqealar to'plami sifatida namoyon bo'ladi. Rikkert fikriga ko'ra, madaniyat haqidagi fanlar din, huquq, davlat va hatto xo'jalik jabhalarida tarqalgan. «Texnik ixtirolar (binobarin, ulardan kelib chiquvchi xo'jalik faoliyati ham) odatda tabiiy fanlar yordamida amalga oshiriladi, biroq ularning o'zi tabiiy ilmiy tadqiqot ob'ektlari qatoriga kirmaydi» 6, deb qayd etadi Rikkert. F.Engelsning fanlarni tasniflash tamoyillari. 1873 yilda Engels materiya harakat shakllarining tasnifini yaratishga kirishganida, ilmiy davralarda fanlar tasnifiga nisbatan kontcha yondashuv tarqalgan edi. Har bir fan predmetini materiya harakatining alohida shakli tashkil etishi, turli fanlarning ob'ektlari esa bir-biridan qat'iy ajratilgani (matematika | fizika | kimyo | biologiya | sotsiologiya) pozitivizm asoschisi O.Kontning ishonchi komil edi. Bunday muvofiqlik fanlarning muvofiqlik tamoyili deb nomlandi. Engels turli fanlar o'rganuvchi ob'ektlar o'zaro qanday bog'langani va bir-biriga o'tishiga e'tiborni qaratdi. «Sib boruvchi chiziq bo'ylab quyidan oliyga, soddadan murakkabga tomon borayotgan harakatlanuvchi materiyaning progressiv rivojlanish jarayonini aks ettirish g'oyasi tug'ildi. Mexanika fizika bilan bog'lanib, unga o'tishi, fizika kimyoga, kimyo – biologiya va ijtimoiy fanlarga o'tishi (mexanika... fizika... kimyo... biologiya... ijtimoiy fanlar) subordinatsiya tamoyili degan nom oldi. Darhaqiqat, qaerga nazar tashlamaylik, bir harakat shakli boshqa harakat shakli bilan bog'lanishini ko'ramiz, har yerda va har qachon bir harakat shaklining boshqa harakat shakliga aylanish jarayonlarigina mavjud. Materiyaning harakat shakllari bir-biriga aylanish uzluksiz-uzlukli jarayonida mavjuddir. «Har biri materiya harakatining ayrim shaklini yoki o'zaro bog'langan va bir-biriga o'tuvchi ba'zi bir shakllarini tahlil qiluvchi fanlar tasnifi ayni vaqtda bu harakat shakllarining tasnifi, ularni ichki izchilligiga xos ravishda joylashtirish bo'lib, uning ahamiyati ayni shundadir» 7, deb qayd etadi Engels. F.Engels «Tabiat dialektikasi» asari ustida ish boshlaganida, fanda noorganika – jonsiz tabiat sohasiga tatbiq etilgan energiya tushunchasi e'tirof etilgan edi. Biroq jonli va jonsiz tabiat o'rtasida mutlaq chegara bo'lishi mumkin emasligi tobora aniq bo'lib borardi. O'tuvchi shakl va jonli qarama-qarshilik – virus buning yorqin misoli bo'ldi. Organik muhitga tushgach, u o'zini jonli jism kabi tutardi. Vaholanki, noorganik muhitda u o'zini bunday namoyon etmasdi. Engels materiya harakatining bir shakli boshqasiga o'tishini bashorat qildi deb aytish mumkin, chunki uning konsepsiyasi vujudga kelgan paytgacha fanda faqat mexanik shakllar va issiqlik shakllari o'rtasidagi o'tishlar o'rganilgan edi. Yaqin kelajakda eng buyuk kashfiyotlar fanlar tutashgan joyda, chegaradosh sohalarda yuz berishi haqidagi taxmin ham qiziqish uyg'otardi. Engels tabiat va jamiyatni bog'lovchi shunday chegaradosh sohalardan birini o'rganishga kirishib, antroposotsiogenez – inson va kishilik jamiyati kelib chiqishining mehnat nazariyasini taklif qildi. O'z vaqtida Ch.Darvin (1809-1882) inson va maymunlarni anatomik jihatdan qiyosiy o'rganib, inson hayvondan tarqalgan, degan xulosaga kelgan edi. U raqobatning ikki shaklini: turlar ichidagi va turlar o'rtasidagi raqobatni farqladi. Turlar ichidagi raqobat hayotga yaxshi moslashmagan shakllar qirilib ketishiga sabab bo'lar, hayotga yaxshi moslashgan shakllarning yashab qolishini ta'minlardi. Bu qoida tabiiy tanlanish nazariyasiga asos bo'ldi. Engels esa antroposotsiogenez jarayonida ijtimoiy omillar rolini, xususan mehnatning alohida rolini baholadi. XX asrda aynan fanlar chegarasida yangi fanlarning eng istiqbolli sohalari: biokimyo, psixolingvistika, informatika paydo bo'ldi 8. Shunday qilib, fanlarning dastlabki tasniflarida inson jonining tabiiy qobiliyatlari (xotira, tasavvur va sh.k.) asos sifatida amal qilgan bo'lsa, Engels tasnifining farqi shunda ediki, «fanlarni ajratish uchun u fanlar o'rtasidagi farqlar ular o'rganuvchi ob'ektlar o'rtasidagi farqlar bilan belgilanadi, degan ob'ektivlik tamoyilini asos qilib oldi» 9. Shu tariqa fanlar tasnifi mustahkam ontologik zamin – tabiatning sifat jihatidan rang-barangligi, materiya harakatining har xil shakllariga ega bo'ladi. Yangi ma'lumotlar olinishi munosabati bilan Engels ishlab chiqqan materiya harakat shakllarining besh a'zoli tasnifiga jiddiy aniqliklar kiritildi. B.Kedrov taklif qilgan zamonaviy tasnif ayniqsa mashhur bo'lib, unda olim materiya harakatining olti asosiy shakli: subatom-fizik, kimyoviy, molekulyar-fizik, geologik, biologik va ijtimoiy materiyalarni farqlaydi. Bu yerda shuni ta'kidlab o'tish lozimki, materiya harakat shakllarining tasnifi fanlar tasnifi asosi sifatida tushunilgan. Materiya harakat shakllarini tasniflashga nisbatan boshqacha yondashuv ham mavjud bo'lib, unga binoan dunyoning butun rang-barangligi materiya harakatining uch shakli: asosiy, xususiy va kompleks shakllar bilan bog'lanishi mumkin. Materiya harakatining asosiy shakllariga eng keng shakllar: fizik, kimyoviy, biologik va ijtimoiy shakllar kiradi. Ayrim mualliflar materiya harakatining yagona fizik shakli mavjudligiga shubha bildiradi. Biroq bu fikrga qo'shilish

mushkul, chunki barcha fizik ob'ektlar ikkita eng umumiy fizik xossa – massa va energiyaga ega bo'ladi. Butun fizik dunyoga umumiy va yagona energiyaning saqlanish qonuni xosdir. Materiya harakatining xususiy shakllari asosiy shakllar tarkibiga kiradi. Masalan, fizik materiya vakuum, maydonlar, elementar zarralar, yadrolar, atomlar, molekulalar, makrojismlar, yulduzlar, galaktikalar, Metagalaktikani o'z ichiga oladi. Materiya va harakatning kompleks shakllari jumlasiga astronomik (Metagalaktika – galaktika – yulduzlar – sayyoralar); geologik (planetar jism sharoitida materiya harakatining fizik va kimyoviy shakllaridan iborat); geografik (lito-, gidro- va atmosfera doirasida materiya harakatining fizik, kimyoviy, biologik va ijtimoiy shakllarini o'z ichiga oladi) shakllarni kiritish lozim. Materiya harakati kompleks shakllarining muhim xususiyatlaridan biri shundaki, ularda oxir-oqibatda materiyaning quyi shakli – fizik materiya yetakchilik qiladi. Masalan, geologik jarayonlar fizik kuchlar: gravitatsiya, bosim, issiqlik bilan; geografik qonunlar fizik va kimyoviy omillar hamda Yer ustki qatlamlarining o'zaro nisbati bilan belgilanadi. Fan falsafasi o'zi fanning qaysi tipi bilan ishlashni ma'qul ko'rishini narsalar mantiqiga ko'ra aniq tasavvur qilishi lozim. Fanning hali ancha yosh bo'lsa-da, lekin shakllangan an'anasiga ko'ra barcha fanlar uchga: tabiiy, ijtimoiy va texnik fanlarga bo'linadi. Biroq bu guruhlar bir-biri bilan qancha raqobatlashmasin, jamuljam holda ular olamni mumkin qadar to'la tushunib yetish bilan bog'liq umumiy maqsadni ko'zlaydi.

Referat mavzulari

1. Anri de Sen-Simon (1760-1825) ta'limoti fanlar tasnifi.
2. Nomotetik va ideografik metodlar.
3. Vilgelm Vindelband (1848-1915) fanlarni predmeti haqida.

3 – ma'ruza.

Mavzu: Fan va ilmiy-tadqiqot.

Ilmiy ijodning evristik xarakteri olimlar talqinida. Ijodning maxsus shakli bo'lgan ilmiy tadqiqot masalasi o'ziga xos metodologik xarakterga ega. Uning asosiy vazifasi sub'ektning borliqni, hodisalarni bilishida namoyon bo'ladi. Shu nuqtai nazardan, ilmiy ijod fanda evristik xarakterga ega. Darhaqiqat, ilmiy-tadqiqot faoliyati deganda sub'ektning ob'ektga faol, izchil ta'siri tushuniladi. Bu ta'sir jarayonida inson o'zini qurshab turgan muhitni o'zgartiradi, shu paytgacha ko'rilmagan, anglanilmagan, o'rganilmagan, g'aroyib va jozibali yangilikni yaratadi yoki kashf etadi. Ayni shu ma'noda faoliyat deganda kishilik jamiyati mavjudligining zaruriy sharti bo'lib, dunyoni o'zining maqsadiga ko'ra o'zgartirishga qaratilgan inson xatti-harakati tushuniladi. Ilmiy-ijodiy faoliyat – bu insonning o'zi va atrofidagi o'zgarishlarni anglab yetishga doimiy ravishda tayyor turish, yangicha tafakkur qilish asosida o'z qobig'idan chiqqa olishidir. Yangi narsalarni ixtiro etishga bo'lgan intilish olimning nazariy huzur-halovatini namoyon etadi. V.A.Engelgardt fikricha, "Ijod... – san'atning mohiyati. U xuddi shu darajada fanning ham mohiyatidir. Har ikki holatda insonning yaratish, ya'ni o'zligini namoyon qilish qobiliyati muhim. Ilmiy kashfiyot, xuddi san'at kabi, ijodkorning muayyan xususiyatlarini o'zida saqlab qoladi va keyingi hayoti davomida butun insoniyat boyligiga aylanadi" 1 . Bundan shu narsa kelib chiqadiki, ilmiy kashfiyot ham inson ijodining mahsuli sifatida inson qanchalik nozik, qanchalik asosli, qanchalik go'zal bo'lsa, shunga qarab o'zgarib boradi. Biroq ilmiy ijod bilan badiiy ijod bir-biridan farq qiluvchi xususiyatga ega. Masalan, badiiy ijod insonning hayotiy tajribasini tasvirlasa, ilmiy ijodda tabiatni bilish va uni o'zgartirish tajribasi ob'ektivlik tamoyili asosida umumlashadi. Buni biz F.Bekon ijodida kuzatishimiz mumkin. Darhaqiqat, ilmiy ijoddagi bunday o'zgarish ketma-ketlik xususiyatiga ega. Shuning uchun ham N.A.Shermuhamedova "...fandagi uzluksizlik ijodiy jarayon va oldingidan mutlaqo farq qiluvchi yangi bilimning paydo bo'lishida namoyon bo'ladi" 2 , - deb yozadi. L.A.Grevsova "Ijodiy jarayon barcha botiniy kuchlar oliy darajada jamlangan lahzada vujudga keladigan nogahoniy «bashorat» tarzida tushuniladi. Shuning uchun ham Platon ijodning asl manbaini bilimda emas, ilhomda deb

hisoblaydi. Xudo insonni yaratib, uning o'ziga o'xshashini istasa, inson ham o'z ijodi mahsulining o'ziga o'xshash bo'lishini xohlaydi" 3 . Darhaqiqat, fan tarixida ijod muammosi o'zining antik xususiyati bilan alohida ajralib turgan. Bu davrda ijod ikki shaklda namoyon bo'ladi. Bunda birinchidan, ijodga ilohiylik, ya'ni kosmosning tug'ilishi(yaratilishi) sifatida baho berilgan bo'lsa, ikkinchidan unga inson mehnat faoliyati natijasi, deb qarash shakllangan. Platon ilohiy ijod asosida "Demiurg" dunyoni aql va tafakkurga monand ravishda yaratganligini ko'rsatib o'tadi. Uning fikricha, "demiurg" moddiy narsalarning ijodkori. Biz uni hissiyot orqali emas, balki aql orqali bilishimiz mumkin, deb ta'kidlasa-da, ijodiy jarayonni Platon idealistik ma'noda tushunadi, chunki u badiiy ilhomni bilish jarayoniga qarama-qarshi qo'yadi. Shuning uchun ham Platon "Musavvirning ilhomi aqldan yiroq, aqlga qarshidir" 4 , deb yozadi. Ijodiy jarayonni Platon "ruhlanish" va "ilohiy kuch" atamaları orqali asoslashga intiladi. Platon fikricha, "Shoir san'ati va bilimi bilan ijod qilmay, balki ilohiy quvvatdan ijod qiladi" 5 . Shunday qilib, faylasuf shoirona ijodni mistik nazariya orqali rivojlantiradi. Bu nazariyaga binoan musavvir bexosdan (beixtiyor) telbaga o'xshab ijod qiladi. Bu ijodiy akt o'z-o'zicha aqldan yiroq xarakterga ega. Musavvir va shoir o'zlari nima qilayotganlarini bilmay ijod qiladilar. Shuning uchun ham mutafakkir "Haqiqiy ijod ilohiyliksiz bo'lmaydi" 6 degan xulosaga keladi. Aristotel esa "Inson dunyoning eng yaxshi ijodidir" 7 , degan g'oyani ilgari suradi. Shuningdek, u o'zining "Poetika" asarida badiiy ijodning me'yoriy qonunlarini falsafiy jihatdan tahlil qiladi. Aristotel san'atning borliqdagi imkoniyatini faol, ijodiy yuksak badiiy mahorat bilan ifodalashda ko'radi. Uning fikricha, "San'atning vazifasi voqelikni mexanistik tarzda qayta tiklamay, balki uni ijodiy aks ettirishdan iborat" 8 . Aristotel falsafaning strukturasini yoritir ekan, uni avvalo, noamaliy, amaliy va ijodiy (poetik) jihatlarga ajratib ko'rsatadi. Falsafaning noamaliy jihati faqat "bilish uchun bilish"dan iborat bo'lsa, amaliy jihati faoliyatni bajarish uchun bilish, ijodiy jihati esa yaratish uchun bilishdan iboratdir⁹ . Aristotelning fikricha, ijodiy jarayon insonning sub'ektiv faoliyati bilan bevosita bog'liqdir. Shu ma'noda, ijodiy jarayonni aql yordamida ham bilish, anglash mumkindir. Bunday munosabat Abu Nasr Forobiy qarashlarida ham uchraydi. Alloma fikricha, "Inson mohiyati aqlda namoyon bo'ladi" 10 . Bizning nazarimizda, falsafada aql g'oyasining paydo bo'lishi – insoniyat tafakkur tarixidagi eng muhim hodisadir. Darhaqiqat, borliq va yo'qlikni, haqiqat va fikr dunyosini bir-biridan ajratish aqliy tajribani nazorat qilish imkoniyatini beradi. U shuningdek, voqelikdan ijodiy xayolni ajratishga, yashirin narsalarni muhokamaga olib chiqishga imkon beradi. Suqrot ijodning asosida haqiqat va uning mohiyatini tushunish yotishini ta'kidlaydi. Shuning uchun ham u "Har bir odam o'z fikriga ega bo'lishi mumkin, ammo haqiqat barcha uchun bitta bo'lishi lozim" 11 , deb hisoblaydi. Suqrot haqiqat ostida yotgan ijodiy substansiyani undan ajratadi. Uning fikricha, "Bunday substansiyaning asosida xudoning yaratuvchanlik sifatleri yotadi" 12 . Ayni shu ma'noda, Suqrotning ijod haqidagi qarashlari xudoning yaratuvchanlik sifatlerini bahs-munozara asosida ochishga qaratilganligini namoyon qiladi. Antik darda ijodga haqiqiy bilim, mangu va o'zgarmas borliq mahsuli deb qaralgan. O'rta asrlarda ijod o'zgacha talqin qilingan. Binobarin, biz unda ikki tendensiya kesishib o'tganligiga guvoh bo'lamiz. Bulardan birinchisi, teistik, qadimgi yahudiy dinidan kelib chiquvchi yondashuv bo'lsa, ikkinchisi, panteistikantik falsafa g'oyalaridan kelib chiquvchi yondashuvdir. Bu davrda birinchidan, Xudoni sub'ekt sifatida tushunish bilan bog'liq, ya'ni dunyoni mangu namuna bo'yicha emas, mutlaqo erkin tarzda yaratish uni ijodiy faoliyatga daxldor deb qaralgan. Jumladan, Avgustin "Agar Xudo, "o'z narsasi"dan o'zining ijodkorlik kuchini olib qo'ysa, u narsa ilgari mavjud bo'lmagandek, yaratilmay qoladi" 13 , – deb yozadi. Ilohiy ijodkorlik kuch-qudratini Avgustin o'zining "Iqrornoma" asarida: "Meni o'z ko'kraklari bilan onam yoki enagalarim emizishgan emas, balki sen mendek chaqaloqqa ular vositasida bolalik rizqini tabiat qonuniga muvofiq ravishda bergansan, ular sening yozmishing va Sening marhamating borligi tufaylidir, sening o'zing barcha jonzotlarga ularning ehtiyojlariga ko'ra rizq ato etasan" 14 , degan fikr bilan asoslaydi. Ikkinchidan, o'rta asr sxolastikasi vakillari ijodda ilohiy va falsafiy g'oyalar uyg'unligini e'tirof etganlar. Masalan, Foma Akvinskiyning ijodga munosabatida va dunyoqarashida antik falsafa elementlari saqlanib qolgan. Uning fikricha, ijodning manbai — mangu aql, "...mukammallashgan tabiat, o'zini-o'zi shakllantiruvchi" ilohiy hodisadir. Shu ma'noda, Foma Akvinskiyning "ilohiy ijod" tushunchasi Platonning "Demiurg" haqidagi qarashlari bilan o'xshash. Biroq bu davrda badiiy va ilmiy ijodga ikkinchi darajali deb qaralgan. Bunda, eng avvalo, inson o'z ijodi bilan Xudoga murojaat qilgan, ilmiy ijod esa ikkinchi darajali xususiyat kasb etgan. Uyg'onish davrida ilmiy ijod badiiy ijoddek ta'rif va tasnif etilgan. Aynan Uyg'onish davrida ijodning individual xarakteriga alohida e'tibor qaratilgan, ijodiy

jarayonda qobiliyatning o'zni va uning namoyon bo'lishi ustuvor ahamiyat kasb qilgan. Natijada ijodning talqinida islohotchilik (reformatsion) yondashuvi shakllangan. Yangi davrda ijodning olamni estetik idrok qilish darajasi emas, faoliyat bilan bog'liq jihatlarini namoyon bo'lgan. Abu Nasr Forobiy kuchga ega bo'lmagan o'ninchi aql o'z navbatida yagona aql va yagona ruhni ijod qilishini ta'kidlab o'tadi. Mutaakkir har ilm va aytilgan gap, sodir bo'lgan narsa va yog'du farishtadandir, deb biladi. Shuning uchun insoniy aql kuchquvvat jihatdan o'zida farishta tabiatiga egadir. Ikki tomonlama vaziyat, ya'ni amaliy va nazariy aql vositasida ikki xil "surat"ga ega bo'lgan insoniy aql "erdagi farishtalar", deb ataladi. Ruhlar taqdirining siri bundan boshqa narsa emas. Nazariy aql to'rt taraflama holat vositasida farishta aqli bilan yoki faol aql bilan qo'shiladiki, uni muqaddas aql, deb ataydilar. Muqaddas aql o'zining eng oliy bosqichida o'sha mumtoz payg'ambarlik aqlidir¹⁵. Darhaqiqat, Forobiyning bu fikrida ijod manbai aql ekanligiga ishoradir. Chunki Olloh faqat insonga ato etgan aqldan ijodiy foydalanish bir tomondan shaxsni ma'naviy-ruhiy kamolotga undasa, ikkinchi tomondan uning ijodi natijalari jamiyat rivojiga ham ta'sir qiladi. Ibn Arabiy ta'kidlashicha, oqilona bilim inson tanasini boshqaruvchi bo'lib, u ongli mavjudotning dunyo haqidagi muqarrar bilimini shakllantirishda muhim unsur hisoblanadi¹⁶. O'z davrida alloma insonning ijodiy faoliyatidagi mukammallik "boshlang'ich nuqta"dan tortib "pirovard nuqta"gacha bo'lgan bilimlarni anglash ekanligini asoslashga harakat qilgan. Al-Xorazmiy ijodiy faoliyatning ob'ektiv asoslari haqida to'xtalib, uning muhim ratsional manbai sifatida matematik tushunchalarni keltirib o'tadi. Shuning uchun ham alloma matematik tushunchani aqlning ixtiyoriy ijodi emas, balki ob'ektiv olamning ma'lum tomonlarini, ashyolar o'rtasidagi munosabatlarning in'ikosi, deb talqin etadi¹⁷. Al-Xorazmiy ijodning metafizik tomonlarini ham tahlil qiladi. Uning fikricha, aynan ijod insonni borliqning boshqa rejimiga tushiradi. Bu ayniqsa, inson sevsa, maqsadini aniq bilsa, e'tiqodga kuchli muhtojlik sezsa va e'tiqod qilishni boshlasagina amalga oshadi. Bizning nazarimizda, aynan mana shu jarayon inson borlig'ining ijodkorlik ruhini belgilaydi. Ijod qilish orqali biz o'zligimizni anglaymiz, haqiqiy erkinlikni his qilamiz. Lekin bunday holat kamdan-kam uchraydi. Chunki ijod ayni shu murakkabligi va takrorlanmasligi bilan alohida ajralib turadi. Ibn Sino "Risolate Hay ibn Yaqzon" ("Yaqzon o'g'li Hay, ya'ni Tirik o'g'li Hayot haqida risola")da insonning ijodiy imkoniyatlari quyidagicha izohlanadi: Inson o'zining bilish va ijodiy qobiliyatini to'la ishga solib, atrofidagi his-tuyg'u uyg'otuvchi dunyoni mustaqil ravishda tajriba vositasida bila oladi¹⁸. O'zining bu fikri bilan Ibn Sino ijodni insonning borliqni anglash, o'zgartirish, takomillashtirish, o'zidagi intellektual kuch ekanligini isbotlashga harakat qilgan. Ibn Rushd esa Arastuning ijodning mantiqiy asoslari haqidagi fikrini sharhlash bilan bir qatorda ijod jarayoni xudo emanatsiyasi tufayli yuzaga kelishi va uning asosida material va shaklning birligi alohida o'rin egallashini asoslashga harakat qiladi¹⁹. Yangi davrda ijodga nisbatan ikki nuqtai nazar shakllanadi: panteistik va intuitiv. Panteistik an'anaga asosan ijod bu ilohiyot yoki borliq tajallisi bo'lib, uning nurlari inson qalbi va ruhiyatiga singib ketgandir. Ijod-individual va ob'ektiv asoslarga ega bo'lgan intuitiv faoliyat mahsuli, degan fikr intuitiv yondashuvning ifodasidir. Nemis mumtoz falsafasida ijod masalasi o'zgacha ma'no-mazmun kasb etgan. Jumladan, Fixte inson ijod jarayonida ikki xil voqelikning, bir tomondan, o'z-o'zini ma'naviy yaratadigan va ikkinchi tomondan, ongning ijodiy faoliyati jarayonida vujudga keladigan voqelikning mohiyatini bilish mumkinligini qayd etadi. Ayni shu ma'noda, Fixte "Fan insonni ozodlik va ijodiy erkinlikka undaydi" ²⁰, - deb yozadi. Shuningdek, bu jarayonda "dunyoviy ruh"ning ijodiy aktivligi belgilovchi rol o'ynashini alohida ta'kidlab o'tadi. Gegel ongni mutloqlashtirganligi sababli, muqarrar ravishda tushunchani ham ilohiylashtiradi. Gegel ta'limotiga ko'ra, "Har qanday hayotning ibtidosi", "o'z ichiga barcha mazmunni to'laligicha joylagan, cheksiz, ijodiy shakldir" ²¹. Ongning faollik jihatini va kishilarning barcha o'ylagan, maqsadga muvofiq amaliy faoliyati dunyoni o'zgartirishga qodir bo'lsa ham, Gegel tomonidan ijod qilish, "mutloq g'oya"ning o'z-o'zini bilishi sifatida idealistik talqin qilinadi. Biroq mutaakkir insonning erkinlikka, adolatga, mehr-muhabbatga, go'zallikka, kamolotga intilishi, qobiliyatlarini namoyon etishga, ijod etishga urinishi uning ma'naviy ehtiyojidan kelib chiqishini inkor etmaydi. Gegel ijodiy faoliyat sub'ekti sifatida shaxsni tan oladi. Uning fikricha, "Ijod mushohada qilish qobiliyati, tasavvurning samarali va reflektiv faoliyati bo'lsa amalga oshadi" ²². Shuningdek, Gegel ijodni o'z-o'zini rivojlantirish jarayoni sifatida ko'rib chiqadi. O'z navbatida ijodiy faoliyat negizida qarama-qarshilik yotishini isbotlashga harakat qiladi. Gegeldan farqli ravishda A.Bergson ijodiy faoliyatni intuitiv, hissiy jihatdan kelib chiqqan holda izohlab, "Tabiat evolyutsiyasi doimo yangilikning tug'ilishidan iborat, ya'ni ijod birdan paydo bo'ladigan va oldindan aytib

bo'lmaydigan jarayondir" 23 degan xulosaga keladi. Inson ongida faqatgina tafakkurning natijasi – intuitiv darajada adekvatlik sifatida anglangan, topilgan yechim namoyon bo'ladi, jarayonning borishi esa kadr ortida qoladi. Shuning uchun, ilmiy kashfiyotlar daf'atan va kutilmagan vaziyatlarda (insayt holatida) sodir bo'ladi: vannada (Arximed), olma daraxti tagida (Nyuton), kirakash izvoshning zinapoyachasida (Puankare), tushda (Mendeleev va Kukul) va h.k. Tafakkurning rivojlanish qobiliyatiga bo'lgan ishonch, tadqiqot predmeti haqida doimiy o'ylash olimning fikrini zarur g'oyani amalga oshirish yo'llarini izlashga yo'naltiradi, bu esa kashfiyotga olib boradi²⁴. Shelling fikricha, ijodga sirililik xos: "Yozuvchilar, shoirlar, musavvirlar ijod jarayoni qanday ro'y berishini tushuntirib bera olishmaydi va bu bilan faxrlanishadi ham. Xuddi o'sha mutloq aql – Xudoning xohishi va ruhi yordamida ijod jarayoni ong nazoratidan qutuladi. Natijada «ilhom parisi» deb ataladigan sirli, ongsiz ijodiy kuch ruh uchun badiiy yaratuvchilik vazifasini bajarishga kirishadi" 25. Demak, "Aql ijodkor kuch emas, u asosan uyg'unlashtiruvchi, nazorat qiluvchi kuchdir. Hattoki eng sof mantiqiy sohada ham aynan insayt birinchi bo'lib yangi bilimni kashf etadi" 26. Ayni shu ma'noda, B.Paskal, A.Puankare, J.Adamar, D.Mendeleev, V.Vernadskiy, A.Bexterev, A.Eynshteyn, V. Geyzenberg, B.Rassel va boshqa olimlar ilmiy ijod, kashfiyot mantiqiy tafakkur jarayonida emas, balki aynan mantiqiy tafakkur ishtirok etmagan, ya'ni "insayt" holatida sodir bo'lishi o'z boshlaridan kechirgan dalil ekanini tan olganlar²⁷. Nitsshe "Ijod bu kasbiy ma'noda emas, balki hayotiy ma'noda odam – o'zining hayotini o'ylab olib boradigan, o'z ishiga go'zallik va mahorat berishga intilgan, hayvoniy ehtiyoj va hayvoniy egoizmdan yuqori bo'lishga intilish jarayonidir" 28 deb yozadi. Shuning uchun ham mutafakkir, boshqa odamlarda hayvon va odamiy holat o'rtasidagi chegara juda nisbiy ahamiyatga egaligini alohida ta'kidlaydi. Nitsshe o'zi yashagan davri madaniyatini tanqid qilib, ijodni inson mohiyatini o'zgartira oladigan narsa sifatida ko'rgan. Nitsshedan "Hayvoniylik qaerda tugab, qaerda inson boshlanadi?" – deb so'rashganda, "Kimki tabiatga kerak bo'lsa, kimning hayoti endi ma'nosiz bo'lmasa, o'zining metafizik o'rnini anglasa, hayotga qandaydir baxtga intilgandek intilsagina mazkur chegarani aniqlashi mumkin" 29 degan javobni beradi. Nitsshe fikrini davom ettirib: "Ammo shunday daqiqalar borki, biz buni tushunamiz, pirovardda tabiat bilan birga biz ham bizdan yuqori bo'lgan insoniylikka intilganimizni ko'ramiz. Bir cho'chib, atrofimizga qarasak hayvonlar izg'ib yurishibdi va ular orasida biz ham bor. Buyuk yer sahrosida insonlarning g'aroyib harakatlari, shahar va davlatlarni qurish, urushlar olib borish, birlashuv va tarqalishdan charchamasligi, tartibsiz yugurishlari, bir-biriga taqlid qilishi, bir-biridan o'tadigan ayyorlik va vayronkorligi, muhtojlikda baqiriqlari, g'alabadan xursandchilikda o'kirishlari – bular bari hayvoniy holatning davomi..."³⁰dir. Demak, ijod bu "yaratish", "uyg'onish", "hushiga kelish" va shu holatda, qancha uzoq bo'lsa shuncha yaqin qolish demakdir. Afsuski, hozirda ko'pgina insonlar o'z vaqtining ko'p qismini deyarli reflektor ravishda avtomatik rejimda o'tkazadi, ya'ni ishga boradi, hayotini yaxshilaydi, o'z hayotini fikrlashning shakllangan stereotiplariga bo'ysundirib o'tkazadi. Ayni damda u ba'zan o'zining ijodiy qobiliyatini anglamaydi ham. Aynan shuning uchun ham bunday insonlarda ertami kechmi hayotining absurd chizgilari paydo bo'lishiga olib keladigan darajadagi zerikish, hayotning ma'nosizligi haqida tasavvurlar shakllanadi, balki hayotga muhabbati ortadi. Aytish joizki, ijod orqali insonning ruhiyati quvvatlanadi. Chunki u o'zining qilgan ishidan va yangiliklaridan zavqlanadi. Zero, N.A.Berdyayev aytganidek, ijod insonga ilohiy turtki asosida beriladi. O'z navbatida, ijod qilish uchun u o'zining insoniy burchini bajarishi lozim³¹. Haqiqatdan ham ijod bu o'zida erkinlik ruhini aks ettirgan va insonni dunyodagi majburiy qullikdan xalos etadigan, uni borliqni o'zgacha tushunishga olib keladigan jarayondir. N.A.Berdyayev ilohiyot, borliq, ijod, inson va erkinlik muammolarini tahlil qilib o'ziga xos falsafiy qarashni ilgari suradi. Uning fikricha, birdan bir borliq – mutlaq erkinlikka ega bo'lgan va shu tufayli ijod qilish qobiliyatiga ega bo'lgan sub'ektdir (shaxs), uning mavjudligidir. Odam bir biriga zid bo'lgan ikki xislatdan – bir tomondan, erkinlik, ruh (xudo), shaxsda namoyon; ikkinchi tomondan – zaruriyat, dunyo, hodisa, ob'ektdan tashkil topgan. Xudo va shaxsning («menning») ijodiy faoliyatlarishu ikki xislat o'rtasidagi ziddiyatni hal qilib, olamiy taraqqiyotni yuzaga keltiradilar. Sub'ektning («menning») erkin ijodining asosiy mazmuni va yo'nalishi – Xudo va insoniyat dialektikasidir, ya'ni Xudoning insonda, insonning Xudoda tug'ilishidan iborat bo'lgan jarayondir. Ijod ilohiy in'om, bu inson o'z mehnati bilan olmagan, balki Xudo tomonidan berilgan ne'matdir. Ilohiy in'om haqida fikr yuritir ekan, A.Sher uning hamma ham bir xil bo'lmasligini alohida ta'kidlab uning uch darajasini farqlaydi: 1) qobiliyat; 2) iste'dod; 3) daho. Muallif ilohiy in'omga xos bo'lgan uch darajaning badiiy ijodda namoyon bo'lishini

asoslaydi. Jumladan, daholar, deb yozadi A.Sher – zamondan yuksak qo'yiladi, zero, butun boshli tarixiy davrdan ko'ra, bir shaxs insoniyat uchun qimmatliroq bo'lishi, ko'proq foyda keltirishi mumkin³². M.Abdullaeva, G.Pokachalovlarning e'tirof etishicha, fandagi ijod o'zining mazmuni va mundarijasiga ko'ra, san'at va h.k. sohalaridagi ijoddan farqlanadi. Biroq ular o'zaro umumiy jihatlariga ham ega. Bu esa ulardagi "psixologik jarayonning bir xil" ekanida ko'rinadi. Har ikkala ijod shaklini mehnatdan zavq olish (Platon nuqtai nazaridagi "ekstaz") va ilhomlanish farqlab turadi³³. Ijodning asosiy xususiyati – erkinlikdan iboratdir. Shuning uchun ham N.A. Berdyaev "Mening falsafamdagi o'ziga xoslik eng avvalo, shundaki, men unga borliqni emas, erkinlikni asos qilib oldim" ³⁴ deydi. O'z navbatida faylasuf ijoddagi erkinlik haqidagi qarashlari asosida hatto unga Xudo ham hukmronlik qilolmasligini ta'kidlaydi. Bundan shu narsa ma'lum bo'ladiki, inson agar o'z holiga qo'yilmaganida, uning inson deb nomlanishi ham mumkin emasdi. Shuning uchun ham ijodkor inson dunyoni o'zgartirishda Xudoning hamkori bo'lish imkoniyatiga ega. Sevmoq – erkinlik, ijod esa erkinlik mevasidir. Mehnat erkinligini, unga erkin munosabatni shakllantirish hamma zamonlarda ham muhim masala bo'lib kelgan. Zotan, ijodiy mehnatni o'z hayotining ma'nosi deb bilgan ilm fidoyisigina haqiqiy olim bo'ladi. Kishi fikr erkinligi, so'z erkinligi, g'oya erkinligi, mavzu erkinligi, uslub erkinligi va boshqa shu kabi ijodiy erkinliklar tizimiga ega bo'lsagina, ulardan o'z o'rnida foydalana olsagina, haqiqiy ijodkor bo'lishi mumkin. Ijodkorga, siyosiy-mafkuraviy zo'ravonlik qilish, uni majburlash, qo'rqitish orqali ta'sir ko'rsatish kabi hodisalar o'lim bilan teng. N.A.Berdyaev ta'kidlashicha, "Haqiqatdan ham, ijod qilishda insonning daholik darajasi xudo timsolining undagi aksiga o'xshasa, ijoddagi orginallik tabiatdagi reallikni in'ikos etishga o'xshaydi" ³⁵. Shu bois ham inson adabiy va falsafiy asarlarni yozishga katta qobiliyati bo'lsa ham, davlatni boshqarish yoki kashfiyotlar qilishga kuchi yetmasligi mumkin. Bu holat bilan biz insondagi ijodkorlik bu ko'proq tashqi realizatsiyaga emas, balki ichki ijodga taalluqli ekanligini his etamiz. Zero, ijodkorlik inson shaxsining o'ziga xos sifatidir, ya'ni maxsus qobiliyatni talab qilmaydi. Shuning uchun ham odamda katta qobiliyat va insoniy fazilat namoyon bo'lsa, mehnat bilan daholik darajasiga yetishi mumkin. Biz kundalik hayotimizda daholikning turli qirralarini kuzatishimiz mumkin. Masalan, erkakning ayoliga bo'lgan sof muhabbati, onaning farzandiga, yaqinlarga g'amxo'rligi, odamlarning ichki intuitsiyasi shular jumlasidandir. Ch.Nasriddinov ta'kidlashicha "Daho" tushunchasi insonning ijodiy layoqati, shuningdek, uning muayyan sohadagi samarali faoliyatiga nisbatan tug'ma qobiliyatini baholash uchun ham qo'llaniladi. Daholik iste'doddan shunisi bilan farq qiladiki, u sifat jihatidan butunlay yangi qadriyatlar yaratadi. Shuning uchun ham originallik daholikning eng asosiy xususiyati hisoblanadi³⁶. "Iste'dod,- deb yozadi B.Qodirov,- ko'p qirrali, murakkab, ham irsiy-biologik, ham ijtimoiy ahamiyatga molik hodisadir" ³⁷. Shu o'rinda, "...iste'dodning asosiy belgilari quyidagilarda namoyon bo'ladi: yuqori darajada sinchkov nazar yoki sezgirlik; biror bir ish bilan shug'ullanganda, unga burunlay berilish; bilishga intilishning kuchliligi, jo'n mashg'ulotlardan qochish, javobi tayyor va oson masalalarga qiziqmaslik, ularni yoqtirmaslik; antiqa, ziddiyatlarga to'la, murakkab muammolar yechimini izlash; tanqidiy tafakkur tarzi, jumladan, o'z-o'zini tergap turish; mudom kamolotga intilish, o'z oldiga murakkab, o'ta qiyin maqsadlarni qo'ya olish..."³⁸ deb ko'rsatib o'tadi. Ijod bu buyuk ijodkor mahsulidir. Shu ma'noda, "Ijodkorlik, – deb yozadi S.L.Frank, – faqat Xudoga nisbatan qo'llansa bo'ladi, chunki hech bir yaralmish, jumladan inson ham o'zidan - o'zi yarata olmaydi" ³⁹. Shu nuqtai nazardan, Xudo yaratuvchi degan maxsus ma'noda dunyo yaralishi mo'jizali, ya'ni yo'qdan bor qilishdek, deb o'ylansa, bunda ijod mutloqlikka taalluqli yagona hodisadir. S.L.Frank "Agar inson ruhi yaratuvchi – Xudoga taalluqli ekan, bu – ijod tamoyiliga kira oladi, aks holda bu so'zning o'zi u uchun bemano bo'lardi" ⁴⁰, - deb yozadi. Shu ma'noda, S.L.Frank, har qanday inson u yoki bu darajada yaratuvchidir, deydi. Zero, borliqning har qacrida ijod mavjud, agar u inson ichki muhitidan kelib chiqsa, har qanday hunarmand muhabbat va did bilan ishlaydigan, ishga o'z shaxsini qo'shayotgan ma'noda ilhomlanib yangi ijod namunalarini yaratadi⁴¹. Darhaqiqat, ijodiy ilhom tajribasida, odamni oliy ijodiy ibtido bevosita insoniy ijodiy harakatga undaydi, ya'ni ilohiy ilhom orqali inson o'zini yaratuvchi bilan uyg'unlikda his etadi. Bu degani inson aynan ijod asosida o'zining kelib chiqishini hayotning ilk ijodkori bilan bog'laydi. Shu boisdan ham yaratuvchilik bobida inson ko'proq o'zini Xudoning o'xshash timsoli sifatida his qiladi. Insonning erkinlikka, adolatga, mehr-muhabbatga, go'zallikka, kamolotga intilishi, qobiliyatlarini namoyon etishga, asosan ijod etishga urinishi – uning ma'naviy ehtiyojidir. Ijod sirli, tushuntirib bo'lmaz hodisa hisoblanadi. Biz agar konkret empirik sabab va holatdan kelib chiqadigan bo'lsak, unda shaxsning

ilohiylik tabiati ko'proq namoyon bo'lishini aniqlash imkoniyatiga ega bo'lamiz. Ayni shu ma'noda, Xudo odam ijodining oxirgi sabab va imkoniyatidir. Yaratuvchi uchun ijod ichki ovoz yoki daholik shaklida bo'lishidan qat'i nazar, manguilikni his qilish hamda dunyoga nisbatan to'lib-toshib ketayotgan muhabbatini o'zi yaratgan kashfiyotiga joylashdir. Darhaqiqat, ijod inson faoliyatining shunday o'ziga xos turiki, unda tafakkur, bilim va ilohiy ilhom mujassamligi moddiy yoki ma'naviy boylik yaratadi. Inson, jumladan, olim fanga noma'lum bo'lgan qonunlarni kashf etishi, yangi uskuna ixtiro qilishi, yangi ilmiy, badiiy asar yaratishi mumkinligi ilmiy ijodning badiiy tafakkur bilan bog'liqligini ifodalaydi. O'z navbatida badiiy ijod ham ilmiy tafakkurga oiddir. Ilmiy ijod esa texnik faoliyat bilan uzviylikka egadir. Odam mudom muayyan maqsadga intiladi va tabiiyki, o'zini konkret faoliyat turi bilan bog'laydi. O'z kasbining barcha jihatlarini anglab olganidan so'ng, faoliyatda ijodkorlikning rolini tushunadi. Masalan, o'qituvchi dasturda belgilangan masalalarni yoritishi mumkin, ayni paytda shu masalaga ijodiy yondashib, turli interfaol usullardan foydalanishi, muammoga oid yangi ma'lumotlarni talabalarga yetkazish bilan ularning faollashishiga ta'sir qilishi mumkin. Umuman olganda, insonga ijodkorlik xos, ammo u faqat o'z mohiyatini anglab yetsa, ijodkorga aylanadi, qachonki o'zining oliy maqsadiga erishsagina, buyuklikni his qiladi. Binobarin, u nima ish bilan shug'ulanishidan qat'i nazar, o'zining insoniy tabiatini yo'qotmasligi lozim. A.Kamyu falsafiy asarlarida ijod shaxsning ekzistensial muammosi sifatida talqin etiladi. A.Kamyu falsafasida ijod haqiqiy olamda mavjud bo'lishning absurdligiga qarshi tug'yon sifatida tushuniladi⁴². Ijod unda absurdlikni yengib o'tish usuli sifatida tasavvur qilinadi. J.-P. Sartr ijodni ijodiy sub'ekt shaxsiyatini yaratish vositasi sifatida talqin etadi. V.Solovyov esa ijodni inson Go'zallik, Haqiqat va Ezgulik qadriyatlarini ifodalash va "bir butunlik" mohiyatiga erishishga bo'lgan harakat deb tushuntiradi⁴³. Ijod ijodkor shaxsiyatining "o'zga" bilan bo'lgan dialogik o'zaro munosabatlarining o'rnatilishi sifatida M.M.Baxtin falsafasida ko'rib chiqiladi⁴⁴. Keyinchalik G.S.Batimov insonni faoliyat olib boruvchi sub'ekt sifatida tadqiq qilar ekan, unda atrof-muhit bilan chuqur muloqot tajribasining shakllanishi zarur⁴⁵, degan xulosaga keladi. Inson doimo o'zini katta qobiliyat egasi, deb hisoblasa-da, unga bolalarcha soddalik xos. Soddalik ichki va ayni paytda qobiliyatdan yiroq bo'lgan hodisadir. Biroq u inson qaysi sohada ishlashidan qat'i nazar, ma'lum ma'noda ijodning muhim jihatlarini shakllantirish imkoniyatini beradi, ya'ni soddalik orqali inson o'z ijodi orqali dunyoni yangitdan ochadi, oldin kuzatilmagan va ko'rilmagan yangiliklarni kashf etadi. Demak, ijodkorlik soddalik bilan hamohang bo'lib, unda insonning samarali mehnati ijodiy faoliyatni namoyon qiladi. Buning uchun insonni ilhomlantirish va hayotga bo'lgan muhabbatini oshirishda ijodga alohida urg'u berish lozim. Zero, bir tomondan ijod bu yaratuvchilik bo'lsa, ikkinchi tomondan, tabiatdagi takrorlanmas asllik (orginallik)dir. "Ijodni hayot mazmuni va hayot haqiqatini izlash haqidagi o'yga ham qiyoslashimiz mumkin" ⁴⁶. Chunki insonning dunyoqarashiga birinchi navbatda uni o'rab turgan muhit ham ta'sir ko'rsatadi. Darhaqiqat, ijod o'zining tarixiy davri va unda harakatlanuvchi tarixiy ildizlarga bog'liqdir, biroq uning o'ziga xosligi dunyoga tarixda bo'lmagan prinsipial yangi o'zgarish kiritishidir. Shu bois, ijod bu o'tmish bilan kelajakni bog'lab turuvchi va avlodlararo munosabatlarni ta'minlovchi ob'ektiv hodisadir. Binobarin, dastlabki ijod o'tmish natijasi emas, u tarixiy yoki kosmik davrda amalga oshirilmaydi, bog'liqlikni bilmaydi, ekzistensial vaqtda amalga oshiriladi" ⁴⁷. Bizningcha, tarixiy davrda ijod paradoksal ravishda kelajakdan keluvchi voqelik sifatida tasavvur qilinadi. Shu ma'noda ijod profetik xususiyatga ega. Haqiqatdan ham, agar yangi eskisidan kelib chiqadigan bo'lsa, ikki elementlarning yangi jamlamasi hisoblanadi va bu ijod so'zining aniq manosiga to'g'ri kelmaydi. Ijod – bu dunyoga prinsipial yangilik kiritish demakdir. Ijod – bu konstruktiv yaratuvchanlikdir. A.T.Shumilin esa "Ijod – bu kashfiyot va ixtiro qilish jarayoni bilan bog'liq murakkab jarayondir" ⁴⁸ deb yozadi. Bunda ijodning faqat ilmiy faoliyat natijasi ekanligi qayd qilingan. Fikrimizcha, ijod bu faqat ilmiy faoliyat mahsuli emas. Balki, g'ayritabiiy ahamiyat kasb etgan fikr-mulohaza va faoliyat natijasidir. "Ijod, – deb yozadi Z.Davronov, – bu – izlanuvchining ma'lum yangilik yaratish uchun ob'ektga qaratilgan shaxsiy qobiliyatidan kelib chiquvchi hissiy bilim va tuyg'ularni amalga oshiruvchi jarayondir" ⁴⁹. Bu fikrda ham ma'lum bir haqiqat unsurlari mavjud. Chunki ijod faqatgina qobiliyatga tayanuvchi shaxsiy faoliyat mahsuli bo'lib qolmasdan, balki o'zining ob'ektiv taraqqiyot manbalariga ega bo'lgan murakkab va serqirra hodisadir. Bunday murakkablik, ayniqsa, ijodiy faoliyatga xos yaratuvchanlikda yorqin namoyon bo'ladi. Shuning uchun ham ijodiy faoliyat mahsuli samarasi, ya'ni insonning badiiy, ilmiy, texnik tafakkuri mahsuli bo'lgan asarlari, ilmiy ratsionalizatorlik ishlari majmui ham ijod mahsuli deyiladi. A.Azizqulov "Ijod insonni yangi moddiy va ma'naviy

qadriyatlarni yaratishga qaratilgan murakkab ruhiy-ma'naviy faoliyatdir. Inson tomonidan tabiiy borliqni o'zlashtirish va o'zgartirish faoliyati faqat ijodiy yondashuv natijasida sodir bo'ladi. Aynan, ijodkorlik faoliyati orqali inson tabiatdan ajralib chiqdi va uni o'ziga bo'ysundirdi" 50deb yozadi. Mazkur fikrda ijodning umumfalsafiy mazmun-mohiyati ochib berilgan bo'lsa-da, uning aniq ilmiy asosi e'tibordan chetda qolganligini kuzatamiz. Ushbu rang-barang ta'riflar ijodning murakkab hodisa ekanini, uning ilmiy-nazariy masalalari hali to'la va mukammal ishlab chiqilmaganini ko'rsatadi. Darhaqiqat, ijodning namoyon bo'lishini sun'iy yo'l bilan tushuntirib berishimiz qiyin. Ijod bu original tushunish va tushuntirishdan iborat bo'lgan murakkab fenomen. Shunday bo'lsa-da, yuqorida keltirilgan mulohazalarni hisobga olgan holda, uning quyidagi ta'rifini berishimiz maqsadga muvofiqdir: ijod bu shaxsiy nuqtai nazar yoki ongimizda har soniya o'tadigan mulohazalardan iborat emas. U kamdan-kam hollarda inson miyasiga keladigan, ehtimol hayotda bir necha marta bo'lishi mumkin bo'lgan jarayondir.

Ijodning amal qilish xususiyatlari. Ijodning asosiy manbai va sub'ekti ijodkor shaxs hisoblanadi. Ijodkor shaxs esa asosan quyidagi xislatlari bilan alohida ajralib turadi: 1. Perseptiv xususiyatlar (g'aroyib ma'no-mazmunga ega bo'lgan diqqatning jamlanishi, ta'sirchanlik, ko'ngilchanlik), intellektual xususiyatlar (intuitsiya, fantaziya, o'ylab chiqarish, oldindan ko'rish qobiliyati, keng dunyoqarash), xarakterli xususiyatlar (bir qolipda ishlamaslik, originallik, qunt, yuqori darajadagi o'z-o'zini tashkillashtirish va mehnatga layoqatlilik) (Ya.A.Ponomarev) 51; 2. Bilish motivatsiyasining dominantli o'rni, tadqiqiy ijodiy faollik, sub'ektning yangilikni topishga bo'lgan qobiliyatida va muammolarni yechishdagi o'ziga xoslikda namoyon bo'ladi. Masalan, original yechimlarni topish va prognozlash ehtimolligi, yuqori baholarni ta'minlaydigan estetik, axloqiy va intellektual ideallar etalonlarini yaratish qobiliyati va boshqalar shular jumlasidandir (A.M.Matyushkin) 52; 3. O'zida aqliy va motivatsion omillarni integratsiya qiluvchi intellektual faollik (D.B.Bogoyavlenskaya) 53; 4. Muammoni topishdagi zukkolik, mulohazalarning uzun zanjirini yaxlitlash qobiliyati, "chetdan qarash"ga layoqatlilik, ta'sirlanishning maqsadlilik, xotiraning tayyorligi, fikrlash egiluvchanligi, baholash qobiliyati, g'oyalarni hayotga oson tatbiq qilish, qo'shimcha ishlanma berishga layoqat, osongina yaxlitlash, yumor hissining mavjudligi (A.N. Luk) 54; 5. Yuqori ijodiy qobiliyat va motivatsion-ijodiy faollikning organik birligi (V.I.Andreev) 55; 6. Oddiy hodisalar doirasidan chiquvchi, ammo tabiat qonunlariga zid bo'lmagan harakatlarni amalga oshirish, kelajakda bo'ladigan narsani his qilish, boy fantaziya va intuitsiya, yangilik va noyob narsalarga katta qiziqish (P.Torrens) 56;

7. Mustaqillik, tavakkal qilishga moyillik, faollik, qiziquvchanlik, mavjud narsaga qoniqmaslik, qaror qabul qilishga tayyorgarlik, e'tirof etilishga intilish, ichki motivatsiya, o'sishga tayyorlik (K.Teylor, E.Rou) 57; 8. Olamdagi narsa va hodisalar tabiatidagi muqobilliklarni ko'ra bilish va shakllantirish, fantaziyaning ifodalay olish, savol bera olish va yuzaki izohlardan qochish, qunt, mustaqil pozitsiya, tavakkalga tayyorgarlik, o'rganilayotgan muammoga katta qiziqish (A.Mateyko) 58; 9. O'z-o'zini shakllantirish, yuksaltirishga intilish, qilayotgan ishini burch deb bilish, shaxsning autentikligi, o'z kuchiga ishonch, yuqori darajadagi tanqidiylik va refleksiya (A.Maslou) 59 . Agar odam o'zini ijodiy fikrlashga majbur qilishning yo'lini bilganda hamma daho bo'lar edi. Ayni shu ma'noda, biz ijodni buyuk topishmoq va shu bilan birga buyuk baxt deyishimiz mumkin. Ehtimol har bir odam o'zining ijodiy faoliyati orqali ijodning turli qirralarini aks ettirishi va takomillashtirib borib biron-bir unga aloqador yangi g'oyalarni shakllantirish imkoniyatiga ham ega bo'lishi mumkin. Biroq ijod makon va vaqtga nisbiy bog'langani uchun ham uning to'xtab qolish holatini va ma'lum bir makonda shakllanib qolmasligini ham ko'rishimiz mumkin. Bunga misol sifatida biz Sharq va G'arb ilmiy tafakkur taraqqiyotini keltirishimiz maqsadga muvofiq bo'ladi. Zero, mazkur hududlardagi shakllangan g'oyalarning o'zaro bir-biriga ko'rsatgan ta'sirini Osiyotsentrizm yoki Yevropatsentrizm vakili ham mutloqo inkor eta olmaydi. Shu ma'noda, ijod dinamikasi umumbashariy xarakterga ega. Ijtimoiy ongda yangiliklarning yagona manbasi individual ongdir. Ijod odamlarning ongli faoliyatining ifodalanishi bo'lib, insonning shaxsiy borlig'i shaklini tashkil qiladi. Ijod insonning ob'ektiv va sub'ektiv ro'yolikni o'zgartiruvchi faoliyatidir. Shuning uchun ham A.M.Korshunov "Ijod bu sub'ektning ob'ekt bilan faol o'zaro harakatidir. Bu jarayonda sub'ekt maqsadga yo'naltirilgan holda atrof-olamni o'zgartirib, ob'ektiv qonuniyatlar talabiga ko'ra yangi, ijtimoiy ahamiyatdagi olamni yaratadi. Atrof-olamga ta'sir qilib, sub'ekt o'z-o'zini ham o'zgartiradi" 60 , - deb yozadi. Bu fikri bilan faylasuf ijod amaliy faoliyat shakli sifatida namoyon bo'lishiga alohida urg'u beradi. Biroq, nazarimizda, ijodni ekzistensial faollik bilan nisbatlash, uni sub'ekt-ob'ektlilik shaklidan farqli

bo'lgan fikriy harakatlar orqali amalga oshiriluvchi, eng istiqbolli qurilma hisoblanadi. Chunki ijodning chuqur talqini ma'noning yaratilishi bilan bog'liqdir, ya'ni ijod jarayoni qandaydir ideal borliq bilan bog'lanadi.

Xulosa. Birinchidan, ilmiy ijod dunyoni o'rganish asosida shakllangan yangi imperativlar, g'oyalar, kashfiyotlarning nazariy asosi bo'lib, u faoliyatda namoyon bo'ladi. Ijodiy faoliyat jarayonida ijod tug'iladi va takomillashib boradi. Shuning uchun ham unda dastlab yuzaga kelgan yangi fikr-mulohaza alohida qiymatga ega bo'lmasa-da, keyinchalik o'zining isbotini topadi, ya'ni ijodiy yangiliklar amaliyotga tadbiiq qilinadi va fan rivojiga muayyan darajada hissa qo'shilishiga olib keladi. Bundan ko'rinadiki, ijodiy yangiliklar vaqt o'tsa-da o'zining ahamiyatini yo'qotmas ekan. Bu esa ijod jarayonining betakrorligi va davomiylik xususiyatiga ega ekanligini bildiradi. Ikkinchidan, ilmiy masalalarga munosabatda ijodkor olim tabiatida ko'ringan o'ziga xoslik ijodiy izlanishlar onida, kashfiyot qilishda, shuningdek, turli murakkab voqelikka bo'lgan munosabatda namoyon bo'ladi. Shu nuqtai nazardan qaraganda, har bir ijodkor dunyoqarashidan qat'i nazar dunyoni eng avvalo, o'z ijodiy qobiliyatiga ko'ra idrok etadi. Bundan biz ijodiy faoliyatda sub'ektiv omillarning o'rni beqiyos ekanligiga amin bo'lamiz. Uchinchidan, mamlakatimizda ilmiy ijodga bag'ishlangan tadqiqotlarning ko'lamini kengaytirish, ilmiy-ijodiy faoliyatni chuqurroq o'rganishda bahslar, izlanishlarni davom ettirish, unda nafaqat olimlar shu bilan birga amaliyotchilar ham faol qatnashishi zarur. Umuman olganda, ilmiy-ijodiy faoliyatning mazmunmohiyati uning namoyon bo'lish shakllarida yanada oydinlashadi.

4 – ma'ruza.

Mavzu: Ilmiy-tadqiqotni metodologik asoslari.

Ilmiy tadqiqotning boshqa ijod shakllari bilan aloqadorligi. Ilmiy tadqiqot jarayonida inson mohiyatan o'zligini anglaydi. Bu bilan inson nafaqat tashqi muhitda, balki o'z ruhiyatida ham o'zgarish yasaydi. Ilmiy ijod xilma-xil ma'naviy-madaniy ehtiyojlarni qondirish bo'yicha son-sanoqsiz vazifalarni hal qilishga yo'naltirilgan faoliyatdir. Ilmiy tadqiqot ham boshqa ijod shakllari (badiiy, texnika, sport va boshqalar) singari olimning ilhomi, fantaziyasi, umumiy madaniyati, shuningdek uning shaxsiy sifatleri bilan chambarchas bog'liq. Ilmiy tadqiqot jarayonida erkin bo'lish – moneliksiz ijod qilish, bironing qolipiga tushmaslik, yangi ilmiy bilimlarni olish va qayta ishlashda ob'ektiv va xolis bo'lish muhimdir. Bundan ko'rinadiki, olimlar o'z ilmiy faoliyatining maqsadlari va metodlariga o'zlari axloqiy nuqtai nazardan baho berishlari, axloqiy me'yorlarni buzish bilan bog'liq bo'lgan tadqiqotlardan voz kechishlari lozim. Olim o'z tadqiqotlarining g'ayriinsoniyligi va ulardan foydalanish uchun javobgarlikni to'laligicha ishini buyurtma qilgan va unga haq to'lagan ijtimoiy kuchlar, hukumatlar, firmalar yoki ayrim shaxslarga yuklashga haqli emas. Albatta, yirik ilmiy kashfiyotning barcha oqibatlarini ham oldindan aytib bo'lmaydi. Ularni baholashda kelishmovchiliklar va xatolar bo'lishi mumkin. Ilmiy tadqiqotning maqsadlari va metodlariga berilgan axloqiy baho ham bahsli bo'lishi mumkin. Ammo bu hol bunday baholarni berish va ular uchun ijtimoiy javobgar bo'lish majburiyatini olimlar zimmasidan soqit etmaydi. Darhaqiqat, taniqli faylasuf olim Z.Davronov ta'kidlaganidek, "Olimlikning manbai tevarak-atrof, tabiat, jamiyat, insonlar turmush tarzi manbalarini o'rganish, bilim olish, ma'rifatli bo'lish bilan bog'liq. Olimlik – mashaqqat" 66 . Olimlarning ijtimoiy mas'uliyati masalasi atom quroli yaratilishi munosabati bilan ayniqsa dolzarb ahamiyat kasb etdi. Endilikda fan yutuqlari ekologik yoki boshqa xil halokatlarni keltirib chiqarishi mumkin bo'lgan har bir holda ushbu masala ko'tariladi. Hozirgi vaqtda olimlarning ijtimoiy mas'uliyati g'oyasi umume'tirof etilmoqda. Chunki ilmiy kashfiyotlar ishlab chiqarishda samarali qo'llaniladi va buning natijasida butun dunyo hamda odamlarning turmush tarzi ham o'zgaradi. Fandagi ijodiy erkinlik tafakkurning tabiat va jamiyat hodisalarining teran mohiyatini ochib berishga muttasil intilishda namoyon bo'ladi. Kon'yunktura, sub'ektivizm ilmiy-ijodiy faoliyat ruhiga batamom yotdir. Ilmiy ijodda teranlik, ob'ektivlik, shuningdek, olingan yoki olinayotgan ilmiy bilimga tanqidiy yondashuv xosdir. Ilmiy tadqiqot asosida inson yangi ilmiy yo'nalishlar va yangi fanlarni vujudga keltiribgina qolmasdan, balki yangi ilmiy bilim noan'anaviy sohalarining tarkibi va tuzilishiga katta ta'sir ham ko'rsatmoqda. Bu esa ilmiy ijodning tadqiqot doirasi kengayib borayotganligidan dalolat beradi. Bunday faoliyatning yuqori bosqichi haqida alohida to'xtalib, A.S.Maydanov: "Ilmiy ijod orqaligina fandagi

noana'naviy g'oyalarni tushunish va tushuntirish mumkin. Ayni damda noana'naviy yondashuv ilmiylik manbaini, ilmiy izlanishlarning yangi bosqichini ochishga yordam beradi" 67degan xulosaga keladi. Faoliyat sohalari kabi ijodning turlari ham xilma-xildir. O'z navbatida, yana bir qancha turlarini ajratib ko'rsatish mumkin bo'lgan ijodning ilmiy, texnikaviy, badiiy, musiqiy, adabiy, pedagogik turlari ajratib ko'rsatiladi. Ba'zi ijod ko'rinishlari o'zaro chambarchas bog'liq bo'ladi. Ilmiy tadqiqotning xossalari. Ilmiy tadqiqot real olamdagi hodisalar va umumiy qonuniyatlarni kashf etish bilan bog'liqdir. Ilmiy tadqiqotning xossalari quyidagilar: –ilmiy-tadqiqotni amalga oshirishda mavhum, mantiqiy tafakkurga tayanish; –timsollar, tushunchalar, mulohazalar, nazariyalar va mavhum g'oyalar ko'rinishidagi yangi bilimlar ilmiy ijodning mahsuli hisoblanadi; –ilmiy tadqiqot jarayoni ham empirik, ham nazariy xarakter kasb etishi mumkin. Empirik tadqiqot kuzatish va eksperiment jarayonida o'rganilayotgan ob'ekt bilan bevosita olib boriladigan amaliy ishni anglash va umumlashtirish natijasidir. Nazariy tadqiqot fanning tushunchalar apparatini takomillashtirish va rivojlantirish hamda ob'ektiv voqelikni bilvosita anglash, shuningdek, empirik tadqiqotlar materiallari asosida ishlab chiqiladigan nazariya bilan bog'liqdir. –Ilmiy tadqiqot ko'p hollarda jamoaviy xususiyatga ega bo'ladi. Chunki hatto alohida olingan olimlar tomonidan gipotezalar, nazariyalar, aniqlangan faktlar muhokama qilinadi, ularga taqrizlar beriladi, hamkasblar tomonidan tanqidiy baholanadi; –ilmiy kashfiyotlar tarixiy bosqich bilan shartlangan bo'ladi. Bunday shartlanish jamiyat taraqqiyotining u yoki bu bosqichida yuzaga keladigan zaruriyatlar bilan bog'liqdir; – ko'p hollarda ilmiy g'oya va kashfiyotlar o'z davridan ilgarilab ketadi, natijada ular jamoatchilik tomonidan bir necha o'n yilliklardan so'ng tan olinadi va ko'plab yetakchi olimlar o'limidan so'nggina shon-shuhratga erishadilar. Ilmiy tadqiqot intuitiv bilimdan foydalanish zaruriyatini anglatadi. Ilmiy tadqiqotning natijasi prinsipial jihatdan inson bilish jarayonining butun tarixi kontekstidagi ob'ektiv, yangi bilim hisoblanadi. Ilmiy tadqiqot jarayonidagi takrorlanmaslik mezoni faqatgina ilmiy ijodga o'ziga taalluqli bo'lib, uning natijasiga ta'sir etmaydi. Ilmiy tadqiqot – betakrorligi, mohiyatan yangi bilimlarga erishish vositalarining o'ziga xosligi hamda natijalarning takrorlanishi bilan xarakterlanadigan bilish hodisasi bo'lib, uning asosini intuitiv bilimni o'zgartirish jarayoni tashkil etadi. Ilmiy tadqiqotni tavsiflash uchun "har qanday haqiqat bema'nilik sifatida boshlanib, xurofotda yakunlanadi" degan hikmat ko'proq mos keladi. Texnikaviy tadqiqot. Texnikaviy tadqiqot voqelikni amaliy (texnologik) o'zgartirish bilan bog'liqdir. Texnikaviy ijod o'zining psixologik tavsifiga ko'ra ilmiy ijodga yaqin bo'lsa-da, farqli tomonlarga ham ega. Ular quyidagilarda ko'rinadi. 1. Texnikaviy tadqiqot tafakkurning ko'rgazmali-obrazli va ko'rgazmali-ta'sirchan komponentlariga tayanadi. 2. Texnik tadqiqot jarayoni ixtirochilik, loyihalashtirishda namoyon bo'lib, amaliyot talablariga javob beradigan mexanizmlar, konstruksiyalar ixtirosi uning natijasi hisoblanadi. Shu ma'noda, texnikaviy tadqiqot ratsional va utilitar xususiyatga ega. 3. Ixtiro qilingan narsa, u mavjud texnik bazis, texnik ravnaq erishgan darajaga tayansa-da, vujudga kelguniga qadar mavjud bo'lmaydi. Badiiy ijod bilan bog'liq ilmiy tadqiqot. Badiiy ijod voqelikni estetik o'zlashtirish va odamlarning estetik ehtiyojlarini qondirish bilan bog'liqdir. Uning xususiyatlari quyidagilardir: –garchand, badiiy ijodda mavhum-mantiqiy va ko'rgazmali-ta'sirchan tafakkur ham ahamiyatga ega bo'lsa-da, asosan ko'rgazmali-obrazli tafakkurga tayanadi; –badiiy ijodning bosh komponenti – inson katarsisi, ya'ni kechinmalarining cho'qqisida namoyon bo'ladigan emotsionallik hisoblanadi; –badiiy ijod ijtimoiy ongning maxsus shakli – san'atda amalga oshadi. Uning natijasi sifatida esa qandaydir moddiy ob'ektda (kartina, haykaltaroshlik namunalari, adabiy asarlar va b.) aks etadigan badiiy obraz chiqadi; –badiiy ijodning ratsional tomoni yashirin bo'lib, ko'p hollarda utilitar mohiyatga ega bo'lmaydi, ixtiro yoki yangi ilmiy bilim kabi uni amaliyotga tatbiq etish talab etilmaydi; –badiiy ijod turli odamlar tomonidan bitta asarni ko'p ma'noda aks ettirish imkonini yaratadi. Bu esa, qabullashning sub'ektivligi, didning rivojlangani va boshqa omillar bilan bog'liqdir. Hamkorlikdagi tadqiqot. San'at sohasida hamkorlikdagi ijod deb nomlangan ijodning maxsus shakli ajratib ko'rsatiladi. Bunday hamkorlik tomoshabin yoki tinglovchiga san'at asarida ifodalangan hodisalarning ortida yashiringan chuqur mazmunni (kontekst – tekst – tubma'no) anglash imkonini beradi. Pedagogik tadqiqot – bu pedagogik jarayonda yangilikni izlash va topishdir. Bunday ijodning birinchi bosqichi – o'zi uchun yangilikni kashf etish, pedagogik vazifalarni hal etishning nostandart vositalarini bilib olishdan iborat. Bunday vositalar avvaldan ma'lum, biroq pedagog tomonidan qo'llanilmagan bo'ladi. Bu yerda gap innovatsiya kabi ob'ektiv yangilik haqida emas, balki sub'ektiv yangilik to'g'risida bormoqda. Shunday bo'lsa-da, eski usul va vositalardan yangicha sharoitlarda foydalanish ham mumkin. Ikkinchi bosqich –

nafaqat o'zi uchun, balki boshqalar uchun ham yangilikni kashf etish, ya'ni novatorlikda namoyon bo'ladi. Masalan, pedagogik jarayon uchun samarali bo'lgan o'qitishning yangi metodini ishlab chiqish bunga misol bo'la oladi. Pedagogik ijodning xususiy ko'rinishi improvizatsiya hisoblanadi. Pedagogik improvizatsiya (lotincha *improvisus* – kutilmagan, tasodifiy) eng umumiy ma'noda nimanidir yaratish – kutilmagan pedagogik yechimga kelish va uni o'sha zahotiyoq amalga oshirishni anglatadi. Improvizatsiya jarayoni to'rt bosqichdan iboratdir: 1) pedagogik jarayonda biron bir kutilmagan fikrga kelish; 2) intuitiv ravishda vujudga kelgan pedagogik g'oyani bir lahzada anglab olish va uni amalga oshirish yo'llarini tanlash; 3) g'oyani ommaviy tarzda bayon qilish; 4) pedagogik g'oyani amalga oshirish jarayonini zudlik bilan tahlil etish. Hozirgacha fanda ilmiy-tadqiqot faoliyatni anglashga nisbatan yangi yondashuvlar shakllanayotganligini alohida ta'kidlash kerak. Chunki ilmiy hamjamiyatning hozirgi kundagi ilmiy dunyoqarashi yangi sifatiy bosqichga o'tdi. Ba'zi olimlar bu jarayonni yangi postnklassik paradigmalardan izohlashga harakat qilmoqdalar⁶⁸. Mohiyatan esa, hozirda ilmiy-tadqiqot faoliyatining yangi tipologik xususiyatlari shakllanmoqda. Shunga muvofiq ilmiy faoliyatning tadqiqot ob'ekti ham o'zgarib bormoqda. Ular orasidagi gnoseologik bog'liqlik tobora epistemologik aloqadorlikka o'z o'rnini bo'shatib bormoqda. Shu sababdan ham fan taraqqiyotining hozirgi bosqichida ilmiy bilimlarni epistemologik jihatdan sintez qilish g'oyasi ustuvorlik qilmoqda. Ushbu yondashuvning ahamiyatli jihati shundan iboratki, unda inson o'rganilayotgan ob'ektdan tashqarida emas, balki uning ichida, bilish jarayonining bir qismi sifatida faoliyat olib boradi. Bunday yondashuv natijasi o'laroq, biz ilmiy hamjamiyatning haqiqat mohiyatiga yanada yaqinlashayotganligini anglaymiz. "Ilmiy faoliyat ijod bilan chambarchas bog'liq. Ilmiy xodimning bilimi, iste'dodi, qobiliyati, ko'nikmalari, ilmiy haqiqatning tagiga yetishga bo'lgan intilishlari ilmiy ijodda o'z aksini topadi"⁶⁹. Shu nuqtai nazardan, ilmiy ijod faqat ilmiy muammolarning yechimini izlab topishni emas, balki u dunyoni yangi tamoyillar asosida tushunish, taraqqiyot paradokslarini noan'anaviy yondashuv asosida tahlil qilish, yangi ilmiy g'oya va gipotezalar orqali ilmiy yo'nalishlarni ishlab chiqishga shart-sharoit yaratadi. G.Ya.Bush fikricha, "Ilmiy-tadqiqot faoliyati insonning bevosita shaxsiy va jamoaviy bilim hamda ko'nikmalariga bog'liq"⁷⁰. Shu nuqtai nazardan, ilmiy-ijodiy faoliyat insonning bir qancha tadqiqotlari asosida yig'iladigan shaxsiy yoki jamoaviy intilishining bir ko'rinishidir. Demak, ilmiy-tadqiqot faoliyatining yangicha turini shakllantirish taraqqiyot uchun muhimdir. Zero, ilmiy ijod natijalarini amaliyotga tatbiq etish orqali jamiyat miqyosida ishlab chiqarishni rivojlantirish hamda farovonlikni ta'minlash mumkin. Darhaqiqat, ilmiy-tadqiqot faoliyati insonning individual ko'nikmalari, ilmiy izlanishlari, nazariy va amaliy bilimlarining rivojlanishi natijasida tobora mustahkamlanib boradi. Aynan shuning uchun ham insonning ijodkorlik qobiliyatida bilim va ruhiy kechinmalarining uyg'unlashganini kuzatish mumkin. Zero, ilmiy-ijodiy jarayonni hech qachon sun'iy tarzda shakllantirib bo'lmaydi. Bugungi kunda yangi ilmiy g'oyalarning insonparvarlik bilan uyg'unlashuvi fanning muhim talablardan biri hisoblanadi. Shuning uchun ham A.A.Koblyakov, "Odamlar murakkab ilmiy-ijodiy faoliyati natijasida, o'zligini yo'qotish xavfiga, barqaror hayotdagi bevosita yoki bilvosita bosim ostida kardinal ravishda o'zgarishiga olib kelmoqda. Bu esa ularning o'z insoniy sifatlarini yo'qotishi bilan tobora xatarli tus olmoqda. Ayni shu ma'noda, biz ilmiy yutuqlardan samarali foydalangan holda bir qutbda bir dunyo boylik to'planayotganligini, ikkinchi qutbda esa qoloqlik, qashshoqlik, kambag'allik, kasalliklar, ocharchilik hukmronlik qilayotganligini kuzatish mumkin bo'ladi"⁷¹, - deb yozadi. Darhaqiqat, bunday ijtimoiy-iqtisodiy tanglik keskin siyosiy kelishmovchiliklar, konfliktlar, diskriminatsiya, mintaqaviy ziddiyatlar, terrorchilik va boshqa xavf-hatarlarning oshib borishiga ta'sir ko'rsatishini unutmasligimiz lozim.

Xulosa. Ilmiy-ijodiy faoliyat inson nazariy va amaliy faoliyati negizida yuzaga keladi, u tabiat, jamiyat va inson ongining murakkab hodisalarini to'g'ri, ob'ektiv talqin etishga, fanning evristik asoslarini ochishga imkon beradi.

5 – ma'ruza.

Mavzu: Ilmiy tadqiqotning yo'nalishini tanlash va mavzuni asoslash.

Innovatsiya «Innovatsiya» soʻzi ingliz tilidan kelib chiqqan, uning tarjimasi yangilanish, oʻzgartirish, yangilik kiritish degan maʼnoni bildiradi. Innovatsiya fenomeni oʻzining evristik asosiga koʻra, birinchidan, yangilikka yoʻnalgan, yaʼni madaniyat yangiliklarini ochishga qaratiladi, ikkinchidan, u ijtimoiy-madaniy hodisa sifatida madaniyatning bugungi kunini ham aks ettiradi. Innovatsiya subʼektning kreativ-nazariy va predmetli amaliy faoliyatining mahsuli sifatida ham talqin etiladi. I.T.Balabanov taʼkidlashicha, “Innovatsiya – yangi texnika yoki texnologiya, mehnat ishlab chiqarish, xizmat koʻrsatish va boshqaruv, shuningdek, nazorat, hisob-kitob, rejalashtirish uslublari, tahlil va boshqalarni tashkil etishning yangi shakllariga mablagʻ kiritish orqali erishilgan moddiylashgan natijadir” 73 . Zamonaviy adabiyotlarda innovatsiya jarayonining uch komponenti mavjud. Bulardan birinchisi, subʼektni, kreativ (ijod), amaliy (mehnat) komponentlar alohida oʻrganiladi. Jumladan, maʼlum boʻladiki, hozirgi kunda ijod madaniyatida mehnatning ahamiyati ortib, u kreativ xarakter kasb etmoqda, yangilikni obʼektivlashning ijtimoiy madaniy modeli sifatida innovatsiya namoyon boʻlmoqda. Chunki zamonaviy ijtimoiy-madaniy ijodning oʻziga xosligi kommunikativ innovatsiyalar bilan belgilanadi. Uning madaniyatda keng qoʻllanilishi esa ijtimoiymadaniy tizimning virtuallashuvi va globallashtirishga olib keladi. Bugun innovatsiya texnikaviy –iqtisodiy chegaralardan oʻtib madaniyatning turli jabhalarida ham keng qoʻllanilmoqda. Bu holat ilmiy-ijodiy faoliyat mahsuli boʻlgan fanda ham yorqin namoyon boʻlmoqda.

Hozirda innovatsiyaga ilmiy-tadqiqot faoliyatining bosh manbai sifatida qaralmoqda. Maʼlumki, innovatsiya murakkab ijtimoiy-madaniy fenomen. Innovatsiya ijtimoiy-madaniy hodisa sifatida madaniyatning barcha tendensiyalarini oʻzida mujassamlashtiradi. Shuningdek, innovatsiya yangilikka yoʻnaltirilgan fenomen sifatida oʻzi bilan madaniyat kelajagini belgilab beradigan evristik gʻoyalarga asoslanadi. Ilmiy-ijod faoliyatidagi innovatsiyalarga maxsus toʻxtaladigan boʻlsak, ularsiz ilmiy tadqiqotlarni tasavvur qilish mumkin emas, chunki ular takrorlanmaydigan hodisalar sifatida namoyon boʻladi. Shu maʼnoda, ularning sabablari yetarli darajada aniqlanmagan boʻlib, biror nima uchun emas, har doim ham emas, katta qismi boʻyicha ham emas, biror qonun boʻyicha ham emas, faqatgina ularning evristik xususiyatidan kelib chiqib baholash mumkin. Shuning uchun ham U.Uevell: “Oldingi haqiqatlar quvilmaydi, rad qilinmaydi, balki kengaytiriladi va har bir fan tarixi – haqiqatdan novatsion xarakterga egadir” 74 , deb yozadi. Biroq Dyugel taxminicha, fan boʻsh joyda paydo boʻlmagan koʻp hollarda yangi ilmiy gʻoya, albatta, oʻz manbasiga ega boʻlgan, yaʼni fandagi har bir yuksalish undagi anʼanaviy ilmiy gʻoyalar bilan bir qatorda yangidan yangi innovatsiyalar va novatsiyalar asosida bosqichma-bosqich amalga oshirilgan. Umuman olganda, innovatsiya bilan ilmiy-ijodiy faoliyat asosida qoʻlga kiritilgan yutuqlarni biroz oʻzgartirish mumkin. Ammo ularni mutlaqo rad qilib ham boʻlmaydi, yaʼni turli doiradagi innovatsiya va novatsiyalar asosida yangi gipotezalar paydo boʻladi. Ammo biz fan rivojida sekin va ketma-ket oʻzgarishlar boʻlganligini ham inkor qilolmaymiz. Darhaqiqat, koʻpgina fan yutuqlari ulardan oldin mavjud boʻlgan nazariya yoki gipotezalarga tayanmagan. Bu jarayon ayniqsa “vaqtdan ilgari” paydo boʻlgan ilmiy kashfiyotlarga taalluqlidir. S.Ye.Kryuchkovaning taʼkidlashicha, innovatsiya ilmiy-ijodiy faoliyatning mavjud shakl va usullarini yangilashga, ularni amalga oshirish uchun yangi maqsad va vositalar yaratishga qaratilgan paradigmalar faoliyatidir. U olimning butun salohiyati rivojlanishi, har qanday, hatto kutilmagan holatlarga ham tayyor turishi, yangi vaziyatlarga tez moslasha olishi uchun ham muhim shart-sharoit yaratib beradi 75 . Novatsiya esa ilmiy-ijodiy faoliyat asosida toʻplangan tajriba va yangiliklarning dinamik birligini saqlagan holda, insoniyat hayotining turli sohalariga oid yangiliklarni maqsadli yoʻnaltirishga xizmat qiladi. Shuningdek, u vorisiylik tamoyiliga rioya qilgan holda erkin tarzda yangi nazariyalarni yaratishda ham metodologik ahamiyat kasb etadi 76 . Ilmiy-ijodiy faoliyat toʻgʻrisidagi zamonaviy qarashlarda koʻproq uning innovatsion komponentlariga alohida eʼtibor berilmoqda. Shuning uchun ham hozirda ijodiy faoliyat deganda, insonning yangi moddiy va maʼnaviy qadriyatlar yaratishga qaratilgan va ijtimoiy ahamiyatga yoʻnaltirilgan innovatsion faoliyat usuli tushunilmoqda. Ayni shu maʼnoda, ijodning maxsus shakli boʻlgan ilmiy ijod ham oʻziga xos innovatsion xarakterga ega. Uning asosiy vazifasi esa hodisalarning real imkoniyatlari va predmetlariga yangilik kiritish orqali namoyon boʻladi. Hozirgi davrda respublikamizda ilmiy-ijodiy faoliyatning rivojlanish holati va undagi strukturaviy oʻzgarishlar innovatsion faoliyat bilan chambarchas bogʻliq. Ayniqsa, fanning ishlab chiqarish va xizmat koʻrsatish sohalariga yangilik kiritishda innovatsiyalarning oʻrni beqiyos hisoblanadi. Shu boisdan ham mamlakatimizda fan, texnika taraqqiyotini taʼminlash maqsadida innovatsion muhitni shakllantirish hamda doimiy ravishda evristik faoliyatni ragʻbatlantirib borish muhimdir. “Kashfiyot”, “ixtiro”

tushunchalari innovatsiya bilan chambarchas bog'liqdir. Bunday bog'liqlikning asosi sifatida ushbu tushunchalar qatori uchun muhim bo'lgan "yangi" va "ijod" tushunchalari chiqadi. Ushbu tushunchalar bilan birga qayd etiladigan barcha hodisalar u yoki bu darajada ijod mahsuli hisoblanadi. Zero, ular kreativ jarayonda yaratiladi, shakllanadi hamda ularning ajralmas tavsifi yangilik sanaladi. Tabiiy ravishda, kashfiyot, ixtiro, innovatsiya bir turdagi hodisalardir. Biroq ularning birinchisida individual-shaxsiy jihat, oxirgisida esa sotsiomadaniy jihat hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. K.Fayndley va Ch.Lamsdenlar kashfiyot va innovatsiyaning tabiati haqida so'z yuritib, shunday yozadilar: "Biz avval boshdan kashfiyot mezonlariga cheklovlar qo'ymaymiz. Biroq u yangilik talablariga javob berishi va tanlovning sotsiomadaniy o'loviga muvofiq bo'lishi zarur" 77 . Bundan tashqari, ushbu mutaxassislar fikrlarida davom etgan holda: "Innovatsiya – jamiyat tomonidan muayyan darajada tan olingan har qanday kashfiyotdir. Kashfiyotni innovatsiya sifatida baholash uchun, uni translyatsiya qilish imkoni mavjud bo'lishi zarur" 78 , - deb yozadilar. Shunday qilib, kashfiyot-innovatsiya juftligida kashfiyot individual-shaxsiy darajada mutloqlikka yaqin bo'lgan yuqori yangilik bosqichida amalga oshadigan kreativ jarayon mahsuli sifatida, innovatsiya esa, sotsiomadaniy darajada mutlaqlikka yaqin bo'lmasa-da, muayyan yangilik bilan amalga oshadigan kreativ jarayon mahsuli tarzida namoyon bo'ladi. Ushbu hodisalar o'zaro aloqador va o'zaro ta'sirda bo'lsa-da, har qanday kashfiyot ham innovatsiya bo'la olmaydi. Ye.N.Knyazevaning ta'kidlashicha, ko'p hollarda kashfiyot o'zi uchun yangilik sifatida qoladi yoki cheklangan translyatsiya doirasiga ega bo'ladi va kelgusi izlanishlar uchun zarur bo'lgan lokal muhitnigina o'zgartiradi⁷⁹ . Biroq har qanday innovatsiya ham yangi kashfiyot bo'lavermaydi. Masalan, avval mavjud narsa, hodisalarining takomillashgan modifikatsiyasini yaratish bunga misoldir. I.T.Balabanov kashfiyot va innovatsiyani qiyosiy tahlil qilgan holda, ularning o'zaro farqlarini quyidagicha tavsiflaydi: – "Kashfiyot, shuningdek, ixtiro ham qoida tariqasida fundamental darajada amalga oshiriladi. Innovatsiya esa, texnologik (amaliy) tartibda yaratiladi. – Kashfiyot yolg'iz ixtirochi tomonidan qilinishi mumkin. Innovatsiya esa, jamoa (laboratoriyalar, institut bo'limlari) tomonidan ishlab chiqiladi va innovatsion loyiha sifatida amaliyotga joriy etiladi. – Kashfiyotdan foyda olish maqsadi ko'zlanmaydi. Innovatsiya esa, doimo sezilarli darajadagi foyda olish, xususan, katta pul mablag'lariga ega bo'lish, texnika va texnologiyaga qandaydir yangilikni joriy etgan holda mehnat samaradorligini oshirish, ishlab chiqarish tan narxini pasaytirishga yo'nalgan bo'ladi. – Kashfiyot tasodifan sodir bo'lishi mumkin, innovatsiya esa, doimo izlanish natijasi bo'lib, uni qo'qqisdan ishlab chiqib bo'lmaydi. Innovatsiya aniq maqsad va texnik-iqtisodiy asoslarni taqozo etadi" 80 . Ixtiro kashfiyot va innovatsiya o'rtasidagi o'ziga xos "oralik" holatidir. Agarda, kashfiyot tabiatdagi avval ma'lum bo'lmagan hodisalarni aniqlash, innovatsiya bozor talablariga muvofiq bo'lgan ijodiy faoliyat mahsuli bo'lsa, ixtiro esa, inson yaratuvchanlik faoliyatining turli texnik-texnologik mahsulotlarini ifoda etadi. Mazkur tushuncha "kashfiyot" tushunchasi bilan o'zaro munosabatda amaliy xarakter, "innovatsiya" tushunchasi bilan esa, aksincha, ilmiy-tadqiqot xarakteriga ega bo'ladi. G. A. Krayuxin va L. F. Shaybakovalar bu borada shunday yozadilar: " kashfiyot tushunchasi ilmiy-tadqiqot faoliyati bilan uzviy bog'liq, innovatsiya tushunchasi esa ilmiy tadqiqotlar natijalarini amalda qo'llash bosqichida paydo bo'ladi. Bu esa maxsulotlar va ishlab chiqarish jarayonlarining o'zidagi o'zgarishlar bilan belgilanadi" 81 . Ixtiro muayyan kashfiyot doirasida sodir bo'lib innovatsiya darajasigacha o'sib chiqishi mumkin. "Innovatsiya" tushunchasining mazmunini yanada teranroq anglash uchun uni "o'zgarish" tushunchasi bilan ham qiyosiy tahlil qilish maqsadga muvofiq. Shu o'rinda, Y.Shumpeter tomonidan innovatsiyaning mazmunini o'zgarishlar orqali aniqlash an'anasi joriy etilgani va zamonaviy ilmiy adabiyotlarda bunday talqin tez-tez uchrab turishini ta'kidlash joiz. Xususan, innovatsion muammoning mashhur tadqiqotchisi La Perre innovatsiyani dastlabki holatning yangi holatga o'tishi vositasida xo'jalik organizmi ichki strukturasidagi har qanday o'zgarish sifatida talqin etgan⁸² . Innovatsiyaning turli ta'riflarining tahliliga tayangan holda S.D.Ilenkova "innovatsiyaning o'ziga xos mazmunini hamda innovatsion faoliyatning asosiy funksiyasini o'zgarishlar tashkil etadi" 83 , - deb yozadi. Bu yerda biz innovatsiyaning o'zgarishlar bilan bog'liqligi to'g'risidagi ta'rifning unchalik to'g'ri emasligi pozitsiyasini qo'llab-quvvatlaymiz. Zero, agarda innovatsiya faqat sifat jihatdan ijobiy, boshqariladigan, ongli, mahsulli o'zgarishlar ma'nosida talqin etilsa, u holda "o'zgarish" tushunchasi shu turda bo'lgan yanada kengroq spektrdagi hodisalarni anglatishi mumkin. Ularni ham biz o'zgarishlar deb atashimiz mumkin, biroq innovatsiya deb emas. Shu ma'noda, o'zgarish innovatsiyaga nisbatan o'zaro taqqoslab bo'lmaydigan tushuncha ekani ma'lum bo'ladi. Ayni

paytda, innovatsiya va innovatsion faoliyatning asosiy funksiyalaridan biri – o‘zgarishlar ekanini ham e’tibordan chetda qoldirib bo‘lmaydi. Biroq bu holatda ham o‘zgarishlar deganda, birinchidan, ijobiy o‘zgarishlar nazarda tutilishi zarur. Bu borada B.Santo: “innovatsiya – bu, tashkillashuvning moddiy va nomoddiy elementlarining maqsadga yo‘naltirilgan har qanday ijobiy o‘zgarishlaridir, ya’ni bunday o‘zgarish rivojlanish va tashkillashuvning o‘shiga xizmat qiladi” 84 , - deb yozadi. Ikkinchidan, o‘zgarishlar innovatsiyaning o‘ziga emas, balki uning atributiv sifatlariga xos bo‘lishi zarur. Shu o‘rinda, I.Bestujev-Ladaning: “yangilikni joriy etish – bu, boshqaruv qarorining shunday shakli, u muayyan jarayon, hodisaning (texnik, iqtisodiy, siyosiy, ijtimoiy) sezilarli darajada o‘zgarishini anglatadi” 85 . Shuning bilan birga, innovatsiya kiritadigan bevosita o‘zgarish va oqibatda paydo bo‘ladigan, ya’ni ilk holatdan keltirib chiqariladigan va innovatsiya qo‘llanilayotgan sohaga taalluqli bo‘lmasligi va doim ham ijobiy xarakter kasb etmasligi mumkin bo‘lgan o‘zgarishlarni farqlash zarur. Bizningcha, “o‘zgarish” va “yangilik kiritish” tushunchalarining o‘zaro uzviy aloqadorligi to‘g‘risida gapirish to‘g‘ri bo‘ladi. Zero, yuqorida ta’kidlanganidek, qator tadqiqotlarda innovatsiya va yangilik kiritish sinonimlar sifatida namoyon bo‘ladi. Biroq bu holatda ham yangilik kiritish “o‘zgarish”ga bo‘ysundirilgan tushuncha hisoblanadi. Masalan, X.Barnett yangilik kiritishni madaniy o‘zgarish jarayonlarining asosiy mexanizmi sifatida talqin etgan edi⁸⁶ . A.I.Prigojin fikricha esa, “yangilik kiritish maxsus mexanizm sifatida ko‘plab aniq maqsadga yo‘naltirilgan o‘zgarishlarda o‘z o‘rniga ega” 87 . Shunday qilib, innovatsiya tushunchasining genezisi va uning zamonaviy adabiyotlardagi ta’riflarining tahlili innovatsiyani kulturologik diskursda madaniyatga tashqi omillarni kiritish va uning tarkibida yangilikni qaror toptirish mexanizmi sifatida yuzaga kelib XXI asrda texnik-iqtisodiy muammolar doirasida yangilikni ob’ektivlashtirish, madaniyat ichki salohiyatini ro‘yobga chiqarishga qaratilgan mexanizm sifatida ta’kidlash imkonini beradi. Innovatsiyaning “ixtiro”, “kashfiyot” tushunchalari bilan o‘zaro munosabatining semantik tahlili uning kreativ-nazariy jihatini aks ettirsa, innovatsiyaning yangilik kiritish bilan o‘zaro munosabatining shunday tahlili – predmetli-amaliy xarakterini, uning “o‘zgarish” va “yangilik” tushunchalariga tatbiq etilishi esa, innovatsiya kategorial mazmunining yo‘nalganligini ochib beradi. Shunga muvofiq tarzda, innovatsiyaning asosiy funksiyasi madaniy muhitda ijobiy o‘zgarishlarni keltirib chiqarish va unda keng aks-sado topishda namoyon bo‘ladigan sub’ekt kreativnazariy va predmetli-amaliy faoliyatining birligi sifatida ta’riflash maqsadga muvofiqdir. Tahlil XX asr ilmiy diskursida innovatsiya fenomenini tadqiq etish texnik-iqtisodiy kontekst doirasidan tashqariga chiqmaganini ko‘rsatadi. Xususan, bunga muvofiq innovatsiyani ishlab chiqarish strukturasida iqtisodiy foyda keltiruvchi texnologik yangilik sifatida tushunish keng tarqalgan. Shuning uchun, ilmiy muhitda texnik-iqtisodiy paradigma tushunchasi paydo bo‘ladi. Bu tushuncha “imtiyozi nafaqat mahsulotlar va tizimlarning yangi diapazonida, balki ko‘proq ishlab chiqarishga jalb etish mumkin bo‘lgan mablag‘larning nisbiy strukturasidan izlanishi kerak bo‘lgan o‘zaro aloqador texnik, tashkiliy va menedjerlik innovatsiyalar to‘plami” 88ni anglatadi. Bizningcha, hozirgi kunga kelib innovatsiya fenomeni texnik-iqtisodiy sohaning tor doirasini yengib o‘tgan. Buni innovatsiyaning madaniyatning turli sohalarida qo‘llanilayotganida ham ko‘rish mumkin. Endilikda, innovatsion faoliyat rivojlanishning asosiy sharti sifatida namoyon bo‘lmoqda. Ta’lim, ilmiy, ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy innovatsiyalarning mavjudligi jamiyat va madaniyatning turli makonlarida yuzaga kelgan yangilikka intiluvchanlik xususiyatidan darak beradi. Bu esa, o‘z navbatida, zamonaviy ijtimoiy-madaniy voqelikning xarakterli xususiyatidir. Ye. K. Krasnuxinaning ta’kidlashicha, o‘tmishga munosabat bugungi kunda o‘zgarmogda va ijtimoiy voqelikni shakllantiruvchi asos sifatida an’analar emas, balki innovatsiyalar chiqmogda. Mutaxassis shunday yozadi: “agarda tarixning mazmuni dolzarb va bugungi kun uchun ahamiyatli bo‘lsa, u holda o‘tmish hozirgi zamonning ildizi sifatida endi yo‘q. Hozirgi davr o‘z-o‘zidan ishlab chiqarish, xususiy dekonstruksiya tarzida qurilmogda. ... O‘tmish reanimatsiyasi innovatsiya ko‘rinishida sodir bo‘lmoqda ... O‘tmish qaytsa, faqatgina, yangilik ko‘rinishini olib takrorlanishi mumkin, eski, avvalgi narsa, hodisalar yangilanib, novatsiya shaklini olibgina fuqarolik huquqiga ega bo‘lishi mumkin. Shu nuqtai nazardan qaraganda, eng qadrlı narsa bu – yangilik. Shuning uchun an’anaviy o‘tmish o‘zining yangilik ekanini va o‘zida hozirgi davrni ko‘rsatishga urinadi” 89 . Demak, innovatsiya, eng avvalo, o‘z davri nuqtai nazaridan asoslashni taqozo etadigan murakkab ijtimoiy-madaniy fenomendir. Bundan tashqari, innovatsiya ijtimoiy-madaniy hodisa sifatida o‘z mohiyatiga, nafaqat, zamonaviy madaniyatning barcha tendensiyalarini, balki u yangilikka yo‘nalgan fenomen sifatida madaniyatning kelajagini ham

singdiradi. Bizning fikrimizcha, innovatsiyani yangi postindustrial rivojlanish bosqichi ob'ektivlashuvining ijtimoiy-madaniy modeli, deb ta'riflash zarur. Innovatsiya deb yangi ilmiy texnik yutuqlardan samarali foydalanishga aytiladi. Bizning nazarimizda, ushbu holatni ilmiy-ijodiy faoliyatdagi muhitga muvofiqlashtirish, uning samarasini oshirish respublikamizdagi fan imkoniyatlaridan to'liq foydalanishga katta yordam beradi. Bu jarayonda asosiy e'tibor yosh avlodning eng ratsional faoliyatiga qaratiladi. Chunki innovatsion g'oyalar jamiyat taraqqiyoti uchun juda kuchli samara beradi. Bunday g'oyalarni rivojlantirishda novatorlikning o'rni katta. Chunki aynan novatorlik asosida ilmiy-ijodiy faoliyat olib borishning yangi tipik ko'rinishini shakllantirish mumkin. Bu holat yangi g'oya, nazariya yoki paradigmada biror xil yangilik ustuvor bo'lganda sodir bo'ladi. O'z ilmiy yangiliklari asosida novator shu paytgacha mavjud bo'lgan nazariyalarni tubdan o'zgartirib yuboradi va asosiy vazifasi esa bunday yangi g'oyalarni amaliy hayotga tatbiq etishdan iborat bo'ladi. Bunda, u eng avvalo, o'z ixtirolari yoki yangi g'oyalarni amalga oshirish uchun barcha to'siqlarni yengib o'tishga harakat qiladi. Ikkinchidan, o'zi fanga olib kirgan yangiliklardan boshqa olimlar ham foydalanishlari uchun imkon yaratadi. Uchinchidan, samarasiz ilmiy g'oyalardan voz kechishga undaydi. To'rtinchidan, innovatsion g'oyalar va shu kungacha mavjud bo'lgan konstruktiv g'oyalar bilan mutanosib rivojlanishi mumkinligiga undaydi. Dastlab, adabiyotlarda innovatsiya iqtisodiy tadqiqotlar tizimida o'rganilgan. Vaqt o'tishi bilan innovatsion o'zgarishlar jamiyat hayoti faoliyatining hamma sohalarida sifat ko'rsatkichlarini baholashda qo'llaniladi. Shu bois bu innovatsiyalar faqatgina iqtisodiyotda qo'llanilishi haqidagi fikr noto'g'ri ekanligi asoslandi. Ilmiy-ijodiy faoliyatda innovatsiyalarning joriy qilinishi zamonaviy yutuqlardan foydalanishga keng imkoniyat yaratadi. Ilmiy-ijodiy faoliyatga innovatsion yondashuv yangi kashfiyotlar mazmuni, tarkibi va tasnifini tekshirish, natijalarini tahlil qilish imkonini beradi. Innovatsion asosga ega bo'lgan ilmiy-ijodiy faoliyatda olim o'zi tadqiq etayotgan ob'ektning mikrostrukturasini o'rganib olish bilan bir qatorda unga yangilik kiritish bilan mashg'ul bo'ladi. Bu holatda yangilik yaratilishi uning ijro etilishi bilan uzviy bog'liq bo'ladi. Mazkur jarayon fanda ilmiy-ijodiy faoliyatdagi "Yangilik bosqichi" deb ataladi. Evristik asosga ega bo'lgan ilmiy-ijodiy faoliyatda biron-bir yangi g'oyaning kashf etilishi vaqti alohida ahamiyat kasb etadi. Bu jarayonda g'oyalar mustahkamlanib boradi. Natijada esa, bu yangi g'oyalarning tarqalishi tezlashib, ularning yangi sohalariga diffuziyalanib (qo'shilib) ketish hodisasi yuz beradi. "Bunday faoliyatning eng e'tiborli jihati shundan iboratki, unda yangi samarali g'oya yoki paradigmalarning paydo bo'lishi yoki uning yanada yangi samarasiga o'rin almashishi bilan yakunlanadi" 90 . Ilmiy-ijodiy faoliyatga xos bo'lgan novatsiyalar esa nazariy va empirik jihatdan yangicha sifatli holatga o'tish, eskirib qolgan qoida, vaziyat va ahamiyatlarni qayta ko'rib chiqish bilan bog'liq. Demak, nazariy va empirik yangiliklar yig'indisi ilmiy-ijodiy faoliyatdagi innovatsiya va novatsiyalarning yaxlitligini tashkil etadi. Yangilik kiritish ichki mantiq va yo'nalishlarga ega bo'lib, u yangi g'oya (fikrni) paydo bo'lishidan undan foydalana boshlanishigacha bo'lgan jarayon ham ilmiy-ijodiy faoliyat mantig'ini belgilab beradi. Shu tariqa ilmiy-ijodiy faoliyatning dinamikasi yangilik kiritishda takomillashib boradi. Chunki novatsiya jarayonining tuzilishi yangilikning bir bosqichidan ikkinchi bosqichiga o'tishida o'zgarib boradi. Binobarin, ilmiy-ijodiy faoliyatdagi yangiliklar dinamikasida uning samarasi namoyon bo'ladi. Novatsiya yangi ilmiy g'oyada «eskilik» elementi, ilgari mavjud bo'lgan biror narsa borligini ifodalaydi. Shu tariqa yangilik vorisiylikka tayanadi. Bu yangilik ixtiroga teng, ya'ni yana o'rnatilgan yangi haqiqat demakdir. Novatsiyada, shuningdek, avvalgi mavjud bo'lgan g'oya yoki paradigmani yanada takomillashtirib, zamonaga moslashtiriladi. Shunday qilib, novatsiya jamiyat va tabiat rivojlanishi qonuniyatlarini yaxlit holda, tizimlar rang-barangligida anglash oldindan ko'ra bilish uchun zarur asos va zamin hisoblanadi. Ilmiy ijodning asosiy maqsadi ham olamdagi narsa va hodisalarning rivojlanish qonunlarini aniqlash, ulardan qaysilarini bilish insonlarga tabiat va ijtimoiy jarayonlarni boshqarishda zaruriy bilimlarni egallash, ularni shaxsiy ehtiyojlarga mos ravishda o'zgartirishga qaratilgan. Binobarin, ilmiy-ijodiy faoliyat odamlarning tabiat va ijtimoiy munosabatlar ustidan hukmronlik qilish, noma'lum narsalarni kashf etish, ishlab chiqaruvchi kuchlarni ko'paytirish, moddiy va ma'naviy boyliklarni yaratishda, eski nazariya va amaliy tajribaga tayanishda namoyon bo'ladi. Shu nuqtai nazardan, fan rivojidadagi ilmiy-ijodiy faoliyat, innovatsion va novatsion yondashuvlar katta rol o'ynaydi. Zero, bugungi kunda fan rivojiga, ilmiy mantiqiy operatsiyalarga g'oyalar, nazariyalar, qat'iy mulohazalar natijasi sifatida qarash lozim. Tomas Kun fikricha, "Fan rivoji davriy transformatsiya va ilg'or tasavvurlar almashinishi orqali ro'y beradi, ya'ni muvozanatli ravishda ro'y beruvchi ilmiy inqiloblar orqali, eski paradigmalarni yangilarga

almashish kabilar o'zida nafaqat nazariyalar, balki fanda harakatlanishi usullarini mujassamlashtiradi". V.N.Kudryavsev uning fikrini davom ettirib, ilmiy kashfiyot jarayoni dalil, nazariy mulohaza va taxmin darajasini o'z ichiga qamrab oladi, keyin esa eksperiment yoki uning muhokamasiga e'tibor qaratiladi⁹¹, deb ta'kidlaydi. Bizningcha, T.Kun va V.N.Kudryavsev ilmiy-ijodiy faoliyat natijasi sifatida namoyon bo'ladigan tasodifiy yangiliklarga yetarli darajada ob'ektiv baho bermaganlar, ya'ni ular ilmiy inqiloblarni chiziqli tafakkur asosida tahlil qilgan, xolos. Vaholanki, bugungi ilmiy inqilob asosida katta sakrash – chiziqli tafakkurdan nochiziqli tafakkurga, klassik fandan noklassik va postnoklassik fanga o'tish sodir bo'ldi. Bunday o'zgarishlar natijasida nazariy mulohaza va ilmiy taxminlarga bo'lgan munosabat ham o'zgardi. Chunki shu kungacha nazariy mulohaza va taxmin yagona ilmiy talablarga bo'ysunardi va o'ziga xos ilmiy mezonlarga amal qilardi. Postnoklassik fan mahsuli bo'lgan sinergetikada esa nazariy mulohaza va ilmiy taxminlar bir necha variantlarda namoyon bo'lishi e'tirof etiladi. To'g'ri innovatsiya yoki novatsiya "biror qiziq voqeaga duch kelsang, uni tadqiq qil, qolganiga qo'l silta" degan aqidaga suyanib qolmay, an'anaviy qarashlarning turli variantlariga e'tibor qaratadi. Zero, insoniyatning ilmiy-ijodiy faoliyati o'z mohiyati va metodi bo'yicha ratsional, shuningdek, o'zining eng g'aroyib yutuqlarini faqat miyaning xavfli kutilmagan faoliyati orqali ifodalaydi, ya'ni olim innovatsiya yoki novatsiyalar asosida bilimni evristik seleksiya qiladi va saralaydi. Bu muayyan maqsadga yo'nalgan bo'ladi. Keyin bu jarayon qayta takrorlanadi va olimga yangi gorizontlarni (ufqlarni) ko'rishga imkon beradi. Buning natijasida, olim miyasida ilg'or innovatsion g'oyalar shakllana boshlaydi va kutilmaganda kristallashuvga o'xshash evristik jarayon ro'y beradi. Demak, innovatsion ta'sir vositasida olim miyasi muayyan vaqtda o'zining yangi konsepsiyasining asosiy belgilarini aniqlaydi, matematikada bo'lgani kabi bu kutilmagan fikr ham maqsadli faoliyat jarayonida emas, balki faoliyatga bog'liq bo'lmagan vaqtda ham ro'y beradi, ya'ni olim miyasi kashfiyot bilan band bo'lmagan paytda sodir bo'ladi. Bu davrda ijodiy jarayonga his-tuyg'ular aralashadi. Biroq kutilmagan omadli g'oyaning kashf qilinishi ifodalanishi ijodiy jarayonning oxiri emas, balki boshi hisoblanadi. Chunki olim o'z g'oyalarining to'g'riligini asoslashi, oqibatlarini aniqlashi, ularni eksperiment natijalari bilan solishtirishi, barcha ehtimoliy imkonlarga javob topishi va nihoyat o'z kashfiyoti chegaralarini aniqlashi lozim bo'ladi. Albatta, ilmiy kashfiyotlarda intuitsiyaning rolini inkor qilib bo'lmaydi. Shuning uchun ham fransuz olimi M.Zaar o'zining "Ijod yo'llari" nomli kitobida, intuitsiya his-tuyg'ular ham qodir bo'lmagan narsaga qodirligini asoslash maqsadida "U narsalar borlig'ini va ularning yashirin qiymatini (qadrini) qamraydi, zabt etadi"⁹² – deb ta'kidlaydi. Intuitsiya dunyoqarash, ilmiy gipotezaga yo'l ochadi. Ilmiy ijodda tasavvur, fantaziya ma'lum rol o'ynaydi, borliqdagi mavhumlik qismini darrov ko'rish mumkin bo'lgan tarzda tasvirlaydi. Ammo tasavvur va intuitsiya aqliy chegarada qo'llaniluvchi, olimlarning ilmiy kashfiyotlar qilishida yordamchi vositalargina bo'lib qoladi. Noklassik asosga ega bo'lgan falsafiy yondashuvlarda ijod masalasining intuitiv jihatlariga alohida e'tibor berilganligini kuzatishimiz mumkin. A.Bergson va N.O.Losskiylarning bu boradagi qarashlarida o'zaro uyg'unlik borligini alohida ta'kidlash lozim. Mazkur olimlar qarashlarini falsafa tarixi rakursida o'rgangan V.F.Asmus, I.I.Blauberg va boshqa olimlar intuitsiya bu ijodning yangi sifat ko'rsatkichlarini paydo qiluvchi muhim omil ekanligini ko'rsatib o'tadilar⁹³. V.S.Bibler, Yu.M.Borodaya ham ijod masalasini tahlil qilib, uning tafakkur bilan bog'liq jihatlariga alohida e'tibor beradilar va bunda ijodiy tafakkurning ilmiy – metodologik qiymatga ega ekanligini isbotlashga harakat qiladilar. V.R.Irinoy, A.A.Novikov, P.I.Karpovlar bunday ijodiy tafakkurning doimiy ravishda intuitsiyaga bog'liqligini ko'rsatib beradilar. G.Markuze, A.N.Portnov, Ye.Ya.Rejabek va boshqalar ijodiy faoliyatning ko'proq tafakkurga dahldor ekanligini ta'kidlaydilar⁹⁴. Aksariyat ilmiy adabiyotlarda ilmiy ijod bu ilmiy bilish jarayonidagi tadqiqotlar olib borishning metodologik asosi, faol modeli, ratsional ijodiy faoliyat xarakteristikasi ekanligi ta'kidlanadi⁹⁵. Vaholanki, an'anaviy ilmiy ijod o'zining chiziqli yo'nalishlari, haqiqatni izlab topishga qaratilgan bilish uslubiga ko'ra, qat'iy belgilangan qonun-qoidalari asosida ish tutsa, noan'anaviy faoliyatda nochiziqli ilmiy faoliyat jarayoni muhim metodologik xarakterga ega. Shuning uchun ham ilmiy ijodni talqin qilishning asosiy yondashuv va sharoitlarni o'rganish va falsafiy tafakkur tizimida yangi bilimlarning vujudga kelishi ularning serqirra va turlicha ekanligini namoyon etadi. Jumladan, ilmiy-ijodiy faoliyatning noklassik ilmiylik mezonlari va chegaralari B.Rassel, L.Vitgenshteyn, Lorens, Piaje, K.Popper tomonidan ishlab chiqilgan⁹⁶. Mazkur tadqiqotlarda ilmiy ijodning epistemologik xususiyatlarini o'rganishga alohida e'tibor berilgan bo'lsa-da, uning ochiq tizim sifatidagi gnoseologik hamda metodologik xarakteristikasiga e'tibor berilmagan. Anri Puankare fikricha,

umumiy ahamiyatli va yagona bilim asoslanganlikning va ayniqsa, haqiqiylikning, ya'ni bilimning ob'ektivligining qoniqarli mezonini emasligini qayd qilishimiz kerak. To'g'rirog'i, bu konvensionalizm mezonidir. A.Puankarening konvensionalizmi olimlar o'rtasida ma'lum konvensiyalar-bitimlar qabul qilishni nazarda tutadi. Olimlar o'zaro kelishib olishlari kerak. Ammo bu juda og'ir, murakkab jarayon. Zotan, olimlar hamjamiyatiga bahslar, munozaralar, ziddiyatli qarashlarning to'qnashuvlari xos. Ilmiy ijodning takomillashuviga ta'sir ko'rsatuvchi nochiziqli tafakkur qilish, ijodning attraktor holati, ijodiy faoliyatdagi bifurkatsion o'zgarish hamda fluktuatsion ta'sirlar masalasi ham e'tibordan chetda qolgan. Shu nuqtai nazardan, ilmiy ijodning mazkur jihatlariga e'tibor berish uning haligacha ochilmagan qirralarini izlab topishga yordam beradi. Buning uchun avvalo ilmiy ijodga daxldor har bir tadqiqotlardagi qo'llanilgan usul, vosita, texnika va texnologiyalarni o'rinli birlashtirish, fanlararo uzviy uyg'un tadqiqotlarni to'g'ri yo'lga qo'yish lozim. Ilmiy-ijodiy faoliyatning manbai bo'lgan yangi nazariy bilimlar va texnologiyalar o'zaro muvofiqlashgan holda ilmiy-metodologik tizimni yuzaga keltiradi. Shu ma'noda, har qanday ijodiy muhitda yangi bilimga ega bo'lish darajasi cheklangan bo'lsa, uning faolligi past darajaga tushib qolishini ta'kidlab o'tishni lozim deb topdik. Bunday ilmiy sayozlashish ilmiy faoliyatdagi dogmalashuvni yoki bo'rttirilgan ilmiy fundamentalizmni shakllantirish mumkin, ya'ni eski ilmiy andazalarga, me'yorlarga moslashib undan chiqib ketolmaslik haqiqatni bilishdagi konkret dalil va voqelikni aniqlashga to'sqinlik qiladi. Ilmiy ijodda ushbu yo'l bilan nafaqat aniq bir ilmiy maqsad to'g'ri tanlab olinadi, balki unga yetishish uchun birbiriga adekvat bilimlar ham inkor qilinadi. Oqibatda esa, yangi bilimlarga emas, balki eskilik sarqitlariga suyanib qolish holatlari ko'p uchraydigan bo'lib qoladi. Shuning uchun ham bunday muammoli holatlarning oldini olishda noan'anaviy yondashuvlardan samarali foydalanish dolzarb hisoblanadi. V.A.Lektorskiy ilmiy-ijodiy faoliyatni masalasining klassik va noklassik epistemologiya doirasida tahlil qilib, inson bilimining o'sib borishi ko'proq uning ijodiy faoliyatda qo'lga kiritgan yangiliklarga bog'liq ekanligini asoslab beradi⁹⁷. Biroq bu faoliyatda faqat yangi g'oyalar emas, balki ularning vorisiylik tamoyiliga mos keladiganlari ham e'tiborga olinishi kerak. Bu esa ijodiy izlanishlardagi pragmatik kamchiliklarni bartaraf etishda muhim ahamiyat kasb etadi. A.N.Kiryushin ham ijodiy faoliyat masalasining kognitiv-evolyutsion tahliliga e'tibor qaratib, u ko'proq amaliy xarakter kasb etadigan ijodiy omillarning bosqichma-bosqich o'zgarishiga bog'liq ekanligini ta'kidlaydi⁹⁸. Ilmiy-ijodiy faoliyatni to'g'ri va samarali yo'lga qo'yishda insonning yuqori saviyasi tadqiqot jarayonida tez qaror chiqara olishi, bir vaziyatdan ikkinchisiga tez ko'nika olishida namoyon bo'ladi. Shuning uchun ilm-fan, siyosat, iqtisodiyot, ijtimoiy-madaniy hayotda ilmiy-ijodiy faoliyat ahamiyatining oshib borishi insonning ilmiy salohiyat darajasini yorqinroq aks ettiradi. Bu esa insonning ijodiy fikrlash darajasi, ruhiy zo'riqishlardan ozod bo'lishiga olib keladi. Ma'lumki, XX asrda ilmiy-ijodiy faoliyatning yangi yo'nalishlari vujudga keldi. Ularning umumiyliigi bir tomondan, antropologik xususiyatida; ikkinchi tomondan – ba'zi hollarda ilmiy bo'lmagan qarashlar namoyon bo'ladi. Ilmiy ijodda qarama-qarshi bo'lmagan me'yoriy tizimlar yoki ularning qismlari doirasida farqlanadigan intellektual faoliyatning shakllari muhim rol o'ynaydi va tizimning ijodiy rivojida turli ahamiyat kasb etadi, bundan tashqi me'yoriy faoliyatning ijodiy xarakteri umuman muammoli bo'lib qoladi. Ilmiy ijodga xos me'yoriy faoliyatning ijodiy xarakteri ko'rilayotgan holatda shubha uyg'otmaydi, chunki bunda moddiylikning me'yoriy innovatsiyalari hosil bo'ladi, ya'ni me'yoriy ijod jarayonida, ilmiy-ijodiy faoliyat jarayonida yangi konseptual elementlar yoki yangi ijodiy tizimlarni ishlab chiqishiga turtki bo'ladi. Shakllangan yangi ilmiy g'oya yoki nazariya doirasida umumiy holda faqat me'yoriy faoliyat har doim ijodiy xarakter kasb etadi. Darhaqiqat, reallikda istalgan me'yoriy faoliyat bir vaqtda ham konstruktiv, ham destruktiv bo'lishi ham mumkin. Destruktivlik ilmiy-ijodiy faoliyat universallik va yaxlitlikni ta'minlaydi, shuningdek, ijobiy faoliyatning muqobillariga nisbatan negativ tanqidiy yondashuvni shakllantiradi. Ilmiy-ijodiy faoliyatning me'yoriy nostandart ijodiy xatti-harakat bilan shakllanadi. Ilmiy-ijodiy faoliyatning o'z-o'zini tashkillashtiruvchi intellektual tizim sifatida namoyon bo'lishida insonning bilim darajalari va ijodiy tafakkuri ham metodologik ahamiyat kasb etadi. Darhaqiqat, intellektning ma'naviy va moddiy bo'linishi natijasida ilmiy va kundalik sivilizatsiya ufqida bilim shakllandi. Tan olish kerakki, zamonaviy dunyodagi ijodiy yangiliklar ijodkorlarning og'ir mehnatlari tufayli amalga oshirilmoqda. Lekin ijtimoiy qatlamlarning bo'linishida ilmiy tafakkur shakli unga mos ilmiy bo'lmagan bilim darajasi va tajribalarga ham tayaniladi. Shu ma'noda, ilmiy va kundalik bilim orasiga «xitoy devori»ni qo'ymaslik kerak. Binobarin, mubolag'a qilib aytadigan bo'lsak, xatto fil suyagidan qilingan minorada yashiringan olim ham

vaqti-vaqti bilan kundalik bilim hukmron bo'lgan yerga tushib turishi kerak. Bundan ko'rinadiki, olimning ongida bilimning ikki darajasi mavjud bo'ladi. Bu bilimlar o'z navbatida ilmiy-ijodiy faoliyatga u yoki bu darajada o'z ta'sirini ko'rsatadi. Olim ongida kundalik va ilmiy bilim o'rtasidagi aloqalar faqat salbiy ta'sir emas, balki ijobiy ta'sir ham ko'rsatadi. Ijodiy faoliyat olib boruvchi sub'ekt ma'lum bosqichda bu muammoni hal etishga muhtoj deyish mumkin, faqat psixologik mezonda bu jarayon boshqacharoq namoyon bo'ladi. Ijodiy jarayonning lahzasi har bir ijodkor insoniyatning kosmosga, noosferaga aloqadorligini ham his etadi. Bilimning quyi darajasi uchun tizimlashmaganlik, xaotiklik, refleksiyanmaslik, qandaydir bolalarcha o'ynoqilik va jasorat, xos bo'lsa-da, ular ba'zan tizimlashgan, mantiqiy asoslangan bilim shakllanishiga muayyan darajada ta'sir qiladi. Ilmiy-ijodiy faoliyatda innovatsiya va novatsiyalarning o'rni masalasida quyidagicha ilmiy-nazariy xulosalarga kelish mumkin: Birinchidan, fikrimizcha, ilmiy-ijodiy faoliyatning innovatsion va novatsion strukturalari ongning shunday ishlashini ta'minlaydiki, bunda insonga o'z hayoti maqsadlari, usullari va sharoitlarini muvofiqlashtirish mumkin bo'ladi. Bunday ilmiy-ijodiy faoliyat olimning kelajakning mos ilmiy strategiyasini belgilash, baholash va tanlab olishning turli imkoniyatlarini va yangi texnologiyalar, tushunchalar, gipotezalarni aprotatsiya qilishiga yordam beradi. Innovatsiya va novatsiyalarning konstruktiv jihatlari alohida rol o'ynaydi. Natijada kelajakka tanlab olingan ilmiy loyiha ratsionallikka, samaradorlikka, optimallikka ekspertizadan o'tadi. Ikkinchidan, ilmiy-ijodiy faoliyatda kelajakda vujudga kelishi mumkin bo'lgan muammolar va ularni innovatsion asoslarda hal qilishga turtki beruvchi evristik omillar ustuvor o'rinni egallaydi. Ilmiy-ijodiy faoliyatda innovatsion va novatsion o'zgarishlarning amal qilish maydoniga ko'ra, inson faoliyatining va jamiyatning har bir jabhasini qamrab oladi. Bu holatni biz ilmiy-ijodiy faoliyatning amal qilish xususiyatlaridan ham anglab olishimiz mumkin. Ilmiy-ijodiy faoliyatning amal qilish xususiyatlari. Ijod – bu ongning oliy darajasi, faoliyatning yuqori va ancha murakkab shakli bo'lib, mavjudotlar ichida u faqat insonga xos bo'lgan fenomendir. Ilmiy ijod insonning barcha aqliy va ruhiy faoliyatini, barcha bilim, malaka, barcha hayotiy tajriba, axloqiy, jismoniy kuchining mobilizatsiyasi natijasida original va tarixiy-ijtimoiy, betakror yangiliklar shaklida namoyon bo'luvchi mo'jizadir. Ilmiy ijod va ilmiy-ijodiy faoliyat murakkab va umumiy ob'ektiv qonuniyatlarga ega. Shu bois ijodiy ish usuli va yo'llarini umumlashtirish va tavsiflashtirish mumkin. Falsafiy adabiyotlarda ilmiyijodiy faoliyatning amal qilish xususiyatlarini ochib berish, xususan, ijod faoliyatning strukturaviy omillarga bo'linishi masalasida qiziqarli g'oyalar ilgari surilgan⁹⁹. Shuningdek, ba'zi faylasuflar «ijodning kuchi», «ijodning komponentlari» va boshqalar haqida batafsil fikr yuritib, bu masalalar doirasida yangidan yangi g'oyalarni ishlab chiqqanlar¹⁰⁰. Olam borlig'i undagi ongli mavjudot insonning mavjudligi bilan belgilanadi. Inson yaratilgan va yaratilarni ilmiy-ijodiy yaratuvchidir. Har qanday mavjudotlardan farqli ravishda aynan insonga borliqda ijodiy faoliyat yuritish martabasi berilgan. Insonning o'zi ham yaratuvchi borligi haqida xabar beradi. Insondagi bunday fazilat aynan ijodkorlikda yorqin namoyon bo'ladi. Olamning yaratilishi bu Xudoning ijodiy taraqqiyoti, uning yolg'izlikdan chiqishi, ilohiy muhabbat chaqirig'idir. Agarda borliqda barcha narsa tayyor yaratilgan bo'lsa, unda ijod g'oyasining o'zi ham bo'lmasdi. Ijod g'oyasi, yaratuvchining borligidir. U asl ijodiy faoliyatni amalga oshirganligi uchun bordir, yaratish natijasida oldin bo'lmagan narsa paydo bo'ldi, ijod Yaratuvchining mutloq kuchini olib qo'yuvchi yoki kamaytiruvchi hodisa emas. Ijodiy faoliyat yaratuvchining tabiatida, uning kuchlarining o'zgacha holatga o'tishi evaziga amalga oshmaydi, u yo'q joydan amalga oshadi, ya'ni mutloqo, sifatiy yangi narsa yaratiladi. Har qanday ijodda yangi samara, yangi o'sish bor. Inson ilohiy hayotni boyitish uchun chaqirilgan, bu uning burchidir. Ijodiy faoliyat faqatgina erkin va mustaqil kuch sifatiga ega bo'lgan shaxsgagina munosibdir. Ijod deb, faqat o'z substansiyasiga, javhariga, fitratiga ega, olamga kuch qo'sha oladigan xislatga sohib narsaga aytamiz. O'z asliy qiymati yo'q, substansiyaning qayta taqsimlanishi orqali paydo bo'lgan narsa ijod emasdir. Ijod bu olam uzvlari va qismlarining yangicha ko'rinishdagi o'zaro munosabati emas, u olam shaxsiy substansiyalarining orginal holatidir. Agar jarayon olam substansiyalarining o'zaro munosabati va ularning qayta taqsimlanishi natijasida yuzaga kelsa, bu evolyutsiyadir. Agarda, jarayon substansiyalarning ichki kuchi, ularning aslligidan kelib chiqsa, bu ijoddir. Ijodni emas, faqat evolyutsiyanigina tan oladigan olamni moddiyilashtirish – personal substansiyalarning qulga aylantirilishi, ularning qulashi oqibatidir. Bu qullik, Xudo mavjudotni faqat tadrijiylashishi uchun yaratgan, ijod qilish uchun emas, degan yolg'on mafkuraga olib keladi. Inson borlig'i dinamik tarzda namoyon bo'ladi, statik ravishda emas. Elementlarning inersiyasi va konservatizm

inson ijokorligining asosiy xususiyatidir. Agarda inson olami dinamik bo'lsa, unda mudom ijod jarayoni davom etaveradi. Yaratuvchi insonga erkin ijodiy kuch ato etadi. Inson ijodi yaratuvchining ijodiga o'xshash, ammo u aynan o'xshash bo'lolmaydi. Inson mutloq emasdir, shuning uchun mutloq kuchga ega emas. Inson ijodida o'ziga o'xshash boshqa odamlarga, butun olam majudodlariga bog'liq bo'ladi, u mutlaq kuchga ega emasdir. Ijodiy jarayon haqida gnoseologiya o'zining oxiri yo'q cheksiz refleksiyasi bilan hukm chiqara olmaydi. Ijodiy jarayon bevosita borliqda sodir bo'ladi. Bu borliq kuchlarining o'z-o'zini namoyon qilishi ijod demakdir. Ijodiy jarayon dialektik tabiatga ega, chunki u o'z-o'zini oqlaydi, ammo ba'zi hollarda oqlanmaydi ham, u o'z-o'zini asoslaydi, ammo o'zidan tashqari bo'lgan narsaning asosini talab ham qilmaydi. Inson ijodiy mavjudod bo'lgani uchun o'z-o'zini anglashi tug'madir, ya'ni undagi ijodkorlik qobiliyati o'zlashtirma xislat emas. O'zida ijodiylikni anglash esa insondagi inqilobdir, unga na mantiqiy yo'l bilan va na tadrijiy yo'l bilan erishilsa bo'ladi. Kishining o'zini ijodkor sifatida anglashi, biror bir inson haqidagi ta'limotning natijasi emas, u har qanday fan va har qanday falsafadan oldin keladi, u oldin, qandaydir gnoseologiyadan keyin emas. Insonning ijodiy faoliyati borliqning fan aqli yeta olmagan joyida sodir bo'ladi. Shuning uchun unga fan gnoseologiyasining ham aloqasi yo'q. Insonni ijodkor sifatida gnoseologik tasdiqlash yoki gnoseologik rad etish – iloji yo'q va o'rinsiz hamdir. Shuning uchun ham bizningcha, ilmiy ijodning kuchi va komponentlari gnoseologik ma'noda bir xil emas. Zero, ijodning kuchi bu shaxsning sub'ektiv, ruhiy va amaliy qobiliyati, ilmiy izlanishlar jarayonining «mexanizmi»da namoyon bo'ladi. Ilmiy-ijodiy faoliyatning komponenti esa olimning intellektual va ruhiy olamining mazmunli elementlari, ya'ni ijodning «qurilish materiali» hisoblanadi¹⁰¹. Ilmiy-ijodiy faoliyat sezgirlik, hissiyot, xohish, mehnat, ilhom, tafakkur, xotira, qobiliyat orqali ham yorqin namoyon bo'ladi. Bu jarayonda olim yangidan yangi ma'naviy va moddiy boyliklarni yaratadi, chunonchi, ilmiy-ijodiy faoliyat mehnatning maxsusturi va oliy shakli hisoblanadi. Sub'ektning yangilik yaratishga qaratilgan faoliyati: bilish jarayonidagi shakllangan yangi bilim; ixtiro uchun yaratilgan sharoitlarda; kashfiyotga badiiy go'zallik baxsh etishda ijodiy faoliyatning barcha sohalarida yangidan-yangi yutuqlarga erishish va boshqalarda namoyon bo'ladi. Demak, bilishning oliy shakli bo'lmish aql ijodkorni muayyan reja asosida samarali faoliyat olib borishiga katta yordam beradi. Zero, T.Mahmudov ta'kidlaganidek, "Aql inson ruhini shod, qalbini pok aylaguvchi tafakkurdir" ¹⁰². Darhaqiqat, ilmiyijodiy faoliyatda emotsional to'liqlanish jarayoni ham alohida ahamiyat kasb etadi, ya'ni olim o'zining hissiyotlari orqali olamdan ancha yorqin taassurot olishnigina emas, balki u o'zida bu to'liqlanish jarayonini ba'zan anglagan holatda, ayrim holatlarda esa anglamagan ravishda o'tkazadi. Shunday qilib, ilmiy-ijodiy faoliyat jarayonida hissiyot reproduktiv kuch hamda olamni ob'ektiv aks ettiruvchi, ayni bir vaqtda fanda yangilik yaratishga yordam beruvchi kuch sifatida ham aks etadi. Ilmiy-ijodiy faoliyatda xotira ham alohida ma'no-mazmunga ega bo'ladi. Xotira xuddi hissiyot kabi ilmiy-ijodiy faoliyatning reproduktiv kuchi hisoblanadi. U o'zida aqliy va ruhiy nazariy va empirik bilimlarini saqlaydi. Zero, xotirada, yodda saqlashsiz ob'ektiv voqelikni idrok etib bo'lmaydi. Darhaqiqat, xotira ob'ektiv voqelikni to'g'ri aks ettirishga xizmat qiladi. Xotira asosida olim o'tgan voqelikni ko'rganlarini, anglaganlarini va taassurot materiallarini tizimlashtirish imkoniyatiga ega bo'ladi. Insonga yoddan chiqarish xosdir. Chunki uning xotira mexanizmlariga voqealar, dalillarni bir umr yodda saqlash, ba'zilarini umuman yo'qolish, ba'zilarining qisman yo'qolishi xos. N.Jo'raevning fikricha, "Xotiraning ma'naviy qudrati, insonni yaxshilikka da'vat etuvchi va ezgulikka chorlovchi mo'jizasi shundaki, u tafakkur, aql-idrok va tushunchalar orqali o'tmishni anglashga, o'rganishga va undan ijobiy xulosalar chiqarishga, o'z taqdirini, kelajagini ana shu xulosalar asosida yo'lga qo'yishga imkon beradi" ¹⁰³. Xotira ong omili sifatida insonga o'zining hayotiy faoliyati tajribasini tasvirga olish, saqlash, qayta tiklash va boshqalarga uzatish imkonini beradi. Shu ma'noda, E.G.G'oziev xotiraning ko'plab psixik jarayonlarga zamin tayyorlovchi ruhiy holat sifatidagi murakkab, keng qamrovli xarakteri, shuningdek, unga unutish hamda ma'lumotlarni ijodiy qayta ishlashdek xususiyatlar xosligini¹⁰⁴ alohida ta'kidlab o'tadi. Insonning ijodiy faoliyatida o'tmish tajribasini hozirgi zamonda qayta tiklash va kelajakni prognoz qilishda xotira muhim o'rnini bildiradi. Xotiraning prospektiv strukturalari odamlarni kelajak istiqbollariga yo'naltiradi, uning muhim belgilarini prognozlaydi. Avvaldan e'tirof etish kerakki, kelgusini prognozlashning va hayot istiqbolining haqiqatga yaqinligi ko'p jihatdan o'tmish tajribasi resurslariga bog'liq bo'ladi. Aytish mumkinki, insonning prognozlash qobiliyatlariga o'tmish tajribasini egallash, o'zlashtirish va orttirish xosdir. Ular o'z-o'zicha hayotning izlanayotgan maqsadlariga erishish uchun ishonchli kafolat berolmaydi, ularning

prognozi hali natija degani emas. Prognozlash – ancha murakkab muolaja. Tanlanayotgan istiqbolning yangiligi o‘tmish tajribasi ma’lumotlarini taqqoslash asosida aniqlanadi. Eski yoki ishlayotgan yo‘llar, qoliplar, stereotiplar, shuningdek, ideallar, me’yorlar va qadriyatlar hayotiy ehtimollarni bilish, muloqot va boshqalar shular jumlasidandir. Lekin bular prognozlashning mazmunini ayniylashtirish uchun asos bo‘lolmaydi. Shuning uchun ham ehtiyojlari qanoatlanirilmayotganiga ishongan holda inson o‘zining hayotiy istiqboliga doir turli yangi imkoniyatlarini belgilaydi. Ularni ishlab chiqish va muhokama qilish natijasida eng yaxshisini tanlashga imkon yaratadi. Kelajak loyihasining ko‘zlangan maqsadga erishish uchun odamlarning mavjud vaziyatlarga (vositalar)ga mosligining ta’minlanishi eng yaxshi istiqbol hisoblanadi. Ilmiy-ijodiy faoliyatda iroda masalasi ham alohida ahamiyat kasb etadi. Iroda ijodiy izlanishning kuchi va samarasini belgilovchi muhim ma’naviy-ruhiy omil. Shu jihatdan olib qaraganda, ilmiy-ijodiy faoliyatning samarasi irodaviy xususiyatlarning namoyon bo‘lishiga bog‘liq. Irodasizlik ma’naviyatning kuchsizlanishiga, so‘ngra jismoniy dangasalikka olib kelishi mumkin. Bu holda inson qobiliyatli bo‘lsa-da, biror ahamiyatli narsa yaratishni ham o‘z oldiga maqsad qilib qo‘ymaydi. Iroda ilmiy-ijodiy faoliyat jarayonida ezgu maqsadga erishish yo‘lidagi qiyinchiliklarni bartaraf etish ko‘nikmasini egallashdagi urinishlarida ham yorqin namoyon bo‘ladi. Shu bois iroda maqsadga yetish uchun aqliy va jismoniy kuchquvvatni ongli ravishda boshqara olish yoki aksincha qandaydir voqeani amalga oshirish sifatida namoyon bo‘ladi. U faqat insonga xosdir. Bunday irodani Abu Nasr Forobiy ezgu iroda, deb ataydi. Shuning uchun ham alloma “Ezgu irodaning mohiyati amaliy aqlga mansub bo‘lgan hur irodadir” 105 deb yozadi. Ilmiy-ijodiy faoliyat murakkab irodaviy harakatlar, avvalo, anglash va masalani qo‘yish, rejalashtirish va uni amalga oshirishni nazarda tutadi. Irodani ruhning bir elementi sifatida ta’riflar ekan, Platon uni bilishning zaruriy sharti deb hisoblagan¹⁰⁶. Foma Akvinskiy esa irodaga axloqiy – diniy ma’no bergan va uni ruhning buyuk ezgulikka yetishishdagi barcha to‘sqinliklarni yengishga imkon beruvchi qobiliyat deb atagan. Faylasuf fikriga ko‘ra, iroda tajribasi jasorat va mo‘tadillikda (o‘z- o‘ziga bo‘lgan munosabatda), adolatda (boshqalarga bo‘lgan munosabatda), agar uning bilish qadriyati ustida gap ketayotgan bo‘lsa – donoligida namoyon bo‘ladi¹⁰⁷. Kant irodani amaliy aqlning boshqaruvchi (sozlab turuvchi) asosi deb hisoblaydi¹⁰⁸. Fixte iroda tushunchasiga siyosiy ma’no berdi va iroda, ijtimoiy hayotdagi siyosiy o‘zgarishlarning harakatlantiruvchi kuchidir¹⁰⁹ - deb ta’kidlaydi. Klassik falsafada iroda mavzusi to falsafiy irratsionalizm falsafiy ratsionallik bilan raqobatlasha oladigan darajaga kelgunga qadar e’tibordan chetroqda qolgan. Xususan, Shopengauerning iroda mavzuini tushunish va tushuntirishda qilgan barcha urinishlari irodaning sifatlarining garmoniyasi g‘oyasi bilan sug‘orilgan edi: bu sifatlar – tanaga va ruhga xosligi, irratsionalligi va ratsionalligi, bilib bo‘lmazligi va bilish mumkinligi kabilarda namoyon bo‘ladi. U irodani «narsa o‘zida» deb e’lon qiladi va uning tabiatini tushuntirib berishga harakat qildi: «irodaning hayotga bo‘lgan teologik (maqsad) ma’nosini ochib berishga intildi va «olamni irodaning ifodalanishi»¹¹⁰, - deb tushuntirdi. Iroda ma’lum amaliy xususiyatlari bilan xarakterlanadi. Bularga harakatchanlik, mustaqillik, keskirlik, qat’iyatlilik, sabr-toqatlilik va o‘z-o‘zini boshqara olish kabilar kiradi. Ijodni sabr deb biluvchilar va uni ruhlanish deb biladiganlar o‘rtasidagi munozara juda qiziq. Misol uchun Lev Tolstoy Byuffonning “Daho bu – sabr” degan fikrini yaxshi ko‘rgan. V.G.Belinskiy esa yozadi: “Daho Byuffon aytganidek, yuqori darajadagi sabr emas, chunki sabr (chidash) vositalikni ta’minlovchi ezgulikdir”¹¹¹, deb ta’kidlaydi. Bu mutafakkirlarning har biri o‘zicha haq. Ijod bu chidam, ham ruhlanish, ham mehnat, ham rohatlanish, ham “ijod azoblari”, ham “ijod quvonchi” hamdir. J.Fure bu haqida shunday yozadi: “Xudo bizga mehnatni sevishtirib beradi, lekin u birinchi navbatda mehnatni yoqimli qilib qo‘ysin”¹¹². Furening bu fikrida, insonning azaldan shunchaki mehnatga emas, balki foydali va yoqimli, mehnat, hordiq va lazzatlanishni birlashtiruvchi ijodiy faoliyatga intilishi namoyon bo‘ladi. Axir aynan ijod mehnatni yoqimli qiladi. Va aynan ijod inson faoliyati mohiyatini tashkil qiladi. Shunday qilib, iroda katta kuch sifatida ijodni faollashtiradi, olimning yuqori natijalarga erishishi va yana ijodiy shaxsiyatining yuksalishiga ham olib keladi. Ilmiy-ijodiy faoliyatning muhim mexanizmi ko‘proq tafakkur bilan uzviylikka ega. Tafakkur asosida inson borliqni chuqur va har tomonlama bilish imkoniyatiga ega bo‘ladi. Chunki, tafakkurda predmet va voqealarning belgilari va ularning o‘zaro bir-biriga qonuniy bog‘lanish holatlari, umumiy va xususiy jihatlari yorqin namoyon bo‘ladi. Ilmiy-ijodiy faoliyatda xayol masalasi ham muhim o‘rinni egallaydi. Zero, ilmiy izlanish jarayonida olim ixtiyoriy yoki beixtiyor yaratuvchanlikka yo‘naltirilgan hayol suradi. Bu esa uning yaratuvchilik qobiliyati va qiziqishining oshishiga olib keladi. Konstruktiv

asosga ega bo'lgan xayol olim ijodiy faoliyatining yuqori cho'qqilaridan biri bo'lgan ilhomlanish jarayoniga olib boradi. Bu holat undagi eng ko'tarinki ruhiy holatni ifoda etadi. M.Abdullaeva va G.Pokachalovlar ilhomlanish jarayonining quyidagicha konseptual tahlilini qayd etib o'tadilar "Ilhomlanish – bu ongli faoliyatning anglash murakkab bo'lgan holati, bilim shaydosiga aylanish, his-tuyg'ular, hayajon, intellektual ishdagi ijodiy faollikning intensiv namoyon bo'lishidir. Biroq ilhomlanish ongli va ratsional hodisalarga hecham qarama-qarshi turmaydi. Ushbu insonning mohiyatan ma'naviy bo'lgan kuchlari birlikda amal qiladi, faqatgina ijodiy jarayonning konkret holatida ulardan biri ustunlik qilishi mumkin. Chinakam olim – u haqiqatan ham shoir, ham yaratuvchi. Olim bo'lish – hayot tarzi, vaqtga ega bo'lmagan ish. Ilhomlanishni nima qo'llab-quvvatlaydi – jumboq. Kimdadir u mavjud, kimdadir esa yo'q va bo'lmaydi ham. Bunday inson, hatto muayyan qobiliyatlarga ega bo'lsada, butun borlig'ini mehnatga bag'ishlashga intilmay yashaydi. Ilhomlanish g'oyalarni vujudga keltiradi, uning yo'qligi esa fanga nisbatan ishonchsizlik, ijodga nisbatan pessimistik munosabatga olib boradi. Adolatli ta'kidlanganidek – "yosh pessimistdan yomoni bo'lmaydi". Agarda yosh mutaxassis tadqiqot faoliyatiga skeptik yondashsa, u holda u darhol o'z kuchiga qo'shimcha omillarni qidirishi zarur. Dogmalarga bog'lanib qolishga intilish fikr erkinligini qo'llabquvvatlamaydi, balki aksincha, ijodga to'sqinlik qiladi. F.Kyuri ta'kidlashicha, eski laboratoriyalarda yashirin boyliklar mavjud bo'ladi: bular an'analar, suhbat va ta'lim jarayonida to'plangan ma'naviy va axloqiy resurs, hatto oddiygina shaxsiy ishtirok. Muayyan vaqtda ushbu zaminlarning majmui amalga oshirilgan kashfiyotni daf'atan to'g'ri talqin etishga imkon beradigan zarur sharoitlarni yaratadi. Uzoq an'analarga ega bo'lgan laboratoriyalarda mehnat qiladigan olimlar ko'pincha, o'zlari anglamagan holda u yerdagi yashirin boylikdan foydalanadilar. Ilhomlanish fikrning doimiy ishlashi bilan birga "ilmiy dastgoh" yonidagi ish mobaynida keladi. Fanda samarali mehnat – har kunlik, har soatlikdir. Ijod uchun zarur bo'lgan ilhomlanish boshqa hodisalar kabi atrofdagilar qo'llab-quvvatlamasa, so'nadi. Ilhomlanish dangasalar huzuriga kelishni yoqtirmaydi". Avvalo shuni aytish kerakki, ijodkor o'ziga xos, alohida o'z ijodiy yangiligi kabi ham noyobdir. Uni o'rganish – fanning, ayniqsa falsafaning ham yirik muammolaridan biri. Chunki u ijod qilayotgan paytida qandaydir irratsional yoki noratsional, aql vositasida tushunib bo'lmaydigan holatga, o'zini o'zi emas, balki, boshqa nimadir boshqaradigan jarayonga kiradi, o'zini vaqt va makonning hukmdoridek his etadi. Aksariyat faylasuflar uni ilhom deb ataydilar. Ilhom esa Platon aytganidek, ilohiylik bilan bog'lanish, ilohiy vaqt doirasiga tushish demakdir. N.A.Berdyayev inson oldiga olamni yaratish (qurish), ya'ni uni o'zgartirish va to'ldirish yoki ilhomlantirish kabi masalalarni qo'yadi¹¹⁵. Bunda ijod – yaratuvchi ishining davomi sifatida aks etadi. Insonga xos bo'lgan bunday ijod tabiatan dohiyona ishdur. Insonning daholigi Xudo timsolining undagi aks etishiga qiyoslanadi. O'z navbatida daholik bu ichki ijodga taalluqli jarayondir. Har bir inson u yoki bu darajada yaratuvchidir. Agar ijod insonning ichki mohiyatidan kelib chiqsa, borliqning har joyida mavjud bo'ladi. A.Bergson fikricha, "Daho ijodi jarayonida inson va tabiat o'rtasida bo'lgan barcha to'siqlar yo'qoladi. Daho o'z intuitsiyasi va kundalik hayotdan chetlashganligi oqibatida, hayot va tabiatning eng sirli tomonlariga sho'ng'ib ketadi"¹¹⁶. Ekzistensial fenomenologiya namoyondalaridan biri M.Xaydegger, sub'ektivistik pozitsiyalarga emas, borliqqa tayangan holda daholikka asta-sekin kelish lozim deb ta'kidlaydi. Shuning uchun ham uning ijodida ijod haqiqati yanada oydinlashadi. Uning fikricha, "Ijod orqali haqiqiy borliq o'zini ifodalaydi. Daho bunda vositachi bo'lib, u orqali borliq o'zini oshkor qiladi. Daho orqali borliq biz bilan gaplasha boshlaydi, u bo'lmaganda, olam asosining ovozini hech kim eshitmas edi. Bu yerda na sub'ekt va na ob'ekt bor, haqiqatni olib keluvchi yagona yaxlitlik bor, xolos"¹¹⁷. G.Gadamer Kantni estetikaga sub'ektivizmni va ijod jarayonida anglanmaganlik tushunchasini olib kirganlikda tanqid qilib, daholikni "tushunish" deb asoslaydi. Uning fikricha, avvaldan daholik va san'at mavjuddir. Inson uchun yuqori darajadagi daholik shart emas. Shuning uchun ham dahodan o'zib ketish uchun (ya'ni o'z tushunchasidan ko'prog'ini tushunish) biz tushunish jarayoniga e'tibor qaratdik. Endi ma'lum bir qiziqishni ifodalab (dialogni boshlab), haqiqatni ochish uchun ijodiy yondashuv qoldi, xolos. J.P.Sartr uchun daholik, asarlarni yaratishga qobiliyatgina emas, balki kattaroq narsa, bu asarning o'zidir. Daho – bu uning asarlari, ularda u o'zini ifodalaydi, bu alohida e'tiborga sazovor. U o'zidan uzoqlashadi va daholik ro'yoligini yaratadi¹¹⁸. Dahoning ideal holati bu o'zining mavjudligini doimo ijod jarayonida bo'lishi bilan tasdiqlashdir. Bu esa uning doimo yangilanishi, ro'yolik ustidan parvoz qilishiga vosita bo'lib xizmat qiladi. Ijodkor toki olam uchun ahamiyatli bo'lay desa, o'zining faoliyati jarayonida mushohada passivligidan chiqishi lozim. Ijodiy ilhom

tajribasi asosida, odamdan oliy ijodiy ibtido bevosita insoniy ijodiy harakatga o'tadi va u bilan o'zaro uyg'unlashgan holda, inson o'zini yaratuvchi deb anglaydi; bu degani u o'zining kelib chiqishini hayotning ijodiy ibtidosi bilan bog'laydi va ijodning sirli metafizik jarayonidagi ishtirokini qabul qiladi. Bundan ko'rinadiki, inson ko'proq aynan yaratuvchanlik bobida o'zini «Xudoning o'xshash timsoli» sifatida ko'radi. Darhaqiqat, haqiqiy ijodkor insongina Xudo bergan ne'matlardan o'rniga qo'yib foydalana olishi zarurligi, uning o'ylagan narsasi o'rniga kelajakda butunlay boshqacha holat ro'y bermasligiga erishishi, ilmu salohiyatni odam bolasi o'ziga o'xshaganlarni ezish uchun emas, balki ezgulikka yo'naltirishi lozimligini chuqur anglab yetadi. Ilhomlanish jarayoni go'yo ijodiy, ma'naviy, jismoniy jihatdan qattiq bosim berganday tuyulsa-da, lekin amaliy jihatdan ancha ahamiyatli hodisadir¹¹⁹. Aytish mumkinki, ijod bu buyuk topishmoq va shu bilan birga buyuk baxt hamdir. Biroq bu holatdagi odamlar uchun (yoki bu holatda ko'proq tura oladigan odamlar) baxtiyorlikni his qilish ham o'ziga xosdir. Shu vaqtgacha ehtimol har bir odam ijod holatini boshidan o'tkazgandir. Ijod sirli va orombaxsh hodisadir. Ijodning yuqori cho'qqisiga chiqqanida inson vaqt to'xtab qolganligini his qiladi. Uning yuragi (qalbi) bezovtalanadi, bir nima o'zining taxmin qilganidek amalga ohsa, u bundan boshqa baxt bo'lmasligini his qiladi. Bu jarayonda inson ko'pincha (o'zi bilmagan holda) o'zining olamini qurishni davom ettirayotgan buyuk yaratuvchidek his etadi. Ilmiy-ijodiy faoliyatda intuitsiya ham muhim o'rinni egallaydi. Intuitsiya bu inson hayotida alohida fenomenal va murakkab faoliyat bo'lib, inson ruhiy faoliyatida, ya'ni ijodiy mehnatda, xususan, ilmiy ijodda katta rol o'ynaydi¹²⁰. Shu bilan birga u ijodiy izlanishda xotira, tafakkur va obrazli tasavvur bilan aloqada bo'ladi. Ba'zi ijodkorlar fan va san'atda umuman yangi kashfiyotlar qilib, ko'pincha o'zi ham buni qanday qilganini bilmaydi. Shunday qilib, ijodiy faoliyatda yangi fikrning qanday paydo bo'lishini, biz sun'iy yo'l bilan bilolmaymiz. Chunki yangi fikr bu asl (original) tushunish, shaxsiy nuqtai nazar (bir qator so'zlar emas, balki taassurotlar, ongimizda har soniya o'tadigan hodisadir –Z.Q.) bo'lib, u kamdan-kam hollarda inson miyasiga quyulib keladi, ehtimol hayotda bir necha marta kelgan bo'lishi ham mumkin. Darhaqiqat, aytishimiz mumkinki, agar odam o'zini fikrlashga majbur qilishning yo'lini bilganda edi, hamma daho bo'lib ketgan bo'lar edi. Ilmiy-ijodiy faoliyatda iste'dod ham alohida ahamiyat kasb etadi. U shaxsning individual-psixologik xususiyatlaridan biri bo'lib, asosan ilmiy izlanish jarayonida eng katta kuch sifatida faol ishtirok etadi. Iste'dod insonning o'zida tug'ma anatomik va psixofiziologik o'ziga xosligida namoyon bo'ladi. U ma'lum shartsharoitlardagina shakllanadi, o'sadi: ular – atrof muhit, faol harakat va shu kabilardir. Bilim ilmiy-ijodiy faoliyatning asosiy bosh komponenti hisoblanadi. Chunki bilim asosida inson ob'ektiv reallikni bilish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Xulosa. Ilmiy-ijodiy faoliyatning amal qilish xususiyatlari quyidagilarda namoyon bo'ladi: - birinchidan, ijodiy faoliyatda moddiy va ma'naviy qadriyatlarni yaratish sifatida namoyon bo'ladigan aksiologik jihatda. Ijodiy faoliyatning yangi, ilgari mavjud bo'lmagan bilimlarni ochish ma'nosidagi evristik jihatda; - ikkinchidan, ijodiy faoliyatda insonning o'z-o'zini namoyon qilishi va o'z-o'zini rivojlantirishi sifatida namoyon bo'ladigan gumanistik jihatlar ham muhim ahamiyat kasb etadi. Shuningdek, ijodning asosiy omili erkin faoliyatda namoyon bo'ladi. Ijod bu– dunyoga prinsipial yangilik kiritish va yaratuvchanlik demakdir. Ilmiy-ijodiy faoliyat sub'ektni har qanday muammoni yengib o'tishga undaydigan optimistik jarayondir.

6 – ma'ruza.

Mavzu: Ilmiy informatsiyani izlash, jamlash va qayta ishlash.

Respublikamizning mustaqillikka erishishi fanning turli yo'nalishlarda rivojlanishiga keng yo'l ochib berdi. Bu jarayonda olimlarimizning mashaqqatli mehnatlari va ijodiy izlanishlari alohida ahamiyatga ega. Shu ma'noda, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov hozirgi kunda "...olimlar va ijodkor xodimlarimizga e'tiborni kuchaytirish kerak. Chunki ma'naviy boyliklarni aynan shular yaratadi. Ularga g'amxo'rlik qilish, samarali faoliyati uchun barcha zarur moddiy-ma'naviy sharoitlarni yaratib berish davlat hokimiyati va xo'jalik tashkilotlari rahbarlarining burchi va mas'uliyatli vazifasidir" ¹³⁹ deb yozadi. Shu nuqtai nazardan qaraganda, bugungi kunda olimlar ilmiy-ijodiy faoliyatining falsafiy-

metodologik masalalarini tadqiq etish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Inson o'z ijodiy izlanishlari asosida ham dunyoni o'zgartiradi, ham o'zini yaratuvchi, ijodkor, kashfiyotchi sifatida namoyon etadi, ya'ni inson o'z oldiga xilma-xil muammolarni qo'yadi va hal qiladi, ularning o'ziga xos yechimlarini topadi, ba'zan bunday yechimlarga nisbatan betakror yondashuvlar, usullarni qo'llaydi. Ijodkor shaxs deganda yuksak qobiliyat, hayotiy tajribaga tayanadigan teran aql-idrokni, haqiqat va yaxshilik birligini, oliy haqiqatni, adolat va rostgo'ylik mushtarakligini, aqliy va axloqiy kamolotning oliy darajaga yetgan holatini, qadriyatlarni qadrlash, o'zgacha his-tuyg'ularning hayotga singib ketishini, har qanday narsaga va hodisaga yangicha nuqtai nazar, aql ko'zi bilan qarash tushuniladi. Ijodning maxsus shakli bo'lgan ilmiy ijod masalasi o'ziga xos metodologik xarakterga ega. Uning asosiy vazifasi sub'ektning borliqni, hodisalarni bilishida namoyon bo'ladi. Shu nuqtai nazardan, ilmiy ijod fanda evristik xarakterga ega. Darhaqiqat, ilmiy-ijodiy faoliyat deganda sub'ektning ob'ektga faol, izchil ta'siri tushuniladi. Bu ta'sir jarayonida inson o'zini qurshab turgan muhitni o'zgartiradi, shu paytgacha ko'rilmagan, anglanilmagan, o'rganilmagan, g'aroyib va jozibali yangilikni yaratadi yoki kashf etadi. Ayni shu ma'noda faoliyat deganda kishilik jamiyati mavjudligining zaruriy sharti bo'lib, dunyoni o'zining maqsadiga ko'ra o'zgartirishga qaratilgan inson xatti-harakati tushuniladi. Ilmiy-ijodiy faoliyat – bu insonning o'zi va atrofidagi o'zgarishlarni anglab yetishga doimiy ravishda tayyor turish, yangicha tafakkur qilish asosida o'z qobig'idan chiqqa olishidir. Yangi narsalarni ixtiro etishga bo'lgan intilish olimning nazariy huzur-halovatini namoyon etadi. Bugungi kunda ko'plab olimlar ilm-fanning nazariy va amaliy masalalarini ilmiy asosda tadqiq etmoqdalar. Bizning nazarimizda nazariy g'oyalarni amaliyotga uyg'unlashtirish, kashfiyotlar yaratish va ixtirolar qilishda buyuk olimlar tajribasidan foydalanish muhim ahamiyatga ega. Chunki ilmiy-ijodiy faoliyat muayyan tadqiqotlar asosida yig'iladigan shaxsiy yoki jamoaviy intilishning bir ko'rinishidir.

Birinchidan, ijod va uning barcha turlari (badiiy, texnikaviy, ilmiy va boshqalar) haqidagi ilmiy bilimlarning rivoji uning mohiyatiga nisbatan turlicha falsafiy talqinlarning shakllanishiga olib kelgan. Bu esa ijodiy faoliyat doirasida erishilgan ilmiy izlanishlar natijalariga tayangan holda uning mazmuniga aniqlik kiritish, ilmiy asoslangan ta'rifni ishlab chiqishni taqozo qilmoqda.

Ikkinchidan, ilmiy-ijodiy faoliyatning jamiyat va shaxs hayotiga ta'siri muammolari keyingi yillarda olimlarimiz tomonidan keng ko'lamda tadqiq etilmoqda. Bu borada ilmiy-nazariy ahamiyatga ega monografiyalar, risolalar, to'plamlar chop etildi, nomzodlik dissertatsiyalari yoqlandi. Ammo, bizning nazarimizda, evristik voqelik sifatidagi ilmiy-ijodiy faoliyat tizimi hozirgacha keng va maxsus falsafiy tahlil qilinmagan. Shu sababli, ilmiy-nazariy va uslubiy adabiyotlarda ilmiy-ijodiy faoliyatning konseptual jihatini har tomonlama va mukammal falsafiy tahlil etish hozirgacha dolzarb muammo bo'lib qolmoqda.

Uchinchidan, ilmiy-ijodiy faoliyat jarayonining turli qirralarini yaxlit holda o'rganish va undan samarali foydalanish barkamol insonni tarbiyalashda muhim vazifalardan hisoblanadi. Shuning uchun ham davlatimiz rahbari I.A.Karimov "Jamiyatshunoslarimizga yordam berish, ular o'z fikrlarini erkin, mas'uliyat bilan ifoda etishlari uchun sharoit yaratish, ularning ijodiy va ijtimoiy faolligini rag'batlantirish lozimligini tushunamiz. Jumladan, jamiyatshunoslik tadqiqotlarini bajarish uchun davlat buyurtmalarining konkurs sistemasini shakllantirish maqsadga muvofiq bo'lur edi" deb yozgan edi. Zero, ilmiy-ijodiy faoliyatning tarbiyaviy jihatlariga e'tiborni qaratish payti keldi.

To'rtinchidan, hozirgi kunga kelib ilmiy-ijodiy faoliyatning yangidan-yangi g'oya va tamoyillari ilmiy tadqiqot jarayoniga yanada kengroq kirib kelmoqda va bu esa zamonaviy fanda bir paytning o'zida turli darajadagi fanlararo tadqiqot usullari va paradigmalar shakllanayotganligini ko'rsatadi. Shu ma'noda, ushbu yo'nalishdagi sa'y-harakatlarning samaradorligini ta'minlaydigan tadqiqotlar ko'lamini kengaytirish va bu borada aniq taklif-tavsiyalarni ishlab chiqish muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega.

Beshinchidan, ilmiy-ijodiy faoliyat mehnat ekanligiga shak-shubha yo'q, lekin u boshqa barcha aqliy mehnat turlaridan katta farq qiladi. Ilmiy ijod davomli hodisadir. Unda ijodkorning shaxsiy xislatlari – fazilatlarini katta rol o'ynaydi. Agar ijodkor mehnatkash, har bir kunini muayyan reja asosida tashkil qiladigan, vaqtning qadriga yetadigan, dadil, qiyinchiliklardan cho'chimaydigan bo'lsa, u o'z ishini oxiriga yetkaza oladi. Bordi-yu buning aksi bo'lsa, ijodiy maqsadlari nari borsa yaxshi topilma sifatida, chiroqli reja tarzida qolib ketadi. Bu esa ijodkor shaxsiy xislatlarining ma'naviy-axloqiy jihatlarini (ayniqsa, olimlik axloqi va mas'uliyatini) chuqurroq tadqiq etishning qanchalik dolzarbligini ko'rsatib turibdi.

Oltinchidan, hozirgi kunda ilmiy-ijodiy jarayonga taalluqli shunday qarashlar mavjudki, unga ko'ra yangilik va kashfiyotlar yaratilishi uchun nohiziqli fikrlashga tayanish zarur. Shu ma'noda, sinergetika ilmiy-ijodiy faoliyatdagi evristik jihatlarni yangicha talqinda yoritib beruvchi paradigma sifatida namoyon bo'lmoqda. Demak, bu sohadagi erishilgan yutuqlarni falsafiy-metodologik jihatdan o'rganish bugungi kundagi dolzarb masalalardan hisoblanadi.

Yettinchidan, ijodning asosiy siri – insonning erkin faoliyatida namoyon bo'ladi. Ammo ijodning ibtidosi o'tmish natijasi emas, shuningdek, u tarixiy yoki kosmik davrda ham amalga oshirilmaydi. Balki, u insonni mavjudligi bilan ham zamonga xos sifatga ega bo'ladi. Tarixiylik nuqtai nazaridan esa, ijod paradoksal ravishda o'tmishdan rivojlanib keluvchi, bugun va kelajakni bog'lab turuvchi o'ziga xos fenomen deb tasavvur qilinadi. Shu ma'noda, ilmiy-ijodiy faoliyatning vorisiylik tamoyilini falsafiy-metodologik nuqtai nazardan tadqiq etish muhim ahamiyatga ega.

Sakkizinchidan, ilmiy-ijodiy faoliyat insonga o'z-o'zini anglash, o'z-o'zini baholashga amaliy yordam beradi, ya'ni agar inson haqiqiy olim bo'lishni istasa, o'zining ehtiros va intilishlarini boshqarishi, ratsional, samarali va optimal qarorlar qabul qilishi, ezgulikka xizmat qiladigan evristik faoliyat bilan mashg'ul bo'lishi lozim. Bunday faoliyatning natijasi kashf qilish, yaratuvchanlik sifatida namoyon bo'ladi. Ushbu holat, ilmiy-ijodiy faoliyatni tahlil qilish, tushunish va unga baho berishda yangidan-yangi imkoniyatlarni ochadi. Shu nuqtai nazardan ham ilmiy-ijodiy faoliyat haqidagi bunday yondashuvlarni yanada chuqurroq tadqiq etish, uning o'ziga xos xususiyatlarini izlab topishga yordam beradi.

Xulosa. Ijod va uning maxsus shakli sifatida namoyon bo'luvchi ilmiy ijod masalasi prakseologik jihatdan emas, balki tushuncha sifatida ta'rif va tasnif etilgan. Shu bois mazkur tadqiqotimizda ilmiy-ijodiy faoliyatning falsafiy-metodologik tahliliga e'tibor qaratilgan.

7 – ma'ruza.

Mavzu: Ilmiy ishlar va ilmiy ishni yozish.

Bilish faoliyatida ratsionallik va irratsionallik. Ob'ektiv borliqni biz yaratmaganmiz, shu sababli biz borliqdan va uning ob'ektiv qonunlaridan kelib chiqib, o'zimizning o'sib borayotgan moddiy va ma'naviy ehtiyojlarimizni qondirishga qodir bo'lgan o'z «insoniylashtirilgan» tabiatimizni yaratamiz. Shu ma'noda biz dunyoga o'z sezgilarimiz va aql-idrokimizni kiritamiz, lekin bunday kiritishni biz tabiat va amaliy harakatni aniq maqsadga muvofiq bo'lgan, o'zlashtirilgan bilimlarni hayotga tatbiq etish imkoniyatini beradigan tarzda amalga oshiramiz. Bilish bilimsizlikdan bilimlilikka, bir bilimdan yanada chuqurroq bo'lgan boshqa bilimga o'tish sifatida amalga oshiriladi. Bu jarayon bir-biri bilan bog'langan ko'p sonli holatlar va jihatlardan tarkib topadi. Sezgilar va bilimning o'zaro nisbati haqidagi masala xususida falsafa tarixida ikki nuqtai nazar – sensualizm va ratsionalizm mavjud bo'lgan. Birinchi nuqtai nazarga ko'ra, haqiqatning tagiga yetishning birdan-bir manbai va vositasi sezgilar hisoblanadi. J.Lokk sensualizm tarafdori bo'lgan. Jon Lokk (1632 – 1704) – ingliz faylasufi, bilishning empirik nazariyasi asoschisi, liberal ijtimoiy-siyosiy konsepsiya muallifi. Eng muhim asarlari: «Inson bilimi haqida tajriba», «Davlatni boshqarish haqida ikki risola», «Tarbiya haqida ayrim fikrlar» va h.k. Lokk falsafasining diqqat markazida ingliz empirizmi ruhida rivojlangan bilish nazariyasi turadi. Lokk ilgari surgan konsepsiya sensualizmga asoslanadi, inson bilimi to'laligicha tajribadan keltirib chiqariladi. Lokk inson tafakkurida tug'ma g'oyalar mavjudligiga bo'lgan ishonchni tanqid tig'i ostiga oladi. Uning fikricha, aql toza taxta yoki oq qog'oz (tabula rasa)ni o'zida ifodalaydi. Bilishning birdanbir manbai bo'lib tajriba xizmat qiladi. Lokk ichki va tashqi tajribani ajratadi. Tashqi tajribani biz sezgi organlarimiz yordamida, ichki tajribani esa – o'z tafakkurimiz (refleksiya) faoliyatini idrok etish yo'li bilan o'zlashtiramiz. Lokk barcha sezgilarni ikki turkumga – birlamchi sifatlar haqidagi g'oyalar va ikkilamchi sifatlar haqidagi g'oyalarga ajratadi. Birlamchi sifatlar – bu jismlarga xos sifatlar. Ular jismlarning o'zida mavjud. Birlamchi sifatlariga ko'lam, shakl, harakat va hokazolar kiradi. Ikkilamchi sifatlar sezgi organlari ta'sirida paydo bo'ladi, ular

jismlarda mavjud emas. Ikkilamchi sifatlarga rang, ta'm, hid va hokazolar kiradi. Sezgilar va refleksiya yordamida olingan g'oyalar bilish jarayoniga zamin yaratadi. Aql biriktirish, taqqoslash va mavhumlashtirish yo'li bilan sodda g'oyalardan murakkab g'oyalarni yasaydi. /oyalar aniq va mavhum, haqiqiy va xayoliy, adekvat va noadekvat bo'lishi mumkin. Bunda haqiqat g'oyalarning voqelikka muvofiqligi sifatida tushuniladi. O'z ijtimoiy-siyosiy ta'limotida Lokk, xuddi Gobbs kabi, jamiyatning tabiiy holatidan kelib chiqadi. Ammo u jamiyatni hammaning hammaga qarshi urushi deb hisoblamaydi, balki erkinlik va tenglik saltanatisifatida tasvirlaydi. Insonning tabiiy huquqlariga Lokk yashash huquqi, erkinlik va o'z peshona teri bilan topilgan mulkka egalik qilish huquqini kiritadi. O'zini o'zi asrashga intilish inson uchun tabiiydir, ayni shu sababli u xususiy mulkka egalik qilishi lozim, aks holda u o'zining asosiy ehtiyojlarini qondira olmaydi. Boshqa tomondan, mulkdorlik mehnat va mehnatkashlik bilan, demakki, ijtimoiy boylikning ko'payishi bilan ham uzviy bog'liq. Odamlarning davlat boshqaruviga o'tishi va ijtimoiy shartnomaning tuzilishi, Lokk fikriga ko'ra, tabiiy holatda huquqlarning mustahkam emasligi tufayli yuz beradi. Shu sababli bunda tabiiy huquqlar va tabiiy erkinlikdan butunlay voz kechish yuz bermaydi. Inson faqat ularni o'z shaxsi va mol-mulkini himoya qilish uchun zarur bo'lgan darajadagina cheklaydi. Binobarin, oliy hokimiyat cheklanmagan bo'lishi mumkin emas. Mutlaq hokimiyatni cheklash uchun uni qonunchilik, ijro va federativ tarmoqlarga ajratish talab etiladi. Bu holda ular bir-biriga qaram bo'lmaydi va shaxs huquqlarini ta'minlay oladi. Bunda qonunchilik hokimiyati birinchi darajali ahamiyat kasb etadi. Cherkov davlat ishlariga aralashmasligi kerak, xuddi shuningdek davlat ham cherkov ishlariga aralashmasligi lozim. Lokk tarbiya konsepsiyasini ham ilgari surdi. Uning fikricha, jismonan kuchli va ma'naviy yetuk insonni shakllantirish uchun tegishli ijtimoiy sharoitlar mavjud bo'lishi kerak. Lokk falsafasi g'arb ma'naviy hayotiga ulkan ta'sir ko'rsatdi. Uning ta'sirida Yevropada Ma'rifat davrining ijtimoiy-siyosiy tafakkuri shakllandi. Ikkinchi nuqtai nazar tarafdorlari (Dekart, Leybnits, Gegel) fikriga ko'ra, umumiy va zaruriy haqiqatlar faqat tafakkurning o'zidan olinishi mumkin. Ikkala nuqtai nazar ham tor, bir yoqlamadir. Bilish faoliyatining rivojlanish jarayoni hissiylik va ratsionallik bir-biri bilan bog'langan va bir-birini taqozo etishini, o'z faoliyat va rivojlanish jarayonida ular bir-biriga o'tishini ko'rsatdi. Ammo hissiy va ratsional bilishning yagonaligi ularning har birini o'zining alohida ichki xususiyatlaridan mahrum etmaydi. Inson o'zini qurshagan dunyo bilan o'zaro aloqaga kirishganida uning sezgi organlari faoliyati hissiy bilish deb ataladi. Hissiy bilishning o'ziga xos xususiyati uning konkretligi va predmetli xususiyatida namoyon bo'ladi. Hayot faoliyati jarayonida insonning sezgi organlari signal sistemasi sifatida amal qiladi. Uning yordamida inson mazkur mehnat jarayoni amalda mavjud bo'lgan qaysi narsalar majmui bilan o'zaro aloqada yuz berayotgan bo'lsa, ayni shu narsalar majmuiga nisbatan konkret vaziyatga qarab mo'ljallanadi. Bunda hissiy bilish biron-bir umumiy bilim bermaydi, lekin konkret amaliy vazifalarni yechishda kishilar maqsadga muvofiq ish ko'rishlari uchun imkoniyat yaratadi. Hissiy bilishning asosiy shakllari – sezish, idrok etish va tasavvur qilish. Hissiy bilish bizni o'zimizni qurshagan dunyo bilan bevosita bog'laydi. U ko'rgazmali xususiyat kasb etadi. Hissiy bilish hodisalar yuzasida nimalar yotishini, narsalarning, odatda, o'zgaruvchan va tasodifiy bo'lgan yuzaki tomonlarini aks ettiradi. Ammo inson samarali faoliyat ko'rsatish uchun barqaror, zaruriy tomonlar va aloqalarni aks ettiruvchi bilimlarga muhtoj bo'ladi. Hissiy bilish bunday bilimlarni bermaydi. Shunda inson tashqi dunyoni aks ettirishning oliy turi – nazariy yoki oqilona bilishga kirishadi. Oqilona bilishda inson abstraksiya yordamida hodisalar va jarayonlarning ikkinchi darajali jihatlarini mavhumlashtiradi, ya'ni tashqi dunyoni va insonning o'zini belgilovchi aloqalar, bog'lanishlar va o'zaro aloqani anglab yetadi. Hissiy bilishdan farqli o'laroq, oqilona bilish bilvosita, umumiy xususiyat kasb etadi. Ratsional bilish shakllari tushuncha, muhokama va aqliy xulosalardir. Ratsional bilish dunyoni bilishning tomonlaridan biri sifatida aql va tafakkur ko'rinishida mavjud bo'ladi. Aqliy faoliyat – bu fikr shakllari bilan aniq belgilangan sxema, andozaga muvofiq ish ko'rish. Aql yaxlit bir butun narsalarni bir-birini istisno qiluvchi qaramaqarshiliklarga ajratadi. Aql faoliyati nazariy fikrlash uchun zarur. Aql-idroksiz fikr mujmal va nomuayyan bo'ladi. Aql nazariyani formallashtirilgan tizimga aylantirishga harakat qiladi va fikrlash jarayoniga tizimli, izchil tus beradi. Aql-idrokdan farqli o'laroq, tafakkur tushunchalar bilan ularning mazmuni va tabiatini anglagan holda ish ko'radi. Tafakkur yordamida hodisalar, jarayonlar ijodiy faol, izchil aks ettiriladi. U – bunyodkorlik faoliyati, inson ehtiyojlari va mohiyatiga muvofiq keladigan dunyoni yaratish quroli. Inson bilimi – hissiy va ratsional faoliyatning birligi. Ushbu bilim cho'qqilaridan turib ob'ektiv borliq anglab yetiladi, uni oqilona o'zgartirish yo'llari

belgilanadi. Shu bilan bir vaqtda bilim ba'zan tafakkurning yaratilgan shakllari chegarasidan chetga chiqadi, uni ma'lum tushunchalar yordamida tushuntirishning iloji bo'lmaydi, ya'ni u irratsional unsurlarni o'z ichiga oladi. Irratsionallik – aql bilan bilish mumkin bo'lmagan, mantiqiy fikrlash bilan muvofiq kelmaydigan narsalar va hodisalar. Unga mantiqni o'zgartirish, uni fikrlashning yangicha shakllari bilan boyitish yo'li bilan barham beriladi. Ammo irratsional bilimni oqilona bilimga aylantirish jarayoni hech qachon tugamaydi. Irratsional qoldiq hamisha mavjud bo'ladi va bir irratsional narsa yoki hodisa oqilona tus olsa, albatta boshqa bir irratsional narsa yoki hodisa paydo bo'ladi, inson fikri uning tafakkuriga ma'lum bo'lmagan yangi tushunarsiz narsa yoki hodisa bilan to'qnashadi. Ayni shu sababli oqilona narsalar va hodisalargina o'zgaradi, katta aql esa o'zi kabi katta qarama-qarshilik bilan to'qnashadi va uni yaratadi. Irratsionallikning mavjudligini inkor etish yaramaydi. Tabiat va ijtimoiy hayot dunyoning oqilona yaratilgan manzaralaridan birortasining ham doirasiga sig'maydi va har qanday aql tarixan cheklangan xususiyat kasb etadi. Hayotning ratsionallashuvi. O.Kont davridan boshlab hozirgi zamon jamiyati nazariyasida olamshumul o'zgarishlar yuz berdi, lekin bosh g'oya – ilmiy bilimning alohida roli o'zgarishsiz qoldi. S.Xantington hozirgi davr jamiyatlarini urbanistik, industrial, savodli jamiyatlar sifatida tavsiflaydi. U bunday jamiyatlar qatoriga G'arbiy Yevropa va Shimoliy Amerika jamiyatlarini kiritadi. «Hozirgi zamon» bu yerda g'arb jamiyatlari bilan metafizik jihatdan emas, balki faqat tarixan bog'langan bixevioral tizimi sifatida tavsiflanadi. Siyosiy va ijtimoiy faollikka qodir bo'lgan, har kimning boylik va yuksak mavqega mustaqil erishishga bo'lgan huquqini tan oladigan mustaqil fikrlovchi individualist hozirgi davr mahsuli hisoblanadi. U o'zgarishlarga va yangilikni idrok etishga ruhiy moslashuvchanlik, tafakkurning oqilonaligi, fan va tibbiyot kuchiga bo'lgan ishonch, yo'l tanlash qobiliyati – o'z taqdiri xususida mustaqil qarorlar qabul qilishga qodirlik, individualizm, o'z shaxsiyatini namoyon etishga intilish, siyosiy masalalarga qiziqishning kuchliligi, siyosiy qarashlarni shakllantirish va himoya qilishga moyillik bilan tavsiflanadi. Hozirgi davrning bosh omillari sifatida ijtimoiy hayotning oqilonalashuvi va formallashuvi amal qiladi. Ushbu jarayonlar huquqning alohida rolida va demokratik o'zini o'zi boshqarishda namoyon bo'ladi. Ilmiy fikrlash hamda fanning alohida roli siyosiy institutlarni qo'llab-quvvatlashga ko'maklashadi. Ma'rifat davri ideallari shuni nazarda tutadi. Ma'rifatchilar fuqarolarni fanning eng yangi yutuqlariga oshno etishni siyosiy, huquqiy, iqtisodiy, ijtimoiy va ma'naviy taraqqiyotning bosh omili deb hisoblaganlar. O'sha davrda ilk ensiklopediyalarni nashr etish yo'li bilan barcha ilmiy bilimlarni birlashtirishga katta e'tibor berilgani tasodifiy bir hol emas. Shunday qilib, tilda o'z ifodasini topgan noaniq bilim bilan bir qatorda jamiyatni shakllantiruvchi, ijtimoiy voqelikni yaratuvchi va belgilovchi aniq bilimning alohida turi ham mavjud, degan xulosaga kelish mumkin. Nazariy va empirik, nazariy va kundalik, ilmiy va taxminiy, chuqur va yuzakiga ajratish mumkin bo'lgan inson bilimlari majmuida alohida epistemik fenomen – ijtimoiy relevant konstruktiv bilim farqlanadi. Ushbu bilim nazariya va amaliyot, fan va dunyoqarash elementlarini, tushuntirish va mentallik me'yorlarini o'zida birlashtiradi. Mazkur epistemiologik fenomen ijtimoiy amaliyotni belgilovchi diskursiv birlikni o'zida ifodalaydi. Yo'l tanlashning ratsionalligi. Eng yangi modernizatsiya nazariyalariga muvofiq, odamlarning harakatlari tobora ratsionallashib boradi. Ammo o'zgacha nuqtai nazar ham mavjud bo'lib, uning mohiyati hozirgi davr inson xulq-atvorining yanada ko'proq andozalarini taklif qiladi, vaholanki, an'anaviy jamiyat har bir individga uning ijtimoiy maqomiga muvofiq keladigan bitta xulq-atvor andozasinigina taklif qilgan, degan gipotezada o'z ifodasini topadi. Ushbu yo'l tanlash qay darajada ratsional? Bu juda murakkab savol. Mazkur yo'l tanlash erkin, binobarin, ma'lum darajada oqilona ekanligiga Xantingtonning ishonchi komil. Uning fikricha, tanlangan yo'l hech bo'lmasa individ istagan darajada oqilona bo'lishi lozim. Agar individ yo'l tanlashdan bo'yin tovlagan bo'lsa, bo'yin tovlash faktining o'zi ham erkin yo'l tanlash natijasidir. Ammo Erix Fromm o'rgangan erkinlikdan o'zini olib qochish fenomenini eslaylik. Bu yerda gap chindan ham erkinlik haqida va tafakkur erkinligi haqida boradimi? Yo'q, bizning nazarimizda, biz bu yerda individ irodasini bo'ysundirishning kuch ishlatishga asoslangan odatdagi usullarining yo'qligi fenomeniga duch kelamiz. Ammo hozirgi zamon jamiyatida erkin irodani uzurpatsiya qilishning odatdagi usullari o'rnini kuch ishlatishga asoslanmagan, yanada o'tkirroq zamonaviy usullari egallamoqda. Ular tafakkurni bo'ysundirish bilan bog'liq. Hozirgi vaqtda tadqiqotchilar texnika yutuqlari va ularning kundalik hayotga joriy etilishi madaniyatning alohida bir turi – ekran madaniyatini shakllantirgani haqida ko'p gapirmoqdalar. «Kitob bilan taqqoslaganda, hozirgi ekran mediumlarining kuchi shundaki, u obraz va tovushga tayanadi. U g'oyalardan, haqiqatlardan yoki

mohiyatlardan kelib chiqmaydi, u refleksiyani, ya'ni e'tiborni belgining shaklidan uning mazmuniga qaratishni nazarda tutmaydi» 152 . B.V.Markov erkin yo'l tanlashga ta'sir ko'rsatishning yangi vositalari ko'pchilik o'ylaganidek yangi emasligini ta'kidlaydi. Ekran madaniyatida ibtidoiy jamoani shakllantirgan va qadimgi sivilizatsiyalar hayotida ulkan rol o'ynagan ijtimoiy-madaniy fenomenlarning tiklanishiga olib kelgan yangi fenomenlar paydo bo'ldi. Bu yerda gap idokratsiya, ikonofiliya, fetishizm hamda magik va magnetopatik texnikaning odamlarning xatti-harakatlariga irratsionallashtiruvchi ta'sir ko'rsatgan va aql bilan tushunib bo'lmaydigan samaradorlik bilan tavsiflanadigan boshqa turlari haqida boradi. Texnika yutuqlari ta'sirida inson tafakkuri so'nggi o'n yilliklar mobaynida sezilarli darajada o'zgardi. Hozirgi davr odami vizual axborot (reklama, teledasturlar, Internet va o'zgacha «tasvirlar»)ning doimiy ta'siri ostida yashaydi. Ayni hol uning tafakkuri «blokli» yoki uzuq-yuluq tus olishini belgilaydi. Muayyan bloklar majmuiga kiruvchi elementlardan birining qabul qilinishi muqarrar tarzda butun majmuaning qabul qilinishiga olib keladi. Obrazni tanlar ekan, individ shu tariqa oqilona tanlash imkoniyatisiz g'oyani, g'oya ketidan esa harakatlarni ham tanlaydi. So'zning asl ma'nosida erkinlikka ega bo'lmagan holda javobgarlikni o'z zimmasiga oladi. Siyosiy hayotda bu u yoki bu lavozimga nomzodlar o'rtasida tanlashni amalga oshirish bilan bog'liq. Mazkur tanlash dasturlar va saylov oldidan berilgan va'dalarni qiyosiy tahlil qilish yo'li bilan emas, balki siyosiy televizion reklamaning, ong osti sohasiga ta'sir ko'rsatuvchi jumalarning turli xil ta'siri ostida amalga oshiriladi. Bularning barchasi hozirgi davr aniq maqsadga va qadriyatga qaratilgan oqilona harakatning roli kuchayishiga olib kelmaganini, balki yangi turdagi harakatni vujudga keltirganini anglatadi. Bu harakatni ruhiy harakatlarning tur xillari qatoriga kiritish mumkin. Madaniyat sotsiologiyasi tanlangan uslub bilan belgilanadigan harakatni o'rganadi. Uslub estetik mayllarga muvofiq tanlanadi. L.A.Ionin ta'biri bilan aytganda, an'ana va qonun ijtimoiy arbob yoki ijtimoiy guruhdan yo'l tanlash imkoniyatini tortib oladi, individ yoki guruhda yo'l tanlash imkoniyati paydo bo'lganida esa, uslub haqida gapirish mumkin bo'ladi. An'ana va qonun muayyan harakatlarni qat'iy belgilaydi va individ yoki guruhning xatti-harakatlariga amalda anonim tus beradi. Hozirgi turmush tarzi esa, aksincha, harakat va xulq-atvorning butunlay har xil, ba'zan hatto muqobil andozalarini tanlash imkoniyatini beradi. Ularni qonunlar bilan emas, balki uslublar bilan solishtirish o'rinliroq bo'ladi, zero mazkur madaniyat yoki din qabul qilgan qonun doimo bitta bo'ladi va u boshqa qonunlarni inkor etadi. Uslub esa mohiyat e'tibori bilan ko'p sonli uslublardan biri hisoblanadi. Simvolik interaksionizm konsepsiyasiga muvofiq, bajaruvchining maqsadi – vaziyatning ayrim, konkret tavsifini quvvatlash va shu tariqa voqelikka o'z munosabatini ifodalash. Tomas va Znanetskiy teoremasiga muvofiq, «agar biz ayrim vaziyatni real deb belgilasak, u o'z oqibatlariga ko'ra ham real bo'ladi». Ijtimoiy dunyo – bu taxminiy ifodalar dunyosi. Odamlarning harakatlari ijtimoiy o'zaro aloqaning u yoki bu ishtirokchisi nimani ifodalamoqchi bo'lganligi haqidagi muayyan tasavvurga asoslanadi. Ammo bu ifodalar qay darajada aniq tushunilganiga yuz foiz ishonish mumkin emas. Kundalik hayotda biz o'z ishlarimizni deyarli yuritmasligimiz, qarorlar qabul qilmasligimiz va maqsadlarga erishmasligimizni statistik yoki ilmiy jihatdan tushunib yetishimiz ham juda muhimdir. Biz doim taxminlar bilan yashaymiz. Natijada o'zgarlar niyatini aniq taxmin qilish muammosi yuzaga keladi. Bu o'z mohiyatiga ko'ra cheksiz muammodir. Niyatlari tushunarli bo'lishi uchun ijtimoiy arbob o'z harakatlarini simvallashtirishni amalga oshiradi. Shu narsa diqqatga sazovorki, U.Tomas o'z maqsadlarini statistik belgilash haqida gapiradi. Fizika, biologiya va iqtisodiyotda dinamik qonunlar o'rnini statistik qonunlar egallashi determinizmning yangi, murakkablashtirilgan ko'rinishi paydo bo'lishiga olib keldi. Tomas ehtimollikni statistik belgilash ham bashorat ob'ekting xususiyatiga ko'ra bizga to'g'ri kelmasligini qayd etadi. Ammo bu fikrga qo'shilish qiyin. Taxminiy mo'ljallar imkoniyatlar, ya'ni ehtimolliklar bilan ish ko'radi va inson u yoki bu voqeaning yuz berish ehtimoliga hech bo'lmasa taxminiy baho berishga moyil. Agar biron-bir odamning xulq-atvoriga ko'p narsa bog'liq bo'lsa, bashorat muallifi uni mumkin qadar aniqroq qilishga intiladi. Buning uchun u bo'lg'usi sherigi haqida mumkin qadar ko'proq ma'lumot olishga, uning oldingi xulq-atvorini tahlil qilishga, shuningdek uning fikrlash jarayoniga mavjud barcha vositalar bilan ta'sir ko'rsatishga harakat qiladi. Ayni shu omil ilmiy induksiyaning ommaviy induksiyadan ajratish imkoniyatini beradi. Bu yerda aynan ilmiy induksiyaga xos bo'lgan turli vositalar: qarama-qarshi holatni izlash, sababiy bog'lanishlarni izlash, kuzatish va hatto eksperiment mavjud bo'lishi mumkin. Agar ilmiy induksiya uchun sharoitlar yetarli bo'lmasa, o'zaro aloqa ham cheklangan bo'ladi. Sharoitlar umuman mavjud bo'lmagan taqdirda esa ijtimoiy arbob har qanday turdagi o'zaro aloqadan o'zini tiyadi. «Birinchi

uchragan» odamga ishonib chuv tushgan individlarga jamoatchilik tanbehi beriladi. Bizning bilimimiz eng avvalo taxminiy xususiyat kasb etadi va taxminiy xulosalarimiz lozim darajada apodiktik emas, degan tezisning ilgari surilishi tasodifiy bir hol emas. Uning ildizlari pragmatistlarning falsafiy ta'limotiga borib taqaladi, pragmatistlar esa, o'z navbatida, induktiv mantiq va taxminiy xulosalar bilan uzviy bog'langan nominalizm va empirizm an'anasiga tayanadi. Tomasning fikrlariga deduksiya va induksiyaning abduksiya bilan almashtirishni taklif qilgan Pirs va Jeyms falsafasi, hech shubhasiz, kuchli ta'sir ko'rsatadi. Pragmatizm ko'pincha amerikalik falsafiy yo'nalish sifatida tavsiflanadi. Uning asoschisi Charlz Pirs inson harakatini «atrofida barcha falsafiy tushunchalar va konsepsiyalar aylanadigan va shakllanadigan o'q»qa aylantirgan. Ayni shu sababli bilish faoliyatining tashqi borliqqa bo'lgan munosabati haqidagi klassik masalalarni o'rganishdan voz kechilgan. Pirs bilim haqida emas, balki ishonch haqida gapirishni taklif qiladi. Bunda u ishonch deganda muayyan tarzda harakat qilish odatini tushunadi. U bilim va bilmaslikni, haqiqat va ishtibohni emas, balki ishonch va shubhani bilish jarayonini tavsiflovchi asosiy kategoriyalar deb hisoblaydi. Haqiqat umum ahamiyatiga molik bo'lgan, ya'ni tadqiqotchilarning cheksiz hamjamiyati tomonidan e'tirof etilgan ishonchdir. Tushuncha o'tmish nuqtai nazaridan emas, balki yuz berishi mumkin bo'lgan oqibatlarini, ya'ni kelajak nuqtai nazaridan qaralishi lozim. Yangi davr falsafasi mexanik sababiyat foydasiga voz kechgan maqsad tushunchasi unga yana inson faoliyati tushunchasi sifatida qayta boshladi. Fallibilizm (xatolilik) prinsipi: inson bilimlari voqelik bilan mutlaqo muvofiqlik holatiga, ya'ni mutlaq haqiqatga hech qachon erishmaydi. Mutlaq haqiqat bilish jarayoniga yo'l ko'rsatuvchi va unga tuzatishlar kirituvchi yetakchi g'oyadir. Kundalik amaliyot: takrorlashmi yoki davom ettirishmi? Agar tarix siklli xususiyatga ega bo'lsa, kelajak o'tmishning takrorlanishi bo'lishi mumkin. Jamiyatning rivojlanish jarayoni chiziqli xususiyat kasb etgan taqdirda, kelajak o'tmishning davomi bo'lishi ham mumkin. Biz o'tmish, hozirgi zamon va kelajakni o'z mulohazamizda, ya'ni diskursda birlashtiramiz. M.Fuko diskurslarni geterogen, ya'ni birlashtirib bo'lmaydigan narsalar va hodisalarni birlashtirish usullari sifatida o'rganadi. Diskursni tahlil qilishning tartibga solish prinsiplari orasida Fuko quyidagilarni ajratadi: voqea tushunchasi, seriya tushunchasi, muntazamlik tushunchasi va imkoniyat sharoitlari tushunchasi. Voqea ijodga qarama-qarshi qo'yiladi, seriya yagonalikka qarama-qarshi qo'yiladi, originallik o'rniga muntazamlik, ifoda o'rniga – imkoniyat sharoiti paydo bo'ladi. Shu tariqa odatdagi tushunchalar g'ayrioddiy narsalar va hodisalarni tushuntirishga asos bo'ladi. Avval tarixda shaxsning roli haqida va inson imkoniyatlari doirasini kengaytirgan buyuk allomalar haqida mulohaza yuritgan bo'lsalar, keyinchalik tarix va jamiyatni, siyosiy, iqtisodiy va huquqiy institutlarni, madaniy qadriyatlarni yaratuvchi xalq ommasining roli haqida ko'proq gapira boshladilar. Fuko g'oyalar tarixi misolida madaniyatda mazmunning amal qilish jarayoniga yangicha nuqtai nazarni taklif qildi. Ammo ayni shu mantiqni ijtimoiy munosabatlarning shakllanishiga tatbiq etish ham o'rinli bo'ladi. Diskurs so'zlar va narsalarni alohida yo'l bilan bog'laydi, belgilar va ularning ifodalari o'rtasidagi munosabatlarning andozalarini belgilaydi. Mishel Fuko (1926 – 1984) – fransuz faylasufi va madaniyat tarixchisi, fransuz strukturalizmi namoyandalaridan biri. Asosiy asarlari: «So'zlar va narsalar», «Bilim arxeologiyasi», «Nazorat qilish va jazolash», «Seksuallik tarixi». Fuko ijodida uch davr: 60-yillar – «arxeologik» (bilim arxeologiyasini o'rganish); 70-yillar – «genealogik» (hokimiyat genealogiyasini o'rganish); 80- yillar – «estetik» (mavjudlik estetikasini o'rganish) davrlari farqlanadi. Fuko o'z diqqat markaziga tilni qo'yadi va uni so'zlashuvchi odamlarga bog'liq bo'lmagan, ontologik nuqtai nazardan bazis xususiyatini kasb etadigan muayyan borliq sifatida o'rganadi. Tilni o'rganishda mazkur darajaga ko'tarilish uchun tushunchalarning konkret mazmunini «qavsdan tashqari»da qoldirib, «reduksiyalash»ni amalga oshirish talab etiladi. Natijada tildan materialdagi farqlar bilangina bog'liq bo'lgan va nutqda borliqning mutlaq sharti hisoblanadigan «sof struktura»gina qoladi. Shundan kelib chiqib, Fuko madaniyatning tarkibiy tuzilishi va asosiy qatlamlarini aniqlash maqsadida uning rivojlanishi tarixiy jarayonini tiklashga qo'l urdi. Ijodning birinchi davrida uning bosh maqsadi – bilish va madaniyatning tarixan o'zgaruvchan asoslarini o'rganuvchi fan – bilim arxeologiyasini tuzish. Mazkur asoslar u yoki bu davrda hukm suruvchi semiotik munosabat (so'zlar va narsalar o'rtasidagi munosabat) tipi bilan belgilanadi. Yevropa tarixida bunday munosabatlarning uch tipi (epistemalar): Uyg'onish (narsa sifatidagi til), klassik ratsionalizm (fikrni ifodalash vositasi sifatidagi til) va hozirgi zamon (mustaqil kuch sifatidagi til) ajratiladi. Tilning oxirgi modifikatsiyalari shunga olib keladiki, insonning mohiyati haqidagi masala o'z ahamiyatini yo'qotadi. O'rganish ob'ekti va sub'ekti sanalgan mavjudot – «inson» hayot, mehnat va til

haqidagi yangi diskursning qo'shimcha mahsulidir. Fuko gumanitar fanlar boshqa predmetga ega bo'lishlari lozim, deb hisoblaydi. Uning fikricha, soxta predmet – «inson» tez orada yo'qoladi va uning o'rnini «inson» tushunchasiga xos bo'lgan sub'ektivlik va ob'ektivlikning qarama-qarshiligiga barham berish uchun imkoniyat yaratadigan diskurs egallaydi. «Hokimiyat genealogiyasi»ning vazifasi – turli tarixiy davrlarda insonni o'rganishga nisbatan yondashuvlarni belgilovchi bilim-hokimiyat majmualari (hokimiyat strategiyalari va diskursiv amaliyotlar)ni tahlil qilish. Fuko fikriga ko'ra, hokimiyat nafaqat tazyiq o'tkazadi, balki voqelikni va uni anglab yetish usullarini ma'lum darajada yaratadi. Bilim-hokimiyatning hozirgi tipi XVIII-XIX asrlar chegarasida paydo bo'lgan va to'laqonli nazorat, intizom va me'yorga solish prinsiplariga asoslanadi. Bu taomillarning eng yorqin ifodasi – ijtimoiy institut sifatidagi turma, lekin shunga o'xshash munosabatlar butun ijtimoiy hayotni qamrab oladi (oiladagi, maktabdagi, klinikadagi munosabatlar va h.k.). O'z ijodining so'nggi davrida Fuko individuallashuvga, belgilangan xulq-atvor kodlari va strategiyalari «tizgini»ni uzishga qodir bo'lgan insonning «erkin» xulq-atvor shakllari va usullarini tahlil qiladi. Seksuallik tarixiga oid materialga tayanib, Fuko hozirgi davrda kodlar va qoidalar axloqi o'z ahamiyatini yo'qotgan, degan xulosaga keladi. Uning fikricha, bu yerda konkret qilmish axloqi (mavjudlik estetikasi) birinchi o'ringa chiqadi. Ushbu axloq amaliyot taklif qiluvchi refleksiyalangan muqobillarni tanlash sifatida tushuniladi. Fuko o'zining aqlsizlik, ijtimoiy fanlar, tibbiyot, turmalar va seksuallik haqidagi kitoblari bilan hozirgi zamon fransuz adabiyotining eng nufuzli mutafakkirlari qatoridan o'rin oldi. Sotsiologiyaga Burde kiritgan tushuncha ham diqqatga sazovor. Bu yerda gap xabitus (habitus) tushunchasi haqida borayotir. «Yaratuvchi sxemalarning o'zlashtirilgan tizimi sanalgan gabitus uni yaratishning alohida sharoitlariga xos bo'lgan doiradagi har qanday fikrlar, sezgilar va harakatlar bilan erkin ish ko'rish imkoniyatini beradi, - deb yozadi Burde o'zining «Amaliy mazmun» kitobida. – Gabbitusni yaratgan struktura amaliyotni boshqaradi, lekin bu jarayon mexanikdeterministik yo'l bilan emas, balki avvalboshdanoq uning topqirligi bilan belgilangan majburlash va cheklashlar orqali amalga oshiriladi» 153 . Shunday qilib, xabitus – bu amaliyotni boshqaruvchi alohida stixiya. Mazkur stixiya o'z turi va xiliga xos bo'lgan belgilar orqali tavsiflanishi mumkin emas. Uni genetik yoki ostensiv jihatdan tavsiflashning ham iloji yo'q. Xabitus ratsionallikning bir vaqtda amao qiluvchi, muttasil ravishda birikuvchi va parchalanuvchi tiplari to'plamini o'zida ifodalaydi. Nazariya mulohaza yuritish usullaridan birini tozalashga, uni aqliy xulosalar zanjiriga aylantirishga va oxir-oqibat bilimning chiziqli tizimini olishga harakat qiladi. Bu haqiqiy borliq sifatidagi abadiy, o'zgarmas va barkamol borliq g'oyasiga muvofiq keladi. Bu yerda soddalik – murakkablikni o'lchash va baholash uchun tayanch nuqtasi va mezondir. Bunda o'lchash va baholash murakkablikni soddalikka nisbatan reduksiyalash yo'li bilan amalga oshiriladi. Tahlilning odatdagi strategiyasi shuni nazarda tutadi. Jamiyat kommunikativ nazariyasi teskari harakat – soddalikda murakkablikning abstraksiyasinigina ko'rishni amalga oshiradi. Bu yerda murakkablik har qanday soddalikni tushunish uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Nazariyani amaliyot uchun andoza sifatida tushunishdan voz kechishni birinchi bo'lib Kant taklif qilgan. U amaliy aqlni nazariy aqldan shu ma'noda ustun qo'yadiki, nazariy aql maqsadlarini aynan amaliy aql belgilaydi. Fransuz ma'rifatchilari nazariy tafakkur kashf etilgunga qadar amaliy fikrlash insonga yashab qolishga yordam bergan, lekin nazariy tafakkur kashf etilgach, o'z ahamiyatini butunlay yo'qotgan, deb hisoblaganlar. Teskari tezisni isbotlashni Kant boshladi, Gusserl esa oxiriga yetkazdi. Nazariy bilim amaliy bilimning «hayoti»ga bog'liq ekanligi aniqlandi. Gap shundaki, amaliy bilim hayot qonunlariga muvofiq mavjud bo'ladi, u doim vaziyatga moslashib, o'z shakl-shamoyilini o'zgartiradi. Amaliy bilim o'z-o'zidan kontekstual xususiyat kasb etadi. Tematik bilim esa relevantlikka intiladi. Inson hayotida yuz beruvchi hodisalar va jarayonlar uzoq vaqtgacha muayyan ideal sxemalarga muvofiqlik yoki muvofiq emaslik nuqtai nazaridan baholab kelingan. Bunga sarflangan kuch-g'ayrat amalda erishish mo'ljallangan natijaga muvofiq keladimi, degan savol misol bo'lishi mumkin. Maqsadlar va vositalarning o'zaro nisbati – ijtimoiy yoki oqilona harakatlar tahlilining alfa va omegasi. Ammo bu ko'p darajali voqelikda tahliliy ajratilgan bir yo'nalish, xolos. U foydali bo'lsa-da, lekin voqelikni aks ettirmaydi. Vaqtning nazariy tavsifi xususiyatlarini o'rganish nazariy va amaliyot o'rtasidagi alohida munosabatni aniqlash imkoniyatini beradi. Fan o'z vaqtiga ega va u amaliyot vaqti bilan muvofiq kelmaydi. Xabitus va vaziyatning o'zaro nisbati diqqatga sazovordir. U notematik bilimga tematik tus berish konsepsiyasini eslatadi. Bunda vaziyat katalizator sifatida amal qiladi. Xabitus hech qachon sodir etmaydigan xatti-harakatlar ham yo'q emas, deb yozadi Burde. Uning aytishicha, bunday xatti-harakatlar sodir etilishi uchun xabitusning yaratuvchilik

imkoniyatlari o'ta aktuallashuviga zamin yaratuvchi alohida vaziyat talab etiladi. Ijtimoiy harakatning maqsadi. Shunday qilib, yuqorida bayon etilganlar ijtimoiy determinizmning yangicha talqini vaqt vaziyatning faol ishtirokchisi sanalgan ijtimoiy harakatni amaliy tavsiflash talabini e'tiborga olishi lozim, degan xulosaga kelish imkoniyatini beradi. Bundan ijtimoiy nazariylashtirishning muhim prinsipi – sotsiumni makon emas, balki vaqt fonida yuz berayotgan voqealar yig'indisi sifatida tavsiflash kelib chiqadi. Tabiatshunoslik nazariyasida vaqt makon turlaridan biri sifatida tavsiflangan bo'lsa, ijtimoiy nazariyada makon vaqtning tur xili sifatida tavsiflanishi mumkin. Makon bizga yuzaki taassurotlarni tartibga solish imkoniyatini bersa, vaqt ichki kechinmalarni tartibga solish uchun imkoniyat yaratadi. Ayni shu sababli ijtimoiy nazariylashtirish ichki kechinma tajribasini ob'ektivlashtirishi lozim. Inson harakatlarining ifodalari, ya'ni ularning ijtimoiy mazmunlari bunday ob'ektivlashtirishning natijasi bo'lmog'i darkor. Matematik tabiatshunoslik determinizm prinsipini tabiiy hodisalarni nazariy tavsiflashning bosh prinsipiga aylantirishi fizika doirasida tavsiflanuvchi ob'ektlarning tabiati shundayligi bilan emas, balki tahlilning yangi texnologiyalari ilk bor aynan fizikada sinovdan o'tkazilgani bilan belgilanadi. Ammo faylasuflar fizik determinizmga asoslangan dunyoqarashga doir xulosalar asossiz ekanligini isbotlashga harakat qiladilar. Ularning fikricha, biron-bir voqea yoki hodisa faqat tashqi omillar bilangina belgilanishi mumkin emas, ularning yuz berishiga doim aniq maqsadga qaratilgan omillar ham ta'sir ko'rsatadi. Jarayon bitta, ikkita yoki uchta kuch amal qiluvchi makonda yuz berishini nazarda tutuvchi sxema haddan tashqari sun'iy ko'rinadi. Berk tizim – bu hatto fizika ham emas, balki texnikadir. Biroq aynan texnik modellash va konstruksiyalash fizikaning rivojlanish jarayonini XVII asrdagina emas, balki XVIII asrda va hatto XIX asrda ham belgiladi. Klassik determinizm maqsad tushunchasidan voz kechdi va bu hol inson xulqatvori haqidagi fanlarda oqilona maqsadni belgilashni saqlab qolmoqchi bo'lgan nazariyachilarni sarosimaga solib qo'ydi. Ijtimoiy nazariyadan ikki yo'ldan birini: yo ilmiylikning sinonimi sanalgan determinizmni, yo insoniylik va ijtimoiylikning ajralmas jihati sanalgan maqsadni belgilashni tanlash talab etildi. Determinizm muhandislik-texnikaviy yondashuv doirasida qo'llaniladigan nazariy mavhumlashtirishning pirovard natijasi hisoblanadi. Ammo loyiha darajasida maqsadli belgilash aynan texnika doirasida amal qiladi. Biroq loyiha amaldagi sabablarni nazarda tutadi, xolos, maqsadni belgilash esa ob'ektiv dunyodan chiqarib tashlanadi. Sub'ekt dunyosi va ob'ekt dunyosini birlashtirish kauzallik va maqsadni belgilashni biriktirish imkoniyatini beradi. Ammo bunday birlashtirish oqibatida «pozitiv fanlar»ning vakillari faxrlanib gapirgan afzalliklarning barchasi boy beriladi. Sababning hozirgi talqini nazariy-tahliliy fikrlashning tadrijiy rivojlanishi natijasida shakllangan. Antik falsafada u yoki bu jarayonning yuz berish xususiyatlariga ta'sir etuvchi omillar sabablar deb atalgan bo'lsa, Yangi davrda, barcha omillar ichki va tashqiga ajratilganidan so'ng, sabablar qatoriga tashqi omillargina kiritilgan. Inson samarali o'zaro aloqa qilishga intiladi, u yuz berayotgan voqealar va jarayonlarning mazmunini hamda o'z harakatlarining ehtimol tutilgan oqibatlarini to'g'ri tushunishni istaydi. Bunda uning muayyan darajada samarali harakatlari boshlang'ich shartlar bilan belgilanadi. Ammo inson o'z harakatlarida hech qachon to'liq bo'lmaydigan bilimlarga, shuningdek doim ham puxta o'zlashtirilavermaydigan ko'nikmalarga tayangani bois, harakat sxemadan og'ishi ham mumkin. Harakatlarning rang-barangligi bilimlar va ko'nikmalar to'g'ri sintez qilinmaganligi bilan belgilanishi ham mumkin. Ayni shu sababli ijtimoiy dunyo shu darajada rang-barang bo'lib tuyuladiki, hatto xaos sezgisi yaratiladi va determinizmni indeterminizm bilan almashtirish istagi paydo bo'ladi. Aslini olganda, institutsional determinizmga muvofiq, ijtimoiy voqelik determinizm prinsipi amal qiluvchi umumiy darajadagi munosabatlar va harakatlarnigina o'z ichiga oladi, xususi darajada esa fizik, biologik, psixologik, madaniy, diniy va boshqa xil omillarning murakkab birikmasi hukmronlik qiladi. Ayrim o'zaro aloqalarning xususiyatlari ayni shu omillar birikmasi bilan belgilanadi. Bilish faoliyatida ratsionallik va irratsionallik. Ob'ektiv borliqni biz yaratmaganmiz, shu sababli biz borliqdan va uning ob'ektiv qonunlaridan kelib chiqib, o'zimizning o'sib borayotgan moddiy va ma'naviy ehtiyojlarimizni qondirishga qodir bo'lgan o'z «insoniylashtirilgan» tabiatimizni yaratamiz. Shu ma'noda biz dunyoga o'z sezgilarimiz va aql-idrokimizni kiritamiz, lekin bunday kiritishni biz tabiat va amaliy harakatni aniq maqsadga muvofiq bo'lgan, o'zlashtirilgan bilimlarni hayotga tatbiq etish imkoniyatini beradigan tarzda amalga oshiramiz. Bilish bilimsizlikdan bilimlilikka, bir bilimdan yanada chuqurroq bo'lgan boshqa bilimga o'tish sifatida amalga oshiriladi. Bu jarayon bir-biri bilan bog'langan ko'p sonli holatlar va jihatlaridan tarkib topadi. Sezgilar va bilimning o'zaro nisbati haqidagi masala xususida falsafa tarixida ikki nuqtai nazar – sensualizm va ratsionalizm mavjud bo'lgan.

Birinchi nuqtai nazarga ko'ra, haqiqatning tagiga yetishning birdan-bir manbai va vositasi sezgilar hisoblanadi. J.Lokk sensualizm tarafdori bo'lgan. Jon Lokk (1632 – 1704) – ingliz faylasufi, bilishning empirik nazariyasi asoschisi, liberal ijtimoiy-siyosiy konsepsiya muallifi. Eng muhim asarlari: «Inson bilimi haqida tajriba», «Davlatni boshqarish haqida ikki risola», «Tarbiya haqida ayrim fikrlar» va h.k. Lokk falsafasining diqqat markazida ingliz empirizmi ruhida rivojlangan bilish nazariyasi turadi. Lokk ilgari surgan konsepsiya sensualizmga asoslanadi, inson bilimi to'raligicha tajribadan keltirib chiqariladi. Lokk inson tafakkurida tug'ma g'oyalar mavjudligiga bo'lgan ishonchni tanqid tig'i ostiga oladi. Uning fikricha, aql toza taxta yoki oq qog'oz (tabula rasa)ni o'zida ifodalaydi. Bilishning birdanbir manbai bo'lib tajriba xizmat qiladi. Lokk ichki va tashqi tajribani ajratadi. Tashqi tajribani biz sezgi organlarimiz yordamida, ichki tajribani esa – o'z tafakkurimiz (refleksiya) faoliyatini idrok etish yo'li bilan o'zlashtiramiz. Lokk barcha sezgilarni ikki turkumga – birlamchi sifatlar haqidagi g'oyalar va ikkilamchi sifatlar haqidagi g'oyalarga ajratadi. Birlamchi sifatlar – bu jismlarga xos sifatlar. Ular jismlarning o'zida mavjud. Birlamchi sifatlar ko'lam, shakl, harakat va hokazolar kiradi. Ikkilamchi sifatlar sezgi organlari ta'sirida paydo bo'ladi, ular jismlarda mavjud emas. Ikkilamchi sifatlar rang, ta'm, hid va hokazolar kiradi. Sezgilar va refleksiya yordamida olingan g'oyalar bilish jarayoniga zamin yaratadi. Aql birlashtirish, taqqoslash va mavhumlashtirish yo'li bilan sodda g'oyalardan murakkab g'oyalarni yasaydi. /oyalar aniq va mavhum, haqiqiy va xayoliy, adekvat va noadekvat bo'lishi mumkin. Bunda haqiqat g'oyalarning voqelikka muvofiqligi sifatida tushuniladi. O'z ijtimoiy-siyosiy ta'limotida Lokk, xuddi Gobbs kabi, jamiyatning tabiiy holatidan kelib chiqadi. Ammo u jamiyatni hammaning hammaga qarshi urushi deb hisoblamaydi, balki erkinlik va tenglik saltanatisifatida tasvirlaydi. Insonning tabiiy huquqlariga Lokk yashash huquqi, erkinlik va o'z peshona teri bilan topilgan mulkka egalik qilish huquqini kiritadi. O'zini o'zi asrashga intilish inson uchun tabiiydir, ayni shu sababli u xususiy mulkka egalik qilishi lozim, aks holda u o'zining asosiy ehtiyojlarini qondira olmaydi. Boshqa tomondan, mulkdorlik mehnat va mehnatkashlik bilan, demakki, ijtimoiy boylikning ko'payishi bilan ham uzviy bog'liq. Odamlarning davlat boshqaruviga o'tishi va ijtimoiy shartnomaning tuzilishi, Lokk fikriga ko'ra, tabiiy holatda huquqlarning mustahkam emasligi tufayli yuz beradi. Shu sababli bunda tabiiy huquqlar va tabiiy erkinlikdan butunlay voz kechish yuz bermaydi. Inson faqat ularni o'z shaxsi va mol-mulkini himoya qilish uchun zarur bo'lgan darajadagina cheklaydi. Binobarin, oliy hokimiyat cheklanmagan bo'lishi mumkin emas. Mutlaq hokimiyatni cheklash uchun uni qonunchilik, ijro va federativ tarmoqlarga ajratish talab etiladi. Bu holda ular bir-biriga qaram bo'lmaydi va shaxs huquqlarini ta'minlay oladi. Bunda qonunchilik hokimiyati birinchi darajali ahamiyat kasb etadi. Cherkov davlat ishlariga aralashmasligi kerak, xuddi shuningdek davlat ham cherkov ishlariga aralashmasligi lozim. Lokk tarbiya konsepsiyasini ham ilgari surdi. Uning fikricha, jismonan kuchli va ma'naviy yetuk insonni shakllantirish uchun tegishli ijtimoiy sharoitlar mavjud bo'lishi kerak. Lokk falsafasi g'arb ma'naviy hayotiga ulkan ta'sir ko'rsatdi. Uning ta'sirida Yevropada Ma'rifat davrining ijtimoiy-siyosiy tafakkuri shakllandi. Ikkinchi nuqtai nazar tarafdorlari (Dekart, Leybnits, Gegel) fikriga ko'ra, umumiy va zaruriy haqiqatlar faqat tafakkurning o'zidan olinishi mumkin. Ikkala nuqtai nazar ham tor, bir yoqlamadir. Bilish faoliyatining rivojlanish jarayoni hissiylik va ratsionallik bir-biri bilan bog'langan va bir-birini taqozo etishini, o'z faoliyat va rivojlanish jarayonida ular bir-biriga o'tishini ko'rsatdi. Ammo hissiy va ratsional bilishning yagonaligi ularning har birini o'zining alohida ichki xususiyatlaridan mahrum etmaydi. Inson o'zini qurshagan dunyo bilan o'zaro aloqaga kirishganida uning sezgi organlari faoliyati hissiy bilish deb ataladi. Hissiy bilishning o'ziga xos xususiyati uning konkretligi va predmetli xususiyatida namoyon bo'ladi. Hayot faoliyati jarayonida insonning sezgi organlari signal sistemasi sifatida amal qiladi. Uning yordamida inson mazkur mehnat jarayoni amalda mavjud bo'lgan qaysi narsalar majmui bilan o'zaro aloqada yuz berayotgan bo'lsa, ayni shu narsalar majmuiga nisbatan konkret vaziyatga qarab mo'ljal oladi. Bunda hissiy bilish biron-bir umumiy bilim bermaydi, lekin konkret amaliy vazifalarni yechishda kishilar maqsadga muvofiq ish ko'rishlari uchun imkoniyat yaratadi. Hissiy bilishning asosiy shakllari – sezish, idrok etish va tasavvur qilish. Hissiy bilish bizni o'zimizni qurshagan dunyo bilan bevosita bog'laydi. U ko'rgazmali xususiyat kasb etadi. Hissiy bilish hodisalar yuzasida nimalar yotishini, narsalarning, odatda, o'zgaruvchan va tasodifiy bo'lgan yuzaki tomonlarini aks ettiradi. Ammo inson samarali faoliyat ko'rsatish uchun barqaror, zaruriy tomonlar va aloqalarni aks ettiruvchi bilimlarga muhtoj bo'ladi. Hissiy bilish bunday bilimlarni bermaydi. Shunda inson tashqi dunyoni aks ettirishning oliy turi – nazariy yoki

oqilona bilishga kirishadi. Oqilona bilishda inson abstraksiya yordamida hodisalar va jarayonlarning ikkinchi darajali jihatlarini mavhumlashtiradi, ya'ni tashqi dunyoni va insonning o'zini belgilovchi aloqalar, bog'lanishlar va o'zaro aloqani anglab yetadi. Hissiy bilishdan farqli o'laroq, oqilona bilish bilvosita, umumiy xususiyat kasb etadi. Ratsional bilish shakllari tushuncha, muhokama va aqliy xulosalardir. Ratsional bilish dunyoni bilishning tomonlaridan biri sifatida aql va tafakkur ko'rinishida mavjud bo'ladi. Aqliy faoliyat – bu fikr shakllari bilan aniq belgilangan sxema, andozaga muvofiq ish ko'rish. Aql yaxlit bir butun narsalarni bir-birini istisno qiluvchi qaramaqarshiliklarga ajratadi. Aql faoliyati nazariy fikrlash uchun zarur. Aql-idroksiz fikr mujmal va nomuayyan bo'ladi. Aql nazariyani formallashtirilgan tizimga aylantirishga harakat qiladi va fikrlash jarayoniga tizimli, izchil tus beradi. Aql-idrokdan farqli o'laroq, tafakkur tushunchalar bilan ularning mazmuni va tabiatini anglagan holda ish ko'radi. Tafakkur yordamida hodisalar, jarayonlar ijodiy faol, izchil aks ettiriladi. U – bunyodkorlik faoliyati, inson ehtiyojlari va mohiyatiga muvofiq keladigan dunyoni yaratish quroli. Inson bilimi – hissiy va ratsional faoliyatning birligi. Ushbu bilim cho'qqilaridan turib ob'ektiv borliq anglab yetiladi, uni oqilona o'zgartirish yo'llari belgilanadi. Shu bilan bir vaqtda bilim ba'zan tafakkurning yaratilgan shakllari chegarasidan chetga chiqadi, uni ma'lum tushunchalar yordamida tushuntirishning iloji bo'lmaydi, ya'ni u irratsional unsurlarni o'z ichiga oladi. Irratsionallik – aql bilan bilish mumkin bo'lmagan, mantiqiy fikrlash bilan muvofiq kelmaydigan narsalar va hodisalar. Unga mantiqni o'zgartirish, uni fikrlashning yangicha shakllari bilan boyitish yo'li bilan barham beriladi. Ammo irratsional bilimni oqilona bilimga aylantirish jarayoni hech qachon tugamaydi. Irratsional qoldiq hamisha mavjud bo'ladi va bir irratsional narsa yoki hodisa oqilona tus olsa, albatta boshqa bir irratsional narsa yoki hodisa paydo bo'ladi, inson fikri uning tafakkuriga ma'lum bo'lmagan yangi tushunarsiz narsa yoki hodisa bilan to'qnashadi. Ayni shu sababli oqilona narsalar va hodisalargina o'zgaradi, katta aql esa o'zi kabi katta qarama-qarshilik bilan to'qnashadi va uni yaratadi. Irratsionallikning mavjudligini inkor etish yaramaydi. Tabiat va ijtimoiy hayot dunyoning oqilona yaratilgan manzaralaridan birortasining ham doirasiga sig'maydi va har qanday aql tarixan cheklangan xususiyat kasb etadi. Hayotning ratsionallasuvi. O.Kont davridan boshlab hozirgi zamon jamiyati nazariyasida olamshumul o'zgarishlar yuz berdi, lekin bosh g'oya – ilmiy bilimning alohida roli o'zgarishsiz qoldi. S.Xantington hozirgi davr jamiyatlarini urbanistik, industrial, savodli jamiyatlar sifatida tavsiflaydi. U bunday jamiyatlar qatoriga G'arbiy Yevropa va Shimoliy Amerika jamiyatlarini kiritadi. «Hozirgi zamon» bu yerda g'arb jamiyatlari bilan metafizik jihatdan emas, balki faqat tarixan bog'langan bixevioral tizimi sifatida tavsiflanadi. Siyosiy va ijtimoiy faollikka qodir bo'lgan, har kimning boylik va yuksak mavqega mustaqil erishishga bo'lgan huquqini tan oladigan mustaqil fikrlovchi individualist hozirgi davr mahsuli hisoblanadi. U o'zgarishlarga va yangilikni idrok etishga ruhiy moslashuvchanlik, tafakkurning oqilonaligi, fan va tibbiyot kuchiga bo'lgan ishonch, yo'l tanlash qobiliyati – o'z taqdiri xususida mustaqil qarorlar qabul qilishga qodirlik, individualizm, o'z shaxsiyatini namoyon etishga intilish, siyosiy masalalarga qiziqishning kuchliligi, siyosiy qarashlarni shakllantirish va himoya qilishga moyillik bilan tavsiflanadi. Hozirgi davrning bosh omillari sifatida ijtimoiy hayotning oqilonalashuvi va formallasuvi amal qiladi. Ushbu jarayonlar huquqning alohida rolida va demokratik o'zini o'zi boshqarishda namoyon bo'ladi. Ilmiy fikrlash hamda fanning alohida roli siyosiy institutlarni qo'llab-quvvatlashga ko'maklashadi. Ma'rifat davri ideallari shuni nazarda tutadi. Ma'rifatchilar fuqarolarni fanning eng yangi yutuqlariga oshno etishni siyosiy, huquqiy, iqtisodiy, ijtimoiy va ma'naviy taraqqiyotning bosh omili deb hisoblaganlar. O'sha davrda ilk ensiklopediyalarni nashr etish yo'li bilan barcha ilmiy bilimlarni birlashtirishga katta e'tibor berilgani tasodifiy bir hol emas. Shunday qilib, tilda o'z ifodasini topgan noaniq bilim bilan bir qatorda jamiyatni shakllantiruvchi, ijtimoiy voqelikni yaratuvchi va belgilovchi aniq bilimning alohida turi ham mavjud, degan xulosaga kelish mumkin. Nazariy va empirik, nazariy va kundalik, ilmiy va taxminiy, chuqur va yuzakiga ajratish mumkin bo'lgan inson bilimlari majmuida alohida epistemik fenomen – ijtimoiy relevant konstruktiv bilim farqlanadi. Ushbu bilim nazariya va amaliyot, fan va dunyoqarash elementlarini, tushuntirish va mentallik me'yorlarini o'zida birlashtiradi. Mazkur epistemiologik fenomen ijtimoiy amaliyotni belgilovchi diskursiv birlikni o'zida ifodalaydi. Yo'l tanlashning ratsionalligi. Eng yangi modernizatsiya nazariyalariga muvofiq, odamlarning harakatlari tobora ratsionallasib boradi. Ammo o'zgacha nuqtai nazar ham mavjud bo'lib, uning mohiyati hozirgi davr inson xulq-atvorining yanada ko'proq andozalarini taklif qiladi, vaholanki, an'anaviy jamiyat har bir

individda uning ijtimoiy maqomiga muvofiq keladigan bitta xulq-atvor andozasinigina taklif qilgan, degan gipotezada o'z ifodasini topadi. Ushbu yo'l tanlash qay darajada ratsional? Bu juda murakkab savol. Mazkur yo'l tanlash erkin, binobarin, ma'lum darajada oqilona ekanligiga Xantingtonning ishonchi komil. Uning fikricha, tanlangan yo'l hech bo'lmasa individ istagan darajada oqilona bo'lishi lozim. Agar individ yo'l tanlashdan bo'yin tovlagan bo'lsa, bo'yin tovlash faktining o'zi ham erkin yo'l tanlash natijasidir. Ammo Erix Fromm o'rgangan erkinlikdan o'zini olib qochish fenomenini eslaylik. Bu yerda gap chindan ham erkinlik haqida va tafakkur erkinligi haqida boradimi? Yo'q, bizning nazarimizda, biz bu yerda individ irodasini bo'ysundirishning kuch ishlatishga asoslangan odatdagi usullarining yo'qligi fenomeniga duch kelamiz. Ammo hozirgi zamon jamiyatida erkin irodani uzurpatsiya qilishning odatdagi usullari o'rnini kuch ishlatishga asoslanmagan, yanada o'tkirroq zamonaviy usullari egallamoqda. Ular tafakkurni bo'ysundirish bilan bog'liq. Hozirgi vaqtda tadqiqotchilar texnika yutuqlari va ularning kundalik hayotga joriy etilishi madaniyatning alohida bir turi – ekran madaniyatini shakllantirgani haqida ko'p gapirmoqdalar. «Kitob bilan taqqoslaganda, hozirgi ekran mediumlarining kuchi shundaki, u obraz va tovushga tayanadi. U g'oyalardan, haqiqatlardan yoki mohiyatlardan kelib chiqmaydi, u refleksiyani, ya'ni e'tiborni belgining shaklidan uning mazmuniga qaratishni nazarda tutmaydi» 154 . B.V.Markov erkin yo'l tanlashga ta'sir ko'rsatishning yangi vositalari ko'pchilik o'ylaganidek yangi emasligini ta'kidlaydi. Ekran madaniyatida ibtidoiy jamoani shakllantirgan va qadimgi sivilizatsiyalar hayotida ulkan rol o'ynagan ijtimoiy-madaniy fenomenlarning tiklanishiga olib kelgan yangi fenomenlar paydo bo'ldi. Bu yerda gap idolokratiya, ikonofiliya, fetishizm hamda magik va magnetopatik texnikaning odamlarning xatti-harakatlariga irratsionallashtiruvchi ta'sir ko'rsatgan va aql bilan tushunib bo'lmaydigan samaradorlik bilan tavsiflanadigan boshqa turlari haqida boradi. Texnika yutuqlari ta'sirida inson tafakkuri so'nggi o'n yilliklar mobaynida sezilarli darajada o'zgardi. Hozirgi davr odami vizual axborot (reklama, teledasturlar, Internet va o'zgacha «tasvirlar»)ning doimiy ta'siri ostida yashaydi. Ayni hol uning tafakkuri «blokli» yoki uzuq-yuluq tus olishini belgilaydi. Muayyan bloklar majmuiga kiruvchi elementlardan birining qabul qilinishi muqarrar tarzda butun majmuaning qabul qilinishiga olib keladi. Obrazni tanlar ekan, individ shu tariqa oqilona tanlash imkoniyatisiz g'oyani, g'oya ketidan esa harakatlarni ham tanlaydi. So'zning asl ma'nosida erkinlikka ega bo'lmagan holda javobgarlikni o'z zimmasiga oladi. Siyosiy hayotda bu u yoki bu lavozimga nomzodlar o'rtasida tanlashni amalga oshirish bilan bog'liq. Mazkur tanlash dasturlar va saylov oldidan berilgan va'dalarni qiyosiy tahlil qilish yo'li bilan emas, balki siyosiy televizion reklamaning, ong osti sohasiga ta'sir ko'rsatuvchi jumalarning turli xil ta'siri ostida amalga oshiriladi. Bularning barchasi hozirgi davr aniq maqsadga va qadriyatga qaratilgan oqilona harakatning roli kuchayishiga olib kelmaganini, balki yangi turdagi harakatni vujudga keltirganini anglatadi. Bu harakatni ruhiy harakatlarning tur xillari qatoriga kiritish mumkin. Madaniyat sotsiologiyasi tanlangan uslub bilan belgilanadigan harakatni o'rganadi. Uslub estetik mayllarga muvofiq tanlanadi. L.A.Ionin ta'biri bilan aytganda, an'ana va qonun ijtimoiy arbob yoki ijtimoiy guruhdan yo'l tanlash imkoniyatini tortib oladi, individ yoki guruhda yo'l tanlash imkoniyati paydo bo'lganida esa, uslub haqida gapirish mumkin bo'ladi. An'ana va qonun muayyan harakatlarni qat'iy belgilaydi va individ yoki guruhning xatti-harakatlariga amalda anonim tus beradi. Hozirgi turmush tarzi esa, aksincha, harakat va xulq-atvorning butunlay har xil, ba'zan hatto muqobil andozalarini tanlash imkoniyatini beradi. Ularni qonunlar bilan emas, balki uslublar bilan solishtirish o'rinliroq bo'ladi, zero mazkur madaniyat yoki din qabul qilgan qonun doimo bitta bo'ladi va u boshqa qonunlarni inkor etadi. Uslub esa mohiyat e'tibori bilan ko'p sonli uslublardan biri hisoblanadi. Simvolik interaksionizm konsepsiyasiga muvofiq, bajaruvchining maqsadi – vaziyatning ayrim, konkret tavsifini quvvatlash va shu tariqa voqelikka o'z munosabatini ifodalash. Tomas va Znanetskiy teoremasiga muvofiq, «agar biz ayrim vaziyatni real deb belgilasak, u o'z oqibatlariga ko'ra ham real bo'ladi». Ijtimoiy dunyo – bu taxminiy ifodalar dunyosi. Odamlarning harakatlari ijtimoiy o'zaro aloqaning u yoki bu ishtirokchisi nimani ifodalamoqchi bo'lganligi haqidagi muayyan tasavvurga asoslanadi. Ammo bu ifodalar qay darajada aniq tushunilganiga yuz foiz ishonish mumkin emas. Kundalik hayotda biz o'z ishlarimizni deyarli yuritmasligimiz, qarorlar qabul qilmasligimiz va maqsadlarga erishmasligimizni statistik yoki ilmiy jihatdan tushunib yetishimiz ham juda muhimdir. Biz doim taxminlar bilan yashaymiz. Natijada o'zgalar niyatini aniq taxmin qilish muammosi yuzaga keladi. Bu o'z mohiyatiga ko'ra cheksiz muammodir. Niyatlari tushunarli bo'lishi uchun ijtimoiy arbob o'z harakatlarini simvallashtirishni amalga oshiradi. Shu narsa diqqatga sazovorki, U.Tomas o'z maqsadlarini statistik

belgilash haqida gapiradi. Fizika, biologiya va iqtisodiyotda dinamik qonunlar o'rnini statistik qonunlar egallashi determinizmning yangi, murakkablashtirilgan ko'rinishi paydo bo'lishiga olib keldi. Tomas ehtimollikni statistik belgilash ham bashorat ob'ektining xususiyatiga ko'ra bizga to'g'ri kelmasligini qayd etadi. Ammo bu fikrga qo'shilish qiyin. Taxminiy mo'ljallar imkoniyatlar, ya'ni ehtimolliklar bilan ish ko'radi va inson u yoki bu voqeaning yuz berish ehtimoliga hech bo'lmasa taxminiy baho berishga moyil. Agar biron-bir odamning xulq-atvoriga ko'p narsa bog'liq bo'lsa, bashorat muallifi uni mumkin qadar aniqroq qilishga intiladi. Buning uchun u bo'lg'usi sherigi haqida mumkin qadar ko'proq ma'lumot olishga, uning oldingi xulq-atvorini tahlil qilishga, shuningdek uning fikrlash jarayoniga mavjud barcha vositalar bilan ta'sir ko'rsatishga harakat qiladi. Ayni shu omil ilmiy induksiyaning ommaviy induksiyadan ajratish imkoniyatini beradi. Bu yerda aynan ilmiy induksiyaga xos bo'lgan turli vositalar: qarama-qarshi holatni izlash, sababiy bog'lanishlarni izlash, kuzatish va hatto eksperiment mavjud bo'lishi mumkin. Agar ilmiy induksiya uchun sharoitlar yetarli bo'lmasa, o'zaro aloqa ham cheklangan bo'ladi. Sharoitlar umuman mavjud bo'lmagan taqdirda esa ijtimoiy arbob har qanday turdagi o'zaro aloqadan o'zini tiyadi. «Birinchi uchragan» odamga ishonib chuv tushgan individlarga jamoatchilik tanbehi beriladi. Bizning bilimimiz eng avvalo taxminiy xususiyat kasb etadi va taxminiy xulosalarimiz lozim darajada apodiktik emas, degan tezisning ilgari surilishi tasodifiy bir hol emas. Uning ildizlari pragmatistlarning falsafiy ta'limotiga borib taqaladi, pragmatistlar esa, o'z navbatida, induktiv mantiq va taxminiy xulosalar bilan uzviy bog'langan nominalizm va empirizm an'anasiga tayanadi. Tomasning fikrlariga deduksiya va induksiyaning abduksiya bilan almashtirishni taklif qilgan Pirs va Jeyms falsafasi, hech shubhasiz, kuchli ta'sir ko'rsatadi. Pragmatizm ko'pincha amerikacha falsafiy yo'nalish sifatida tavsiflanadi. Uning asoschisi Charlz Pirs inson harakatini «atrofida barcha falsafiy tushunchalar va konsepsiyalar aylanadigan va shakllanadigan o'q»qa aylantirgan. Ayni shu sababli bilish faoliyatining tashqi borliqqa bo'lgan munosabati haqidagi klassik masalalarni o'rganishdan voz kechilgan. Pirs bilim haqida emas, balki ishonch haqida gapirishni taklif qiladi. Bunda u ishonch deganda muayyan tarzda harakat qilish odatini tushunadi. U bilim va bilmaslikni, haqiqat va ishtibohni emas, balki ishonch va shubhani bilish jarayonini tavsiflovchi asosiy kategoriyalar deb hisoblaydi. Haqiqat umum ahamiyatiga molik bo'lgan, ya'ni tadqiqotchilarning cheksiz hamjamiyati tomonidan e'tirof etilgan ishonchdir. Tushuncha o'tmish nuqtai nazaridan emas, balki yuz berishi mumkin bo'lgan oqibatlar, ya'ni kelajak nuqtai nazaridan qaralishi lozim. Yangi davr falsafasi mexanik sababiyat foydasiga voz kechgan maqsad tushunchasi unga yana inson faoliyati tushunchasi sifatida qayta boshladi. Fallibilizm (xatolilik) prinsipi: inson bilimlari voqelik bilan mutlaqo muvofiqlik holatiga, ya'ni mutlaq haqiqatga hech qachon erishmaydi. Mutlaq haqiqat bilish jarayoniga yo'l ko'rsatuvchi va unga tuzatishlar kirituvchi yetakchi g'oyadir. Kundalik amaliyot: takrorlashmi yoki davom ettirishmi? Agar tarix siklli xususiyatga ega bo'lsa, kelajak o'tmishning takrorlanishi bo'lishi mumkin. Jamiyatning rivojlanish jarayoni chiziqli xususiyat kasb etgan taqdirda, kelajak o'tmishning davomi bo'lishi ham mumkin. Biz o'tmish, hozirgi zamon va kelajakni o'z mulohazamizda, ya'ni diskursda birlashtiramiz. M.Fuko diskurslarni geterogen, ya'ni birlashtirib bo'lmaydigan narsalar va hodisalarni birlashtirish usullari sifatida o'rganadi. Diskursni tahlil qilishning tartibga solish prinsiplari orasida Fuko quyidagilarni ajratadi: voqea tushunchasi, seriya tushunchasi, muntazamlilik tushunchasi va imkoniyat sharoitlari tushunchasi. Voqea ijodga qarama-qarshi qo'yiladi, seriya yagonalikka qarama-qarshi qo'yiladi, originallik o'rniga muntazamlilik, ifoda o'rniga – imkoniyat sharoiti paydo bo'ladi. Shu tariqa odatdagi tushunchalar g'ayrioddiy narsalar va hodisalarni tushuntirishga asos bo'ladi. Avval tarixda shaxsning roli haqida va inson imkoniyatlari doirasini kengaytirgan buyuk allomalar haqida mulohaza yuritgan bo'lsalar, keyinchalik tarix va jamiyatni, siyosiy, iqtisodiy va huquqiy institutlarni, madaniy qadriyatlarni yaratuvchi xalq ommasining roli haqida ko'proq gapira boshladilar. Fuko g'oyalar tarixi misolida madaniyatda mazmunning amal qilish jarayoniga yangicha nuqtai nazarni taklif qildi. Ammo ayni shu mantiqni ijtimoiy munosabatlarning shakllanishiga tatbiq etish ham o'rinli bo'ladi. Diskurs so'zlar va narsalarni alohida yo'l bilan bog'laydi, belgilar va ularning ifodalari o'rtasidagi munosabatlarning andozalarini belgilaydi. Mishel Fuko (1926 – 1984) – fransuz faylasufi va madaniyat tarixchisi, fransuz strukturalizmi namoyandalaridan biri. Asosiy asarlari: «So'zlar va narsalar», «Bilim arxeologiyasi», «Nazorat qilish va jazolash», «Seksuallik tarixi». Fuko ijodida uch davr: 60-yillar – «arxeologik» (bilim arxeologiyasini o'rganish); 70-yillar – «genealogik» (hokimiyat genealogiyasini o'rganish); 80- yillar – «estetik» (mavjudlik estetikasini o'rganish) davrlari farqlanadi. Fuko o'z diqqat

markaziga tilni qo'yadi va uni so'zlashuvchi odamlarga bog'liq bo'lmagan, ontologik nuqtai nazardan bazis xususiyatini kasb etadigan muayyan borliq sifatida o'rganadi. Tilni o'rganishda mazkur darajaga ko'tarilish uchun tushunchalarning konkret mazmunini «qavsdan tashqari»da qoldirib, «reduksiyalash»ni amalga oshirish talab etiladi. Natijada tildan materialdagi farqlar bilangina bog'liq bo'lgan va nutqda borliqning mutlaq sharti hisoblanadigan «sof struktura»gina qoladi. Shundan kelib chiqib, Fuko madaniyatning tarkibiy tuzilishi va asosiy qatlamlarini aniqlash maqsadida uning rivojlanishi tarixiy jarayonini tiklashga qo'l urdi. Ijodning birinchi davrida uning bosh maqsadi – bilish va madaniyatning tarixan o'zgaruvchan asoslarini o'rganuvchi fan – bilim arxeologiyasini tuzish. Mazkur asoslar u yoki bu davrda hukm suruvchi semiotik munosabat (so'zlar va narsalar o'rtasidagi munosabat) tipi bilan belgilanadi. Yevropa tarixida bunday munosabatlarning uch tipi (epistemalar): Uyg'onish (narsa sifatidagi til), klassik ratsionalizm (fikrni ifodalash vositasi sifatidagi til) va hozirgi zamon (mustaqil kuch sifatidagi til) ajratiladi. Tilning oxirgi modifikatsiyalari shunga olib keladiki, insonning mohiyati haqidagi masala o'z ahamiyatini yo'qotadi. O'rganish ob'ekti va sub'ekti sanalgan mavjudot – «inson» hayot, mehnat va til haqidagi yangi diskursning qo'shimcha mahsulidir. Fuko gumanitar fanlar boshqa predmetga ega bo'lishlari lozim, deb hisoblaydi. Uning fikricha, soxta predmet – «inson» tez orada yo'qoladi va uning o'rnini «inson» tushunchasiga xos bo'lgan sub'ektivlik va ob'ektivlikning qarama-qarshiligiga barham berish uchun imkoniyat yaratadigan diskurs egallaydi. «Hokimiyat genealogiyasi»ning vazifasi – turli tarixiy davrlarda insonni o'rganishga nisbatan yondashuvlarni belgilovchi bilim-hokimiyat majmualari (hokimiyat strategiyalari va diskursiv amaliyotlar)ni tahlil qilish. Fuko fikriga ko'ra, hokimiyat nafaqat tazyiq o'tkazadi, balki voqelikni va uni anglab yetish usullarini ma'lum darajada yaratadi. Bilim-hokimiyatning hozirgi tipi XVIII-XIX asrlar chegarasida paydo bo'lgan va to'laqonli nazorat, intizom va me'yorga solish prinsiplariga asoslanadi. Bu taomillarning eng yorqin ifodasi – ijtimoiy institut sifatidagi turma, lekin shunga o'xshash munosabatlar butun ijtimoiy hayotni qamrab oladi (oiladagi, maktabdagi, klinikadagi munosabatlar va h.k.). O'z ijodining so'nggi davrida Fuko individuallashuvga, belgilangan xulq-atvor kodlari va strategiyalari «tizgini»ni uzishga qodir bo'lgan insonning «erkin» xulqatvor shakllari va usullarini tahlil qiladi. Seksuallik tarixiga oid materialga tayanib, Fuko hozirgi davrda kodlar va qoidalar axloqi o'z ahamiyatini yo'qotgan, degan xulosaga keladi. Uning fikricha, bu yerda konkret qilmish axloqi (mavjudlik estetikasi) birinchi o'ringa chiqadi. Ushbu axloq amaliyot taklif qiluvchi refleksiylangan muqobillarni tanlash sifatida tushuniladi. Fuko o'zining aqlsizlik, ijtimoiy fanlar, tibbiyot, turmalar va seksuallik haqidagi kitoblari bilan hozirgi zamon fransuz adabiyotining eng nufuzli mutafakkirlari qatoridan o'rin oldi. Sotsiologiyaga Burde kiritgan tushuncha ham diqqatga sazovor. Bu yerda gap xabitus (habitus) tushunchasi haqida borayotir. «Yaratuvchi sxemalarning o'zlashtirilgan tizimi sanalgan gabitus uni yaratishning alohida sharoitlariga xos bo'lgan doiradagi har qanday fikrlar, sezgilar va harakatlar bilan erkin ish ko'rish imkoniyatini beradi, - deb yozadi Burde o'zining «Amaliy mazmun» kitobida. – Gabitusni yaratgan struktura amaliyotni boshqaradi, lekin bu jarayon mexanikdeterministik yo'l bilan emas, balki avvalboshdanoq uning topqirligi bilan belgilangan majburlash va cheklashlar orqali amalga oshiriladi» 155 . Shunday qilib, xabitus – bu amaliyotni boshqaruvchi alohida stixiya. Mazkur stixiya o'z turi va xiliga xos bo'lgan belgilar orqali tavsiflanishi mumkin emas. Uni genetik yoki ostensiv jihatdan tavsiflashning ham iloji yo'q. Xabitus ratsionallikning bir vaqtda amao qiluvchi, muttasil ravishda birikuvchi va parchalanuvchi tiplari to'plamini o'zida ifodalaydi. Nazariya mulohaza yuritish usullaridan birini tozalashga, uni aqliy xulosalar zanjiriga aylantirishga va oxir-oqibat bilimning chiziqli tizimini olishga harakat qiladi. Bu haqiqiy borliq sifatidagi abadiy, o'zgarmas va barkamol borliq g'oyasiga muvofiq keladi. Bu yerda soddalik – murakkablikni o'lchash va baholash uchun tayanch nuqtasi va mezondir. Bunda o'lchash va baholash murakkablikni soddalikka nisbatan reduksiyalash yo'li bilan amalga oshiriladi. Tahlilning odatdagi strategiyasi shuni nazarda tutadi. Jamiyat kommunikativ nazariyasi teskari harakat – soddalikda murakkablikning abstraksiyasinigina ko'rishni amalga oshiradi. Bu yerda murakkablik har qanday soddalikni tushunish uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Nazariyani amaliyot uchun andoza sifatida tushunishdan voz kechishni birinchi bo'lib Kant taklif qilgan. U amaliy aqlni nazariy aqldan shu ma'noda ustun qo'yadiki, nazariy aql maqsadlarini aynan amaliy aql belgilaydi. Fransuz ma'rifatchilari nazariy tafakkur kashf etilgunga qadar amaliy fikrlash insonga yashab qolishga yordam bergan, lekin nazariy tafakkur kashf etilgach, o'z ahamiyatini butunlay yo'qotgan, deb hisoblaganlar. Teskari tezisni isbotlashni Kant boshladi, Gusserl esa oxiriga yetkazdi. Nazariy bilim amaliy bilimning

«hayoti»ga bog'liq ekanligi aniqlandi. Gap shundaki, amaliy bilim hayot qonunlariga muvofiq mavjud bo'ladi, u doim vaziyatga moslashib, o'z shakl-shamoyilini o'zgartiradi. Amaliy bilim o'z-o'zidan kontekstual xususiyat kasb etadi. Tematik bilim esa relevantlikka intiladi. Inson hayotida yuz beruvchi hodisalar va jarayonlar uzoq vaqtgacha muayyan ideal sxemalarga muvofiqlik yoki muvofiq emaslik nuqtai nazaridan baholab kelingan. Bunga sarflangan kuch-g'ayrat amalda erishish mo'ljallangan natijaga muvofiq keladimi, degan savol misol bo'lishi mumkin. Maqsadlar va vositalarning o'zaro nisbati – ijtimoiy yoki oqilona harakatlar tahlilining alfa va omegasi. Ammo bu ko'p darajali voqelikda tahliliy ajratilgan bir yo'nalish, xolos. U foydali bo'lsa-da, lekin voqelikni aks ettirmaydi. Vaqtning nazariy tavsifi xususiyatlarini o'rganish nazariy va amaliyot o'rtasidagi alohida munosabatni aniqlash imkoniyatini beradi. Fan o'z vaqtiga ega va u amaliyot vaqti bilan muvofiq kelmaydi. Xabitus va vaziyatning o'zaro nisbati diqqatga sazovordir. U notematik bilimga tematik tus berish konsepsiyasini eslatadi. Bunda vaziyat katalizator sifatida amal qiladi. Xabitus hech qachon sodir etmaydigan xatti-harakatlar ham yo'q emas, deb yozadi Burde. Uning aytishicha, bunday xatti-harakatlar sodir etilishi uchun xabitusning yaratuvchilik imkoniyatlari o'ta aktuallashuviga zamin yaratuvchi alohida vaziyat talab etiladi. Ijtimoiy harakatning maqsadi. Shunday qilib, yuqorida bayon etilganlar ijtimoiy determinizmning yangicha talqini vaqt vaziyatning faol ishtirokchisi sanalgan ijtimoiy harakatni amaliy tavsiflash talabini e'tiborga olishi lozim, degan xulosaga kelish imkoniyatini beradi. Bundan ijtimoiy nazariylashtirishning muhim prinsipi – sotsiumni makon emas, balki vaqt fonida yuz berayotgan voqealar yig'indisi sifatida tavsiflash kelib chiqadi. Tabiatshunoslik nazariyasida vaqt makon turlaridan biri sifatida tavsiflangan bo'lsa, ijtimoiy nazariyada makon vaqtning tur xili sifatida tavsiflanishi mumkin. Makon bizga yuzaki taassurotlarni tartibga solish imkoniyatini bersa, vaqt ichki kechinmalarni tartibga solish uchun imkoniyat yaratadi. Ayni shu sababli ijtimoiy nazariylashtirish ichki kechinma tajribasini ob'ektivlashtirishi lozim. Inson harakatlarining ifodalari, ya'ni ularning ijtimoiy mazmunlari bunday ob'ektivlashtirishning natijasi bo'lmog'i darkor. Matematik tabiatshunoslik determinizm prinsipini tabiiy hodisalarni nazariy tavsiflashning bosh prinsipiga aylantirishi fizika doirasida tavsiflanuvchi ob'ektlarning tabiati shundayligi bilan emas, balki tahlilning yangi texnologiyalari ilk bor aynan fizikada sinovdan o'tkazilgani bilan belgilanadi. Ammo faylasuflar fizik determinizmga asoslangan dunyoqarashga doir xulosalar asossiz ekanligini isbotlashga harakat qiladilar. Ularning fikricha, biron-bir voqea yoki hodisa faqat tashqi omillar bilangina belgilanishi mumkin emas, ularning yuz berishiga doim aniq maqsadga qaratilgan omillar ham ta'sir ko'rsatadi. Jarayon bitta, ikkita yoki uchta kuch amal qiluvchi makonda yuz berishini nazarda tutuvchi sxema haddan tashqari sun'iy ko'rinadi. Berk tizim – bu hatto fizika ham emas, balki texnikadir. Biroq aynan texnik modellash va konstruksiyalash fizikaning rivojlanish jarayonini XVII asrdagina emas, balki XVIII asrda va hatto XIX asrda ham belgiladi. Klassik determinizm maqsad tushunchasidan voz kechdi va bu hol inson xulqatvori haqidagi fanlarda oqilona maqsadni belgilashni saqlab qolmoqchi bo'lgan nazariyachilarni sarosimaga solib qo'ydi. Ijtimoiy nazariyadan ikki yo'ldan birini: yo ilmiylikning sinonimi sanalgan determinizmni, yo insoniylik va ijtimoiylikning ajralmas jihati sanalgan maqsadni belgilashni tanlash talab etildi. Determinizm muhandislik-texnikaviy yondashuv doirasida qo'llaniladigan nazariy mavhumlashtirishning pirovard natijasi hisoblanadi. Ammo loyiha darajasida maqsadli belgilash aynan texnika doirasida amal qiladi. Biroq loyiha amaldagi sabablarni nazarda tutadi, xolos, maqsadni belgilash esa ob'ektiv dunyodan chiqarib tashlanadi. Sub'ekt dunyosi va ob'ekt dunyosini birlashtirish kauzallik va maqsadni belgilashni biriktirish imkoniyatini beradi. Ammo bunday birlashtirish oqibatida «pozitiv fanlar»ning vakillari faxrlanib gapirgan afzalliklarning barchasi boy beriladi. Sababning hozirgi talqini nazariy-tahliliy fikrlashning tadrijiy rivojlanishi natijasida shakllangan. Antik falsafada u yoki bu jarayonning yuz berish xususiyatlariga ta'sir etuvchi omillar sabablar deb atalgan bo'lsa, Yangi davrda, barcha omillar ichki va tashqiga ajratilganidan so'ng, sabablar qatoriga tashqi omillargina kiritilgan. Inson samarali o'zaro aloqa qilishga intiladi, u yuz berayotgan voqealar va jarayonlarning mazmunini hamda o'z harakatlarining ehtimol tutilgan oqibatlarini to'g'ri tushunishni istaydi. Bunda uning muayyan darajada samarali harakatlari boshlang'ich shartlar bilan belgilanadi. Ammo inson o'z harakatlarida hech qachon to'liq bo'lmaydigan bilimlarga, shuningdek doim ham puxta o'zlashtirilavermaydigan ko'nikmalarga tayangani bois, harakat sxemadan og'ishi ham mumkin. Harakatlarning rang-barangligi bilimlar va ko'nikmalar to'g'ri sintez qilinmaganligi bilan belgilanishi ham mumkin. Ayni shu sababli ijtimoiy dunyo shu darajada rang-barang bo'lib tuyuladiki, hatto xaos sezgisi yaratiladi va determinizmni indeterminizm

bilan almashtirish istagi paydo bo'ladi. Aslini olganda, institutsional determinizmga muvofiq, ijtimoiy voqelik determinizm prinsipi amal qiluvchi umumiy darajadagi munosabatlar va harakatlarnigina o'z ichiga oladi, xususi darajada esa fizik, biologik, psixologik, madaniy, diniy va boshqa xil omillarning murakkab birikmasi hukmronlik qiladi. Ayrim o'zaro aloqalarning xususiyatlari ayni shu omillar birikmasi bilan belgilanadi.

Xulosa. yuqorida bayon etilganlar ijtimoiy fenomenlar – bu mazmun fenomenlaridir, degan xulosaga kelish imkoniyatini beradi. Mazmun fenomenlari alohida makonda va alohida vaqtda mavjud bo'ladi. Ammo eng muhimi, ular alohida qonunlarga bo'ysunadi. Bu qonunlar mazmun qonunlaridir. Mazmun esa hozirgi zamon falsafasining asosiy predmeti hisoblanadi.

Tajribaviy amaliy matnlar

«ochiq», «yopiq», «universal», «maxsus», «yumshoq», «o'ta» oqilonalik; induktivistik model ; deduktivistik model; evolyutsionistik model; to'rsimon model; realistik model, noklassik ilmiy oqilonalik, oqilonalikning postnoklassik qiyofasi.

Mustaqil ishlash uchun savol va topshiriqlar

1. Nima sababdan Yevropa sivilizatsiyasi azaldan oqilon sivilizatsiya sifatida qaraladi?
2. Nimalar oqilonalikning aniq-ravshan ko'rinib turuvchi tarkibiy elementlaridir?
3. Oqilonalikning yagona universal talqini ?
4. Hozirgi zamon metodologlari oqilonalikning qanday turlarini e'tirof e'tadilar?
5. A.Nikiforov oqilonalik haqida qanday fikrlarni ilgari surgan?
6. Hozirgi zamon olimlari metodologiyaning qanday modellari mavjudligini ta'kidlaydilar?
7. Qaysi ilmiy oqilonalikda ob'ektning tabiati bilan uni tadqiq qilish vositalari va usullarining o'zaro nisbatini e'tiborga oladi.?
8. «Oqilonalik» tushunchasining yangi, kengaytirilgan hajmiga qanday xususiyatlar kiritilgan.? 9. Klassik falsafa kontekstida oqilonalik qanday tushuniladi?

Referat mavzulari

1. Dunyoning hozirgi ilmiy manzarasi.
2. Oqilonalik faoliyatni tashkil etishning sub'ektga xos bo'lgan universal vositasi sifatida?
3. Noklassik ilmiy oqilonalik.
4. Oqilonalikning krititsizm tavsifi sifatidagi xususiyati.
5. Oqilonalikning haqiqiy maqomi.
6. Ong strukturasida oqilonalik.

2 BO'LIM. ILMIY TADQIQOT METODOLOGIYASI FANIDAN AMALIY MASHG'ULOTLAR.

1-Amaliy mashg'ulot.Fan va uning jamiyatdagi o'rni

Tajribaviy amaliy matnlar

Texnogen, mikrokonteksti va makrokonteksti, madaniy-texnologik funksiyasining, Fanning «neytralligi» va «ijtimoiy buyurtma, Fan etosi, haqiqiy bilimni yaratish funksiyasi, ijtimoiy tartibga solish omili, tavsiflash, tushuntirish, prognoz, oldindustriyal, industriyal va postindustriyal, dogmatizm, murosasizlik, falsifikatsiyalanmaslik

Mustaqil ishlash uchun savol va topshiriqlar

1. Nechinchi asrga kelib olim kasbi o'z ahamiyatiga ko'ra ruhoniy va qonunchi kasbi bilan tenglashdi?

2. Fan haqidagi fan asoschilaridan biri J.Bernal fan tushunchasiga amalda ta'rif berish mumkin emasligini qayd etib, fanning mohiyatiga yaqinlashish imkonini beruvchi qanday yo'llarni belgilaydi?

3. E.Agatssi fan nima sifatida qaralishi lozimligini qayd etadi?

4. «ob'ektlar haqidagi fikr-mulohazalarning oddiy majmui sifatida emas, balki ob'ektlarning muayyan sohasi haqidagi nazariya sifatida» qaralishi lozimligini qayd etadi4 . Bu ta'rifda qanday xususiyat kasb etishiga ishora mavjud?

5. Hozirgi vaqtda fan avvalo qanday hodisa sifatida namoyon bo'ladi?

6. Madaniy-texnologik funksiyasining mohiyati va mazmunini qanday tushunish imkonini beradi?

7. Fan etosi nima?

8. XX asr oxirida yer yuzidagi olimlar soni necha kishidan oshib ketdi? Инсон фаол мавжудот сифатида тушунилади. Унинг фаолияти экстенсив бўлиб, нимага қаратилади. сиртга ташқи дунё табиатни бўйсундириш табиатни ўзгартиришга Олим ўзининг касбий маҳоратини шундай фанга доир малакавий талабларга жавоб бериш орқали муттасил тасдиқлайди мақолалар асарлар эълон қилиш илмий давраларда маърузалар билан чиқиш 9. Fanning «neytralligi» va «ijtimoiy buyurtma»?

2-Amaliy mashg'ulot. Ilmiy-tadqiqot faoliyatini tashkil etish

Tajribaviy amaliy matnlar

Progressizm yoki notriviallik, ishonchlilik, krititsizm, kogerentlik, pragmatik, ob'ektiv haqiqat, ob'ekti, sub'ekt, polifundamentallik va evristiklikka, reduksiya, umumiylik va zarurat, soddalik va aniqlik, mantiqan ziddiyatsizlik, umumiy ahamiyatga moliklik, Soddalik tamoyili. Tasniflash. Fanlar tasnifi. Bekon taklif qilgan fanlar tasnifi. Gyote davri (XVIII asr oxiri) tabiatshunosligi. Tabiat tuzilishining sifat jihatidan har xil bosqichlari. Anri de Sen-Simon (1760-1825) ta'limoti fanlar tasnifi. Fanlarni tasniflash muammosi. ruh haqidagi fanlar va tabiat haqidagi fanlarning ajratilishi. Vilgelm Vindelband (1848-1915) fanlarni predmeti haqida. Nomotetik va ideografik metodlar. F.Engelsning fanlarni tasniflash prinsiplari. Materiya harakatining xususiy shakllari. Materiya va harakatning kompleks shakllari.

Mustaqil ishlash uchun savol va topshiriqlar

1. Hozirgi vaqtda ijtimoiy, texnikaviy va tabiiy fanlardan tashqari yana qanday fanlar ham farqlanadi?
2. Ilmiylikning mantiqiy mezonlari hajmiga qanday talablari kiritilgan?
3. Taniqli logik va fan faylasufi Rudolf Karnap statistik qonuniyatlarni tavsiflar ekan, nimalarga e'tiborni qaratadi?
4. Ob'ektivlik....?
5. F.Girenok ob'ektivlik tamoyilini qanday ta'riflashni taklif qiladi?
6. Birinchi pozitivistlar davridan boshlab fan nimani e'lon qilindi?
7. Agnostiklardan farqli o'laroq, kimlar dunyoni bilish mumkinligiga faqat shubha bildirganlar?
8. «Ilmiylik mezonlari» monografiyasi muallifi va mohiyati?
9. Ilmiylik mezonlari bir tartibli bo'lmagani uchun ularni tasniflash va V.Ilin fikriga ko'ra, uch guruhga ajratish lozim bular?

3-Amaliy mashg'ulot. Fan va ilmiy tadqiqot

Ilmiy ijodning o'ziga xos xususiyatlari. Yangi narsaning paydo bo'lishi ijodiy yaratilish natijasida yuzaga keladigan jarayondir. Ijod, xususan, uning eng yuqori shakli bo'lgan ilmiy ijodning muhim sharti – olimning o'z-o'zini anglashida yorqin namoyon bo'ladi. Darhaqiqat, inson – har qanday ijodiy harakatning asosiy manbasi va ma'nosi hisoblanadi, ya'ni inson shunday ijod orqaligina jamiyatning haqiqiy boyligini oshirishi, o'zini aqlliyoq, mehribonroq, ruhini esa balandroqqa ko'tarishi mumkin. Shu ma'noda, ijod bu alohida faoliyat bo'libgina qolmay –ijodkor olimning yashash usuli hamdir. Ijod jarayoniga e'tibor bersak, ilmiy ijod va ilmiy-ijodiy faoliyat determinatsiyasiga duch kelamiz. Lekin bu ularning mazmunini ayniylashtirish uchun asos bo'lolmaydi. Shu nuqtai nazardan, ilmiy ijod keng ma'noda ijodkorning tabiiy, ijtimoiy va ma'naviy olamini, uning maqsad va vazifalariga, ehtiyojlari, istaklari va imkoniyatlariga muvofiq ravishda harakat qilishi bilan ifodalanadi. Ayni shu ma'noda, ilmiy ijod deganda, biz faqat kashfiyot yoki ixtiro qilish bilan emas, balki ma'lum bir tadqiqot doirasida ilmiy faoliyat olib borish orqali ko'zlangan maqsadga erishishni tushunamiz. Ilmiy-ijodiy faoliyatda olimning shaxsiy fazilatlarini bilan bir qatorda ilmiy salohiyati ham muhim ahamiyat kasb etadi. Darhaqiqat, ilmiy ijod asosida inson yangi ilmiy yo'nalishlar va yangi fanlarni vujudga keltiribgina qolmasdan, balki yangi ilmiy bilimning noan'anaviy sohalariga asos soladi. Ayni shu ma'noda, Ye.Ya.Basin fikricha, "Ilmiy ijod shaxsning muhim belgisi – ratsional ko'rish va faoliyatining namoyon bo'lish shaklidir. Bu shunchaki hissiy qabul qilish yoki intellektual faoliyat emas, balki dunyoni shunday ko'rishki, unda hissiyotlar, aql, tuyg'ular uzviy jihatdan uyg'unlashgan tarzda aks etadi". V.A.Kovalenko esa "Ilmiy ijod inson ruhiy faoliyatining ongsizlik xossa va sifatlarini namoyon bo'lishidir", deb hisoblaydi. Bu masalaga S.I.Bugrova yanada chuqurroq yondashadi. Uning fikricha, "Ilmiy ijod insonning bevosita hayotiy faoliyati bilan bog'liq bo'lib, unga ko'proq ob'ektivlik hamda tizimlilik xosdir" 63 . Ayni shu ma'noda, biz ilmiy ijodni dunyoni butun insoniy borliq bilan zabt etish, unga nisbatan o'zgacha ochiqlik va xolislik nuqtai nazaridan qarash, deb tushuntirishimiz mumkin. Binobarin, har bir ma'naviy hodisada bo'lganidek, fanda ham uning asosini tashkil etadigan, tamal toshi vazifasini o'taydigan tamoyillar mavjud bo'ladi. Ulardan birinchisi - fanning yangiliklar sistemasini shakllantiruvchi g'oya (originallik) bo'lsa, ikkinchisi ijodiylik tamoyilidir. Shuning uchun ham qachonki, bu tamoyillar o'zaro uyg'unlikka ega bo'lsa, ilmiy-ijodiy faoliyatda muayyan yutuqlar qo'lga kiritiladi. Chunki fandagi har bir g'oya (asillik bo'lsa) insonning ijod mahsuli, ijod qilishi – kashf etish, shu kungacha mavjud bo'lmagan narsani yaratishi sifatida namoyon bo'ladi. Bunday yangilik muayyan ilmiy g'oyaning shakl, mazmun, uslub, paradigmalar jihatlarini bilan o'zidan avvalgi g'oyalarni takrorlamasligini, o'sha g'oyalar bilan yonma-yon qo'yganda, ulardan ijobiy o'ziga xosligi tufayli ajralib turishini taqozo etadi. Masalan, T.Kunning paradigmalar nazariyasida ayni shu voqelikka alohida e'tibor qaratilgan. U Ptolomeyning geotsentrik nazariyasi, Aristotel dinamikasi va Nyutonning mexanika qonunlarini asos sifatida keltirib o'tadi. Haqiqatan, ilmiy ijod jarayoni sub'ekt tomonidan atrof borliq narsalari va jarayonlarini amalda aniq, izchil va tadrijiy bilishga qaratilgan evristik faoliyat usulidir. Ayni shu ma'noda, faoliyat sifatida ilmiy ijod aniq maqsadlarni belgilash, qarorlar qabul

qilish, yo‘l tanlash, o‘z manfaatlarini ko‘zlash, mas’uliyatni tan olish sifatida namoyon bo‘ladi. Zero, fanning mazmuni ilmiy nazariyalar, gipotezalar, modeldan iborat dunyoning manzarasi bilan cheklanmaydi, uning negizi taxminiy ilmiy omillar, empirik (tajribaviy) xulosalari, ilmiy bashorat (prognoz)laridan tashkil topadi. Ilmiy bashorat qonun, nazariya va gipotezalarning bilish funksiyasi sifatida ta’rifi va tasnifidan farqlanadi. K.Tulenova ta’kidlashicha, “Ilmiy bashorat – bu o‘tmish va bugunning noma’lum hodisalari (narsalari, jarayonlari, qonunlari, dalillari va hok.) shuningdek, mashhur nazariyalar, qonunlar, gipotezalar asosidagi xulosa sifatida ilgari suriladigan kelajak hodisalariga nisbatan ular haqidagi taxminlardir” 64 . Ijodkorning ilmiy ishi uning asosiy jonli mazmunini tashkil etadi. Bu esa ilmiyijodiy faoliyatning turli darajadagi falsafiy talqinlari uning ob’ektiv va sub’ektiv omillar bilan bog‘liq ekanligini ko‘rsatadi. Umuman olganda, zamonaviy adabiyotlarda ijodiy faoliyatning bilish ijodiyoti, o‘yin (badiiy tip va sport faoliyati), amaliy ijod (boshqaruv, ta’lim, ixtiro) kabi turlari alohida talqin etiladi⁶⁵ . Bilish ijodiyoti ko‘proq gnoseologik hamda epistemologik asosga tayansa, o‘yin esa badiiy hamda pedagogik metodologiyaga tayanadi. Amaliy ijod esa prakseologik asosga ega bo‘lgan prinsiplar bilan chambarchas bog‘liq bo‘ladi.

4-Amaliy mashg‘ulot. Ilmiy tadqiqotni metodologik asoslari

Zamonaviy ilmiy tadqiqot konsepsiyalarida inson qanday kuchlar ta’sirida o‘zgarishiga alohida e’tibor qaratilmoqda. Binobarin, bu yangi konsepsiyalarga muqobil ravishda axloqiy me’yorlar, tarbiya, ma’rifat va ma’naviy-madaniy muloqot jarayonidagi ideallar va qadriyatlarni kiritish ustuvor ahamiyat kasb etmoqda. Shu nuqtai nazardan qaraganda, ilmiy-tadqiqot faoliyatining insonparvarlashuvi olimlar o‘rtasida o‘zaro tushunish, sayyoramizda umuminsoniy ruhiy-axloqiy qadriyatlar, ya’ni insonparvarlik ruhining qaror topishiga yordam beradi. Ayni shu ma’noda, sog‘lom ijodga tayangan ilmiy tadqiqot kelajagi ijtimoiy hamkorlik, insoniylikka asoslanishiga zamin yaratadi. O.Fayzullaev fikricha, “Ilmfanga, ijodga qiziqish hissini bolalarda yoshlikdan uyg‘otish masalasiga maktab, ota-onalar, olimlar ko‘proq e’tibor berishlari lozim. Shu bilan birga ilmda yoshi o‘tib qoldi, degan gap bo‘lmaydi” 72 . Darhaqiqat, bu fikrda ilmiy-ijodiy faoliyatning axloqiy va gumanistik jihatiga e’tibor berilganligini kuzatish mumkin. Zero, ilmiyijodiy faoliyatda haqiqiy muvaffaqiyatga erishish uchun olimlar o‘zlarining aqliy imkoniyatlarini to‘liq ishlata bilishlari, yashiringan qobiliyatlarini kashf qilishlari va uni rivojlantirishlari hamda o‘z aqliy va ijodiy boyliklarini boshqarishni o‘rganishlari lozim.

5-Amaliy mashg‘ulot. Ilmiy tadqiqotning yo‘nalishlarini tanlash va mavzusini asoslash

Bilim – bu ob’ektiv voqelikning sub’ekt ongida chuqur va har tomonlama aks ettirishdir. Olim ob’ektiv voqelikni har tomonlama yaxshi bilishi, o‘zining aqliy dalillari orqali isbot ettirmog‘i lozim. Iste’dod, birinchidan, daholar tomonidan yaratilgan narsani rivojlantiradi va ikkinchidan, yangi daholar yaratilishi uchun zamin yaratadi. Boshqacha aytganda, iste’dod – yangini yaratuvchi, lekin bu yangi – daho tomonidan yaratilganning konkretlashgani yoki daho yaratadiganga yangi manba yoki ma’lumot olib kirilganidir. Iste’dod – ijodiy evolyutsioner, ijodiy evolyutsiya sub’ektlari demakdir. Ular turli darajalarda bo‘ladi: katta yoki kichik (shunchaki iste’dod – katta iste’dod) ko‘rinishlarda bo‘ladi (sifatiga qarab). Ijodiy qobiliyat esa insonlarga kerakli bo‘lgan qandaydir yangilikni ochish yoki yaratish demakdir. Ilohiy ne’mat esa qobiliyatni, iste’dod, daholikni tasodifan yuzaga keltiruvchi transsendental hodisa, ya’ni ilohiy ne’mat bu – “Xudo bergan” tuhfadir. Ilmiy-ijodiy faoliyatda ehtiros o‘ziga xos ahamiyat kasb etadi. Shu ma’noda, ehtiros ijod jarayoniga tegishli bo‘lgan biror narsani qadriyat sifatida baholash yoki bilish usuli deb ta’riflanadi¹²¹ . Ilmiy-ijodiy faoliyatdan zavq olish ham alohida ahamiyat kasb etadi. Shuning uchun ham ijodiy izlanishdagi insonning zavqi ong va ongsizlikning yuqori energiya manbalarini eslatadi. Chunki ular inson ongli faoliyatining, uning muloqoti, bilishi, ijodining kuchli motivlarini o‘zida mujassamlashtiradi¹²² . Zavq mexanizmlari odatda ong tomonidan qiyinroq anglanadi. Zero, ijodiy faoliyatda tug‘ilgan zavq o‘z kelib chiqishining ongsizlik mexanizmlarining sirli tabiatini saqlab qoladi.

Zavq – shahvatlarda (hirs) kognitiv asos ikkinchi planga o'tadi va energetika yetakchi rol o'ynaydi, ya'ni u hirs, zavq(u-hirs, zavq) ong va ratsionallikni «qamrab» oladi. O'z hirs, zavqiga asir bo'lgan odam o'z – o'zi bilan cheklanib qoladi, o'z ichki dunyosiga berilib ketadi. Shuning uchun zavq nafaqat tashqaridan intilish bilan bog'langan, balki u bostirilishi, so'ndirilishi ham mumkin. Yoki inson ongsizligining eng chuqur xilvatxonalariga «berkinishi» ham mumkin. Agar o'zining ratsional fikrlarini inson emotsiyalari bilan boshqarsa, ularning ta'sirini tekislasa, aksincha, ongning o'y, shubha, ishonch, umidda shavq belgilovchi rol o'ynashi mumkin. Hirs aqlli odamni ham qo'zg'atib yuboradi va u shubhaga tushishi mumkin. Shubha o'zining boshlang'ich yetilish bosqichlarida ongning emotsional strukturalari vositalarida amalga oshadi¹²³. Shubha – bu insonning ijodiy izlanishlari oqibatida ilgari egallagan bilimlarini qayta ko'rishga, qadriyatlarni qayta baholashga undaydigan emotsional holatdir. Emotsionallik ma'nosida shubha ong aktlarining manbai, harakatlantiruvchi kuchi hisoblanadi. O'z navbatida, shubha ongning ishonch va umidga o'xshash holatlaridan ancha farq qiladi. Shubhadan farqli ravishda ishonchda yashirin emotsional zo'riqish mavjuddir. Insonning haddan tashqari manfaatdorlik holatini ifodalar ekan, ishonch insonning biror-bir narsaga, biror kishiga mutlaqo imoni komil bo'lgani uchun, unda hech qanday shubhaga o'rin qolmaydi. Ishonchda bilim elementlari emotsional ongga «payvandlangan», uning strukturalarida shunday «sochilgan»ki, ular bir-biri bilan mutlaqo bog'lanmagan holatda namoyon bo'ladi. Ishongan odam ongning zohiri mutlaqo sokin ko'rinadi, hatto aql ma'nosida ham shunday namoyon bo'ladi. Ishonchning emotsionalligi – uning chuqurlik xususiyatidir. Ta'rifi ko'ra ishonchda shubha bo'lmaydi, chunki shubhalanuvchi odam – ishonmaydigan odamdur. Ilmiy-ijodiy faoliyatda umid ham alohida o'rinni egallaydi. Ijodiy izlanish jarayonida umid fenomeni ongning shunday holatiki, u kelajak obrazi sifatida gavdalanadi¹²⁴. Umid ishonch bilan mustahkam bog'langan. Umid ongga ishonch bilan birga kiradi. Umid ratsional xarakterga ega, chunki kelajak obrazini yaratishda unda kognitiv omillar ham ishtirok etadi. To'g'ri, umid obrazi bo'lgan bunday kelajak obrazi ancha xiralashgan bo'ladi. Agar umid obrazining shakllanishida bilimlar kam bo'lsa, bu obraz juda mo'rt bo'ladi va hayotning real qiyinchiliklariga urilganda choklari so'kilib ketadi. Agar umid obrazi ishonchga va uning emotsional – qadriyatli resurslariga tayansa, u insonning yashashiga va hatto eng fojiali hayotiy vaziyatlardan ham chiqib ketishiga yordam beradi. Ijodkor odam o'z navbatida fidoyi bo'ladi. Ayni shu ma'noda, Erkin A'zam "Ijod – bu o'zini qiynash, mashaqqat chekish, huzur-halovatdan voz kechish, tom ma'noda fidoyilik demakdir" ¹²⁵ deb yozadi. Biroq bunday fidoyilik insonga obro'- e'tibor keltirishi yoki ba'zi hollarda qimmatga tushishi ham mumkin. Chunki uning g'oyalari ko'p hollarda zamonga sig'maydi, natijada u zamon bilan kurashadi, millatni, insoniyatni yangi, o'z zamonasidan yaxshiroq zamonga chaqirib yashaydi va baxtini shunda ko'radi. To'g'ri, u ham badavlat, huzur-halovatda yashashni xohlaydi, lekin unga berilgan iste'dod uni o'z yo'liga soladi, inson baxti uchun, inson erki uchun kurashga chaqiradi va u murakkab shaxsga aylanadi. Ijodkor shaxsining murakkabligi shundaki, unda bir emas, ikkita "men" yashaydi. Birinchisi, tashqaridan qaraganda ko'zga tashlanadigan, siz bilan bizning oramizda yuradigan, jamiyat qonun-qoidolari, milliy urf-odatlar oilaviy yoki kasbiy shartsharoitlar mezonlari bilan, to'liq bo'lmasa-da, ma'lum ma'noda o'lchanadigan va baholanadigan "men". Ikkinchisi, hech qaysi qonun-qoidani tan olmaydigan ichki – botiniy "men", uni yuqoridagi mezonlar bilan o'lchab, baholab bo'lmaydi. Birinchi men hamma odamlarga xos. Ikkinchi "men" esa faqat ijodkorda mavjud bo'ladi. U ko'zga tashlanmagan, lekin his etilgan holda ijod falsafasining ham mohiyatini tashkil qiladi. Ijodkordagi birinchi va ikkinchi "men"ning o'zaro kurashida ikkinchisi doimo g'olib chiqadi. Biroq bu kurashda jamiyat, zamon, siyosiy tuzum tomonidan aralashuv ro'y berib, birinchi "men" g'olib bo'lsa, u holda vujudga kelgan g'oya hech qachon yuksak ijod namunasiga aylanmaydi. Mazkur aralashuv, shubhasiz, ijodkorning "ixtiyori" bilan amalga oshadi. Lekin bu ixtiyor hech qachon erkin bo'lolmaydi; unda qo'rquv, hadik, ilinj, ruju singari salbiy hissiyotlar talab darajasiga ko'tarilib, erkinlikni ixtiyordan ajratib tashlaydi. Natijada erkinlikdan mahrum bo'lgan ixtiyor, ya'ni majburiyat ostida yaratilgan g'oya muallifni ham, idrok etuvchini ham qoniqtirmaydi, haqqoniylikdan yiroq, soxtalik namunasiga aylanadi. Ijodkorda ta'til yo'q, sayohatda ham, uyida ham baribir ishlayveradi, eng qizig'i, bu yo'lni u o'zining erkin ixtiyori bilan tanlaydi, uning tarjimai holi iste'dod va mehnatdan iborat, uning mahorati iste'dod va mehnatning uyg'unligidan vujudga keladi. Ijodkor shaxsining alohida ruhiy holati sifatidagi yana bir o'ziga xosligi uning yolg'izligi, u oila bilan yashaganda ham o'zini yolg'iz his qiladi, iloji boricha o'zini odamlardan olib qochishga intiladi. Bunday hodisa oddiy odamlarda o'z "men"idan yiroqlashishni, tushkunlikni,

xafaqonlik holatini paydo qiladi. Ijodkor shaxs uchun esa bu ixtiyoriy hodisa, ijodning sharti hisoblanadi. U aynan mana shu yolg'izlikda o'zining mohiyati – ikkinchi “men”i bilan topishadi. Ayni paytda bu “men” go'yo ijodkorning vujudidan uzilib chiqqandek, xatti-harakatlarini boshqarib turadi. Daholarning dunyoga kelishi zamondan tashqarida ro'y bermaydi, aksincha biz tushunib yetolmaydigan qonuniyatlar asosida ular davrning zaruriyati bilan paydo bo'ladilar. Daho oddiy aql anglab yetmagan, ilg'amagan, hatto ilg'agan bo'lsa-da, mahorati, iste'dodi kamligi bois ochib berolmagan voqeliklar tubidagi voqeliklarni tasvirlab, odam va olam haqidagi tasavvurlarni mutloqo yangi pog'onaga olib chiqadi. Masalan, Shekspir daho san'atkor edi – u o'z asarlarida insoniyatning mangu muammolarini, jamiyatni jamiyat qilib tutib turadigan asosiy ustunlarni yaxshi ilg'ab olgan va har bir asarida ularni betakror samimiyat va favqulodda mahorat bilan ifodalab bera olgan. Dunyo fanining daholari qatoriga matematik, fizik va astronom sifatida X. Gyuygens, fizik Snellius, mikroskop ixtirochisi Levenguk va buyuk rassom Rembrand va boshqalarni kiritish mumkin. Daho – oliy (yuqori) ijodiy qobiliyatdir. Daho – ijodiy inqilobchidir, ya'ni u shunchaki yangilik yaratmaydi, balki shunday ko'rinishda ilgari bo'lmagan narsani yaratadi. Daho vayron etmaydi, yaratadi. Yovuz – yaratmaydi, vayron etadi. Daholik bu ijodiylik demakdir, yaratuvchanlik, konstruktiv qobiliyat, yovuzlik esa har qanday yovuzlik bu shubhasiz, vayronkor faoliyatdir. Xalqimizda azal-azaldan qomusiy bilimlar egasi, buyuk mutafakkir, ulug' ijodkor, olim yoki daho kishilarni oftobga yoki shamga qiyoslab kelingan. Bu bejizga emas, albatta. Zero, oftob hammaga barobar nur sochadi. Sham esa yonib, erib, tamom bo'lib borsa hamki, atrofdagilarga ziyo bag'ishlaydi. Davr – daho uchun urug' vazifasini o'taydi, shu urug'dangina mangu yam-yashil ulkan daraxt o'sib chiqadi, daraxt yuksaladi, davr esa quyida qoladi. Qadimgi Xitoylar dahoni tabiatni tasvirlaydigan inson emas, balki o'zi tabiat bo'lgan mavjudot, karomat egasi sifatida baholaganlar. Daho, bu – Nitshe ta'riflagan a'lo odam, qonunlarni buzib, o'zi yangi qonunlar yaratadigan, odamdan baland darajadagi odam. Deni Didro o'zining “Daho” maqolasida shunday yozadi: “San'atda, fanda va amaliy faoliyatda daho, aytish mumkinki, narsalarning asl tabiatini o'zgartiradi; uning o'ziga xosligi nimagaki qo'l ura, o'sha narsalarning hammasiga ko'chib o'tadi, uning bilimi kechmish bilan bugunning hududini ortda qoldirib, kelajakni nurlantirib turadi; u o'z asridan ilgarilab ketadi va asri uni quvib yetishga ojizlik qiladi...”¹²⁶ . Lekin boshqa bir guruh mutafakkirlar dahoni ruhshunoslik nuqtai nazaridan baholaydilar va uni insonning nosog'lom ruhiy holati sifatida ta'riflaydilar. Platon, Demokrit va Aristoteldan tortib Paskalgacha daholikning jinnilik bilan chegaralanishini ta'kidlaydilar¹²⁷ . Platon hatto alahsirashni “ma'budlar bizga tuhfa qilgan ilohiy ne'mat”¹²⁸ deb ataydi. Yevropaning mashhur psixiatrlaridan biri Chezare Lombrozo o'zining “Daholik va jinnilik” kitobida bu masalani atroflicha ochib berishga harakat qiladi. Undan keyin Zigmund Freyd bu masalaga ruhiy tahlil usuli bilan yondashib, ma'lum ma'noda Lombrozo xulosalarini tasdiqladi. U nafaqat daholar, balki barcha iste'dodli shaxslarda xafaqonlik (nevroz), umuman, ruhiy xastalik mohiyat tarzida mavjudligini, lekin ular bu dardini o'z ijodiy mahsuli bo'lgan g'oyalarga o'tkazib yuborish orqali o'zlarining sog'lomligini saqlab qolishlarini, lekin bu sog'lomlik boshqalarnikidan farqlanishini chuqur ilmiy va amaliy asosda isbotlab berdi¹²⁹ . Albatta, daho shaxs ko'rinishida boshqalardan unchalik farq qilmaydi. Lekin u o'zga bir olam. Biz olamni o'rganib, tagiga yetolmaganimizdek, daholarni ham hech qachon to'liq tushunib, to'liq talqin qilolmaymiz. Gelvetsiy fikricha, “Tarbiya hamma narsani amalga oshirishi mumkin: hatto daho ham – tug'ma iste'dod emas, balki muayayn maqsadga qaratilgan madaniyat va o'qish natijasidir”¹³⁰ . Bu fikri bilan faylasuf insonga madaniyat, ta'lim-tarbiya va davlat ko'rsatmalari ta'sirining hech shubhasiz afzalligini isbot qiladi. Kishilarning aqliy tengsizligi, ular tarbiyasining tengsizligi sharoiti va yashash tarzining xilmaxil muhitidan kelib chiqqanligini ko'rsatdi. Muayyan sharoitda har qanday odam, mehnatning har qanday turida ilmiy va badiiy ijodning eng yuqori cho'qqisigacha chiqishi mumkinligini ta'kidlaydi. Daholik inson hayotining umumhamiyatga ega bo'lgan mo'ljallarini belgilab beradi. Bu holat shaxsning hozirgi dunyoda erkin, ijodiy hayot faoliyati yurgizishi imkoniyati bilan bog'liq ravishda amalga oshadi. N.A.Berdyayev nuqtai nazaridan, “Inson ijod qilishga ilohiy kuch yordamida jalb etiladi, shuningdek, ijod qilish uning insoniy burchi, insonning yerga yuborilishidagi vazifasidir”¹³¹ . Ijod insonni dunyodagi majburlik, qullik holatidan ozod qiladi, ya'ni aynan ijod insonni o'zga olamga olib kiradi. Oxir -oqibatda esa uni borliqni o'zgacha tushunishiga va idrok etishiga zamin yaratadi. Shu ma'noda, ijod inson tafakkurida dunyoning ravshanlashishi va o'zgarishi (boshqa tusga kirishi) sifatida namoyon bo'ladi. Ilmiy ijodga xos dunyoqarashning qimmatini uning nazariy, amaliy, maqsadli, munosabatli tomonlarining

birliги bilan belgilanadi. Bu birlikning natijasi sifatida ong va ijodning uyg'unlashishini keltirish mumkin. Chunonchi, ijodiy faoliyat olib borayotgan sub'ekt ham tirik jonzotdir. Zero, ilmiy-ijodiy faoliyat olib borayotgan sub'ekt o'zining qarama-qarshiliklari, fikri-xayoli, dunyoqarashi, nuqtai nazari bilan ham tirikdir. Bundan ko'rinadiki, ijod qilayotgan har bir sub'ekt o'zining ongi va jismida o'z faoliyatiga oid har bir murakkab voqelikni seza oladi. Biroq bu jarayon nafaqat ilmiy ish tarzida, balki hayotiy tajribasida ham sinab ko'rilgan bo'lishi kerak. Binobarin, shaxsning tuzilishi Kant aytganidek, uning estetik, nazariy va amaliy nuqtai nazaridan iborat¹³². Shaxsning dunyoqarashi uning qiymatiga munosabatini bildiradi. Bu munosabatlarda hamma qarama-qarshiliklar mavjud bo'lib, inson mantiqiy fikrlashi bilan ularni yechadi. Umuman olganda, ijodning muhim sharti – o'z-o'zini ijod qilishdir. Zero, odam – har qanday ijodiy harakat manbai bo'lib, u shunday ijodiy faoliyat orqaligina jamiyatning haqiqiy ma'naviy boyligini oshiradi. Ijod insonni aqlliroq, mehribonroq, ruhini esa balandroq qiladi. Ijodiy faoliyatdagi o'z-o'zini yaratish – insonning har bir intilishida har bir harakatida namoyon bo'ladi. Shuningdek, ezgulik bilan yo'g'rilgan ijod asosida inson o'zining odamiyligini maksimum ifodalashga intiladi. Doim atrof muhitga nisbatan e'tiborli, ochiq chehrali, tetik, mehribon, sevuvchi va seviluvchi bo'lishga intiladi. Ayni shu ma'noda, ijod bu alohida faoliyat bo'libgina qolmay, hayot usuli hamdir. Yuqoridagi paragraflarda qayd etganimizdek, ijod eng sirli, hayajonli muammolardan biridir. Zamonaviy ilmiy adabiyotda, bu muammoga bag'ishlangan, ijodning konkret turlarini tadqiq qilish kuzatiladi. O'z navbatida unga xos metodologiya ham qo'llanilmoqda, ya'ni tabiiy - ilmiy, estetik yoki psixologik yondashuvlarni shular jumlasiga kiritishimiz mumkin. Shunday qilib, psixologiya ijodni klassik yondashuvda yaratuvchini o'zini o'zi kuzatishni, biografik ma'lumotlarni o'rganish, anketalash, intervyulash orqali tahlil qilsa, noklassik yondashuv asosida predmetli harakatning to'g'ridan-to'g'ri va qo'shimcha mahsulotlarini ishlab chiqarish, ko'z harakatlarini kinoregistratsiya qilish va xos usullar bilan aks ettiradi. Ijodkor o'zining asarini yaratadi, biroq birovnikini bayon qilish ijod sanalmaydi. Ammo bu "o'zi" ijod qilayotgan ijodkor shunchaki individual inson emas, ya'ni u o'zining sub'ektivligida va ongining shaxssiz – umumiy tashuvchisi bo'lmasligini anglaydi. Chunki u individual – insoniy ifoda ichida g'ayb ruhi va ilmi faollashayotganligini his qiladi. Shuning uchun ham ba'zan daholar deyarli ixtiyorsiz holatda ichida qattiq kuch ta'sirida harakat qilayotgan medium sifatida buyuk kashfiyotlar yaratadi. Shuningdek, boshqa paytlarda ham ular mashaqqatli mehnat, ko'p sonli tajribalar bilan yuqoridan berilayotgan narsani ifodalashga yoki adekvat qabul qilishiga harakat qiladilar. S.L.Frank "Inson nafaqat Xudoning quli, uning irodasini bajo keltiruvchi, balki Xudo ijodining erkin ishtirokchisi hamdir" ¹³³, deb yozadi. "...Xudo irodasini haqiqatdan ado etish faqat erkin ijod shaklida bo'lishi mumkin: har qanday so'qir yoki qul mexanik tarzda shu ifodani bajarishi aynan haqiqiy mohiyatni bajarmaslikdir. Bunda inson faqat "Xudoning dangasa va befarq quli" sifatida namoyon bo'ladi. Chunki u o'zining zimmasiga yuklatilgan ishnigina bajaruvchi ishchidek, unga qiziqmaydi ham, imkoniyatlarini ishga solmaydigan dangasaga aylanib qoladi. Shuning uchun ham bunday illatdan xalos qilish uchun Xudo insonni shunchaki qul emas, erkin, ya'ni ijodkor, hamkor bo'lishga chaqiradi¹³⁴. Shunday qilib, ijodiy faoliyat bu faqat yangi mahsulot, qadriyatlar, g'oyalar yoki kashfiyotlar qilish emas, balki ilohiy irodaning mahsulidir. Shu ma'noda, har qanday inson agar ishiga o'z shaxsiyati, qalbini bersa, uning hayoti ijodiy jihatdan boy bo'ladi. O'zo'zini anglash jarayoni bu o'z-o'zini ijod qilishning umumiy sharti desa ham bo'ladi. Chunki o'z-o'zini anglash orqali inson o'z borlig'ining tub-tubidagi chegaralariga yetib boradi. Agar biz qanchalik ichkariga qarab yo'l olsak, biron bir chegaraga duch kelishdan ko'ra borgan sari qalbimiz kengayishini his qilamiz. Shuning uchun ham S.L.Frank, "Ichki aloqa orqali dastlabki haqiqat bilan olam hukmronligida ham ozodlikni, ham uning ijodiy hamkori bo'lishimizga imkon beradi" ¹³⁵ – deb yozadi. Darhaqiqat, inson oliy, ruhiy, ob'ektiv ma'nolarga yuzma-yuz turadi va o'zi ham ular bilan uyg'unlashib garmoniya hosil qiladi, ularni ifodalab, o'z-o'zining cheksizligini his qiladi, ya'ni uning ruhoniyligi ilohiy olamning cheksizligi bilan singdirilganligini anglaydi. Shuning uchun ham S.L. Frank "Ruhning eng intim chuqurligida biz mustahkam, ishonarli asos — Xudoni topamiz. Xudo — absolyut hamma narsaga qodir kuch va u inson borlig'ining mavjudligini saqlaydi. Xudo bu – tirik tomir hayotini ta'minlovchi uni o'z kuchi bilan kuch beruvchi, uni yorituvchi va o'zgartiruvchi hamdir" ¹³⁶, - deb yozadi. Teologik konsepsiyadan kelib chiqadigan bo'lsak, ijod sirli va tushuntirib bo'lmas, agar konkret empirik sabab va holatlardan kelib chiqadigan bo'lsak, unda shaxsning ilohiy odamiylik tabiati ko'proq namoyon bo'ladi. Xudo odam ijodining oxirgi sabab va imkoniyatidir. Yaratuvchi uchun har qanday tushuncha va

shakllarda namoyon bo'lishidan qat'i nazar – ichki ovoz shaklida yoki «daho» shaklida, yoki manguqlikni his qilish, dunyoga to'lib-toshib ketayotgan muhabbat tuyg'usida va boshqa shu kabi holatlarda ijod namoyon bo'ladi. S.L. Frank bu haqida quyidagilarni yozadi: “Agar hayotim Xudo bilan bog'liqligini his qilsamgina so'zning asl ma'nosida yashayman, ham o'zimni, ham ijodiy kuchimni his qilaman. Zero, “Xudo bu hayot — shuning uchun mening borlig'im ham Xudo bilan birgalikda hayotdir. “Xudo bu tiriklar Xudosi” demakdir”. I.P.Merkulov ta'kidlashicha, inson hayotida shunday lahzalar bo'ladiki, xuddi ko'zni qoplab turuvchi parda tushadi va olam “yalang'och” bo'lib qoladi, bu sezgi organlarimiz uchun, o'zining yorqinligi va g'aroyibliги bilan ajralib turadi¹³⁸. Shu nuqtai nazardan, bunday lahzalar ijodkor insonga qattiq hayajoni qo'rquvgacha olib keladigan darajada qattiq hayajonlanishga ta'sir ko'rsatadi. Ammo ko'pincha yordamga aql kelib, hammasini kundalik andaza va namunalariga aylantirib qo'yadi. Bundan ko'rinadiki, ratsional faoliyat inson emotsiyalarini jilovlashga yordam beradi. Bunday faoliyat esa ilmiy ijodning yanada takomillashuviga olib keladi.

6-Amaliy mashg'ulot. Ilmiy informatsiya ishlash, jamlash va qayta ishlash

Ijod jarayonining muhim tomonlarini tadqiq qilish o'zining qadimiy ildizlariga ega. Sharq faylasuflari Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Ibn Sino, Al-Xorazmiy va boshqalarning qarashlari muhim ilmiy-amaliy qiymatga ega. Jumladan, Abu Nasr Forobiy shoirlar misolida: “Endi biz senga aytsak, shoirlar chindan tug'ma qobiliyatli va she'r bitishga tayyor tabiatli kishilar bo'ladi va ularda tashbeh va tamsilga layoqati yaxshi ishlaydigan bo'ladi. Bu xil shoirlar she'r navining ko'p turida yo bo'lmasa bir turida ijod qilishga layoqatli bo'ladilar”– deb badiiy ijodning ahamiyatini ko'rsatgan. Keyinchalik ilmiy ijodning ratsional asoslari va eksperimental jihatlari F.Bekon, R.Dekart, G.V.Leybnits, I.Kant, G.Gegel, M.Shiller, Nitsshe va boshqa faylasuflar ta'limotlarida tahlil qilingan. Ular ijodga ko'proq insonning ma'naviy kuch-qudrati va tabiatni o'zlashtirishdagi yagona quroli sifatida qaraganlar. Jumladan, ijodning monodologik potentsialiga G.V.Leybnits alohida e'tibor bergan. Kant esa “Ijod insonga lazzat bag'ishlaydi, ishtiyoqni qo'zg'aydi, hayotga bo'lgan muhabbatni tug'diradi”, deb yozadi. Biroq Kant ijod jarayonidagi ob'ektiv va sub'ektiv, juz'iy va umumiy narsalar mohiyatini to'raligicha ochib bermaydi. Gegel fikricha, “Ijod qilish odamzodning azaliy fazilatidir. Biroq odamlarning ijodiy izlanishlari shu qadar farqlanishi mumkinki, hatto ular bir-birlariga butunlay zid bo'lishi ham mumkin”, deb hisoblaydi. O'zining bu fikri bilan Gegel ijodning dialektik tabiatga ega ekanligini isbotlamoqchi bo'ladi. Yana bir nemis faylasufi M.Shiller esa Kantdan farqli ravishda ijodiy faoliyatdagi aprior bilimlarni inkor etadi. Ijodiy faoliyatni u insondagi ijtimoiy-madaniy erkinlikka bog'liq ekanligini isbotlashga urinadi¹⁴⁵. Nitsshe ijod jarayonidagi ob'ektivlik va sub'ektivlikning tubida yotgan ma'naviy-ruhiy omillarni falsafiy jihatdan tahlil etadi. Shuning uchun ham Nitsshe “Ijodiy faoliyatdagi emotsional kechinmalar insonning sub'ektiv ehtiyojlariga bog'liq bo'lib, ularning moddiy qurilmalarga ta'sir ko'rsatishi ijodni yuzaga keltiradi”¹⁴⁶ deb ta'kidlaydi. Ijod va uning ma'naviy-ruhiy hamda falsafiy asoslari B.G.Ananayev, N.A.Berdyaev, D.Vinnikott, V.N.Drujinin, R.Mey, V.N.Petrova, S.L.Rubinshteyn, V.Yakovlev kabi olimlar tomonidan atroflicha tadqiq qilingan¹⁴⁷. Ilmiy-ijodiy faoliyatni takomillashtirish, uni o'rganish metodikasini, intuitsiya bilan bog'liq jihatlarni qiyosiy tahlil qilishda O.A.Arutyunyan, A.M.Velikotnyy, L.A.Grevsova, I.N.Yefimova, V.Yu.Ivaxnov, Yu.A.Isaeva, A.I.Nazar'ycheva, O.Yu.Nesterova, N.A.Sokolova, A.N.Kiryushin, A.L.Nemchinova kabi olimlarning ishlari e'tiborga molik¹⁴⁸. Mazkur tadqiqotlarda ilmiy-ijodiy faoliyat asosan ob'ekt va sub'ekt munosabatlari doirasida shakllanadigan jarayon sifatida baholanadi. Bunda sub'ekt ijodiy faoliyatning harakatlantiruvchi motivatsiyasi, deb talqin etiladi. Bu esa, ilmiy-ijodiy faoliyatning ob'ektiv jihatlarni va epistemologik xususiyatlarini inkor qilishga olib keladi. Binobarin, ilmiy ijodni ob'ektiv zarurat mahsuli sifatida o'rganish va bilimning faol xususiyati orqali yoritib o'tish maqsadga muvofiqdir. Ayni shu ma'noda, ilmiy-ijodiy faoliyatni tadqiq etishda shunday epistemologik omillarga ham e'tibor qaratish uni butunligicha anglab olishga yordam beradi. G.Xaken, K.Maynser, I.Prigojin, I.Stengers, V.S.Stepin va N.N.Moiseev, T.P.Grigorev, Yu.A.Danilov, S.P.Kapitsa, Yu.L.Klimontovich, V.A.Shuper, D.S.Chernavskiy, Ye.N.Knyazeva, S.P.Kurdyumov, G.G.Malinetskiy asarlaridagi turli konseptual yondashuvlarda ijodiy faoliyatning sinergetik jihatlari alohida e'tibor qaratilgan. Chunki, zamonaviy fan faol ijodiy qismlardan tashkil topish bilan birgalikda insonda nochiziqli tafakkur qobiliyatini, o'z-o'zini tashkillashtirish xususiyatini shakllantirishga yoki shaxsiy bilim mezonlarini sinergetik jihatdan tadqiq

qilish imkoniyatini yuzaga keltirdi. Bunday ilmiy ijod jarayonini sinergetik metodologiya yanada chuqurroq o'rganmoqda. Respublikamiz mustaqillikka erishishi ijod, xususan, ilmiy ijod jarayonini xolis o'rganish, uni falsafiy anglash bilan bog'liq nazariy-metodologik masalalarni tom ma'noda ilmiy asosda tashkil etish, xususan, ilmiy-ijodiy faoliyatning jamiyat taraqqiyotidagi o'rnini to'g'ri baholash imkoniyatini yaratdi. Bu borada O.Fayzullaev, M.Abdullaeva, G.Pokachalov, N.A.Shermuhamedova, I.Saifnazarov, G.Nikitchenko, B.Qosimov, Z.Davronov, K.J.Tulenova, E.M.Izzetova, A.Azizqulov, L.Qurbonova va boshqa shu kabi faylasuf olimlarimiz tomonidan olib borilayotgan ilmiy izlanishlarni alohida qayd etish zarur¹⁴⁹. Jumladan, O.Fayzullaev ilmiy-ijodiy faoliyat mahsuli hisoblangan fan xususida to'xtalib: "Hozirgi davrda fan jamiyat taraqqiyotini olg'a siljituvchi kuch va vosita bo'lib qolayotganini kuzatish mumkin. Xalq va millat dunyoqarashinishakllantirish, ta'lim-tarbiya, axloq normalarini vujudga keltirish, ma'naviy barkamol insonni tarbiyalashda fan alohida o'rin tutmoqda" ¹⁵⁰, deb yozadi. M.N.Abdullaeva esa, ijodkor shaxsning ijtimoiyruhiy qiyofasi haqida fikr yuritib, "Ijod shaxsning qobiliyati uning maqsad sari intiluvchanligi ijtimoiy psixologik muhitga bog'liq" ¹⁵¹, deb tushuntiradi. Shuni alohida qayd etish lozimki, mustaqillikning dastlabki kunlaridayoq O'zbekistonda fanning barcha sohaları rivojlanishiga alohida e'tibor qaratildi. Xususan, O'zbekiston respublikasi Fanlar akademiyasi (O'zFA) mamlakatimizning bosh ilmiy tashkiloti bo'lib, uning tarkibida 36 ta ilmiy tadqiqot muassasalari, 4ta davlat muzeyi, 3 ta hududiy bo'lim: Xorazm Ma'mun akademiyasi, Qoraqolpog'iston va Samarqand bo'limi, 4 ta Andijon-Namangan, Buxoro, Farg'ona, Qashqadaryo va Surxondaryo ilmiy bo'limlari kiradi, bugungi kunda ularning moddiy texnika bazasi yangi texnologiyalar bilan ta'minlandi. 2007 yilning 2 oktabrida O'zFA "Astronomiya" institutining olimlari Maydanak baland tog' observatoriyasida (Qashqadaryo vil.) B.Xafizov hamda A.Sergeevlar tomonidan topilgan kichik sayyora Prezidentimiz Islom Karimovning taklifiga ko'ra fan, jumladan, astronomiya ilmida olimu fuzalolarga doimo boy bo'lib kelgan qadimiy shahar "Samarqand" nomi bilan ataldi va u AQShning "Garvard kichik sayyoralar" forumida "210271" raqami bilan ro'yxatga olindi, hamda O'zbekistoniya, Abu Ali ibn Sino, Mirzo Ulug'bek, Beruniy, al-Xorazmiy kabi kichik sayyoralar qatoridan o'rin oldi. (Astronom G. Neyman tomonidan 1934 yil 5 oktabrda Silize (Qrim) shaxrida kashf etgan yangi kichik sayyoraga o'zining ko'plab ilmiy tadqiqot ishlarini Mirzo Ulug'bek nomidagi Astronomiya instituti bo'limi bo'lgan Kitob xalqaro kenglik stansiyasida olib borganligi uchun O'zbekistoniya nomini bergan. 1973 yil 26 sentabrda Qrimlik astronom Lyudmila Chernix tomonidan kashf etilgan yangi sayyora buyuk olim, tabib, faylasuf Abu Ali ibn Sino nomi bilan atalgan. 1977 yil 21 avgust kuni Qrimlik astronom Nikolay Chernix tomonidan kashf qilingan kichik sayyora davlat arbobi va yuzduslar ilmining bilimdoni Mirzo Ulug'bek nomi bilan atalgan. 1986 yil 8 avgustda Bolgariya Milliy astronomik observatoriyasida Valter hamda Violeta Ivanovalar tomonidan topilgan sayyoraga minerolog, tarixchi, geograf, matematik, faylasuf Beruniy nomi berilgan. 1997 yil 31 dekabrda Louella observatoriyasining (Preskott, Arizona shtati, AQSh) raxbari astronom Pol Komba tomonidan kashf qilingan sayyora esa ilm fan oldidagi buyuk xizmatlari uchun matematik asoschisi Al – Xorazmiy nomi bilan atalgan.

7-Amaliy mashg'ulot. Ilmiy ishlar va ilmiy ishni yozish

Tajribaviy amaliy matnlar

«ochiq», «yopiq», «universal», «maxsus», «yumshoq», «o'ta» oqilonalik; induktivistik model ; deduktivistik model; evolyutsionistik model; to'rsimon model; realistik model, noklassik ilmiy oqilonalik, oqilonalikning postnoklassik qiyofasi.

Mustaqil ishlash uchun savol va topshiriqlar

1. Nima sababdan Yevropa sivilizatsiyasi azaldan oqilon sivilizatsiya sifatida qaraladi?
2. Nimalar oqilonalikning aniq-ravshan ko'rinib turuvchi tarkibiy elementlaridir?
3. Oqilonalikning yagona universal talqini ?
4. Hozirgi zamon metodologlari oqilonalikning qanday turlarini e'tirof e'tadilar?
5. A.Nikiforov oqilonalik haqida qanday fikrlarni ilgari surgan?

6. Hozirgi zamon olimlari metodologiyaning qanday modellari mavjudligini ta'kidlaydilar?
7. Qaysi ilmiy oqilonalikda ob'ektning tabiati bilan uni tadqiq qilish vositalari va usullarining o'zaro nisbatini e'tiborga oladi.?
8. «Oqilonalik» tushunchasining yangi, kengaytirilgan hajmiga qanday xususiyatlar kiritilgan.?
9. Klassik falsafa kontekstida oqilonalik qanday tushuniladi?

8-Amaliy mashg'ulot. Ilmiy ishlarni badiiy jihatdan rasmiylashtirish va himoya qilish.

“Ilmiy tadqiqot metodologiyasi” fani bo'yicha talabaning mustaqil ta'limi shu fanni o'rganish jarayonining tarkibiy qismi bo'lib, uslubiy va axborot resurslari bilan to'la ta'minlangan. Magistrlar auditoriya mashg'ulotlarida professor-o'qituvchilarning ma'ruzasini tinglaydilar, misol va masalalar yechadilar. Auditoriyadan tashqarida magistr darslarga tayyorlanadi, adabiyotlarni konspekt qiladi, uyga vazifa sifatida berilgan misol va masalalarni yechadi. Bundan tashqari ayrim mavzularni kengroq o'rganish maqsadida qo'shimcha adabiyotlarni o'qib referatlar tayyorlaydi hamda mavzu bo'yicha testlar yechadi. Mustaqil ta'lim natijalari reyting tizimi asosida baholanadi. Uy vazifalarini bajarish, qo'shimcha darslik va adabiyotlardan yangi bilimlarni mustaqil o'rganish, kerakli ma'lumotlarni izlash va ularni topish yo'llarini aniqlash, internet tarmoqlaridan foydalanib ma'lumotlar to'plash va ilmiy izlanishlar olib borish, ilmiy to'garak doirasida yoki mustaqil ravishda ilmiy manbalardan foydalanib ilmiy maqola va ma'ruzalar tayyorlash kabilar talabalarning darsda olgan bilimlarini chuqurlashtiradi, ularning mustaqil fikrlash va ijodiy qobiliyatini rivojlantiradi. Shuning uchun ham mustaqil ta'limsiz o'quv faoliyati samarali bo'lishi mumkin emas. Uy vazifalarini tekshirish va baholash amaliy mashg'ulot olib boruvchi o'qituvchi tomonidan, konspektlarni va mavzuni o'zlashtirish darajasini tekshirish va baholash esa ma'ruza darslarini olib boruvchi o'qituvchi tomonidan har darsda amalga oshiriladi.

Fan bo'yicha adabiyotlar

Asosiy adabiyotlar:

1. Саифназаров И., Каримов Т., Никитченко Г.И. Илмий ижод методологияси, - Тошкент, ТДИУ, 2004.
2. Блауг М. Методология экономической науки. М, 2004.
3. Сондерс М. Льюис Ф., Торнхил Э. Методы проведения экономических исследований. М.. 2006.
4. Шермухамедова Н.А. Илмий тадқиқот методологияси. Дарслик. -Т. “Фан ва технология” 2014, 512 б.
5. Шкляр М.Ф. Основы научных исследований. Учебное пособие для бакалавров / М. Ф. Шкляр. -4-е изд. -М.: Издательско-торговая корпорация «Дашков и К», 2012. - 244 с.

Qo'shimcha adabiyotlar:

6. Ўзбекистан Республикасининг Конституцияси. -Т.: "Ўзбекистон", 2016

7. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги "Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида" ги ПФ-4947-сонли Фармони.

8. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 20.04.2017 йилдаги ПК-2909-сонли "Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида"ги Қарори.

9. Мирзиёев Ш.М. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. Ўзбекистон Республикаси Президенти лавозимидаги киришиш тантанали маросимида бағишланган Олий Мажлис палаталарининг қўшма мажлисидаги нутқ., Тошкент, 2016. 56-б.

10. Мирзиёев Ш.М. Танқидий таҳлил, катъий тартиб интизом ва шахсий жавобгарлик-ҳар бир раҳбар фаолиятиниш кундалик қонидаси бўлиши керак. Мамлакатимизни 2016 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг асосий яқунлари ва 2017 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг кенгайтирилган мажлисидаги маъруза, 2017 йил 14 январь. - Тошкент: "Ўзбекистон", 2017. – 104 б.

11. Мирзиёев Ш.М. Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш - юрт тараққиёти ва халқ фаровонлиги гарови. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганининг 24 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маъруза. 2016 йил 7 декабрь - Тошкент Ўзбекистон, 2017. 48-б.

12. "Фаол тадбиркорлик, инновацион ғоя ва технологияларни қўллаб-қувватлаш йили давлат дастури". Ўзбекистон Республикаси Президентининг 22 январ 2018 йилдаги Фармони билан тасдиқланган.

13. 2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикаси ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича ҳаракатлар стратегиясини "Халқ билан мулоқот ва инсон манфаатлари йили"да амалга оширишга оид Давлат дастурини ўрғапиш бўйича илмий-услубий рисола. - Т.: "Маънавият" нашриёти, 2017 йил. 244 б.

14. Ананин О. Структура теоретико-экономического знания. Методологический анализ. М.: ИЭРАН, 2005.

15. Мудриевская Л.М., Зайченко Г.А., Притыкин Л.М. О методологии научного исследования в работе Карла Поппера «Нищета и историзма». Днепропетровск, 1996.

16. Орехов А.М. Методы экономических исследований. М.: ИНФРА-М, 2006.

17. Шишков Г.Б. Математизация экономической теории: методология науки. М.: РЭА им. Плеханова, 1996.

18. Kahn J.A., Landsburg S.E., Stockman A.C. The Positive Economics of Methodology// Journal of Economic Theory. Vol. 68. No 1. (January 1996). P. 64-76.

19. Новиков А.М., Новиков Д.А. Методология научного исследования. М.: Либроком. 2010. -280 с.

20. Системный анализ и моделирование перспектив устойчивого развития национальной экономики Узбекистана: Чепель С.В. /Монография/ Ташкент: IFMR, 2014.-316 с.

21. Вахабов А.В., Разыкова Г.Х. Модернизация экономики Учебное пособие. - Т.: "Иқтисодчи- Молия", 2014, 200 с.

22. Доклад о человеческом развитии 2014. Обеспечение устойчивого прогресса человечества: Уменьшение уязвимости и формирование жизнестойкости ПРООН. Нью Йорк. 2014, - 239 с.

23. Доклад по пеням развития тысячелетия Узбекистан. 2015/Под.общ.ред. Г,Саидовой – Т.: Центр экономических исследований. 2015.-100 с.

24. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Олий Аттестация комиссияси раёсатининг "Фан доктори илмий даражасини берувчи илмий кенгаш тўғрисидаги низомни тасдиқлаш ҳақида" қарори. Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан 2016 йил 8 июнда рўйхатдан ўтказилган. рўйхат раками 2796.

25. Ўзбекистон Республикаси иқтисодий-ижтимоий тараққиётининг мустақиллик йилларидаги (1990-2010 йиллар) асосий тенденция ва кўрсаткичлари ҳамда 2011-2015 йилларга мўлжалланган прогнозлари. Стат. тўплам. -Т.: Ўзбекистон. 2011. -140 б.

26. World development report 2014: risk and opportunity - managing risk for development. The World Bank. Washington D.C. 2014. 324 p.

27. Рамочная программа ООН по оказанию) содействия Республике Узбекистан в целях развития (ЮН-ДАФ) на 2016-2020 гг./UNDP (ПРООН). - Ташкент: Baklria press, 2015. - 88 с.

28. 2016 World development Indikators. World Bank Group. Washington. 2016. 132 pag.

Internet saydlar

29. www.ziynet.uz

30. www.goz.uz

31. www.stat.uz

32. www.lex.uz

Test savollari
Bilim va ko'nikmalarni baholash materiallari

1. Germenevtik doira tamoyili tushunish qanday xususiyatini aks ettiradi?

- A. Siklik
- B. Mantiqiy
- V. Xissiy

2. M.Baxtin tabiri bilan aytganda tushunish qandayfaol ijodiy xususiyat kasb etadi?

- A. U matnni to'ldiradi
- B. Matn mualliflarining manaviy dunyosiga kiradi
- V. O'tmish madaniyatini tushunish

3. Semiotika – bu?

- A. Belgilar va belgili tizimlarning xossalarini o'rganuvchi fan.
- B. Belgilarni ma'lum tizimga soluvchi soha.
- V. Ilmiy atama.
- G. O'z o'zini tashkillashtirish.

4. Tushuntirishning bosh maqsadi nima?

- A. O'rganayotgan predmetning mohiyatini, rivojlanishning sabablari,shartli manbalarini, xarakat mexanizmlarini anio'lashdan iborat.
- B. Ob'ektning mohiyatini ochib berish.
- V. Ishontirish

5. Diltey tushunishni.....deb ta'riflaydi.

- A) matn muallifining ma'naviy dunyosiga kirish
- B) matn muallifining dunyoqarashi
- V) matn muallifining ijodiy fikrlari
- G) uning aytgan fikrlarini tushunish.

6. Xaydegger tushunishni.....deb tushuntiradi.

- A) insonning borliqqa o'ziga xos munosabati, insonning dunyoda mavjud bo'lish usulidir.
- B) dunyodagi bo'layotgan voqea va hodisalarni anglashimiz. Biz uchun hamma narsaning tushunarli bo'lishi.
- V) matn muallifiga nomalum narsalar
- G) boshqa tilda yozilgan jamiki narsalar

7. Gadamer fikriga ko'ra, tushunish

- A) o'tmish madaniyatini tushunish talqin qiluvchining o'zini tushunishi bilan uzviydir.
- B) dunyodagi bo'layotgan voqea va hodisalarni anglashimiz.
- V) Biz uchun hamma narsaning tushunarli bo'lishi.
- G) matn muallifiga nomalum narsalar.

8. G.I.Ruzavin tushunishning nechta asosiy turini farqlaydi ?

- A) 3 ta
- B) 4 ta
- V) 5 ta
- G) 2 ta

9. Hozirgi zamon fransuz germenevtikasining vakili Pol Rikerning qanday fikr bildirgan? A) tushunish hech qachon bilishdan ajralmaydi, balki «ma'noni o'zlashtirish faoliyatining bosqichi» hisoblanadi.

- B) matnni talqin qilish, ya'ni matnning mazmunini tushunish; talqin qiluvchida o'z-o'zini tushunishning mavjudligi, muloqot, aloqa; «til stixiyasi»; dialog yuritish qobiliyati;
- V) o'z fikrini bildirishga intilish, boshqacha fikrlaydigan odamga so'z berish, uning aytganlarini hazm qila olish; ayni bir matn (unga muallif yuklagan ma'nodan tashqari) bir nechta ma'noga ega bo'lishini nazarda tutish; matnning predmet mazmunini hozirgi davrning madaniy tafakkuri tajribasi bilan bog'lash.
- G) Hamma javoblar to'g'ri.

10. Tushunish jarayoni sodir bo'lishi uchun nimalar bo'lishi zarur zarur?

A) har qanday tabiatli matnda ifodalangan predmet; unda ma'noning mavjudligi; mazkur ma'no to'g'risidagi dastlabki tasavvur;

B) matnni talqin qilish, ya'ni matnning mazmunini tushunish; talqin qiluvchida o'z-o'zini tushunishning mavjudligi, muloqot, aloqa; «til stixiyasi»; dialog yuritish qobiliyati;

V) o'z fikrini bildirishga intilish, boshqacha fikrlaydigan odamga so'z berish, uning aytganlarini hazm qila olish; ayni bir matn (unga muallif yuklagan ma'nodan tashqari) bir nechta ma'noga ega bo'lishini nazarda tutish; matnning predmet mazmunini hozirgi davrning madaniy tafakkuri tajribasi bilan bog'lash.

G) Hamma javoblar to'g'ri.

11. Tushunish, tavsiflash, tushuntirish va talqin qilish bilan bir qatorda, qanday bilim faoliyatining asosiy protseduralariga kiradi.

A) Ilmiy bilim

B) Diniy bilim

V) Falsafiy bilim

G) dunyoviy bilim.

12.tushunish muammosini hal qilishda muhim ahamiyatga ega.

A) "Ma'no" tushunchasi

B) "Tafakkur" tushunchasi

V) "Bilim" tushunchasi

G) "Modda" tushunchasi.

13.ishtirokisiz muomalani davom ettirish, harakatlarni muvofiqlashtirish, anglashilgan xatti-harakatni amalga oshirish va ta'sir o'tkazishning imkoni yo'q.

A) Bilimning

B) Mulohazaning

V) Tushunishning

G) To'g'ri javob yo'q.

14. Tushunish muammosi bilan maxsus shug'ullanadiganfani mavjud.

A) Gnosiologiya

B) Germenevtika

V) Ontologiya

G) Aksiologiya

15. Madaniyat –

A) tayyor narsalar yoki qadriyatlar to'plami emas, balki ularni o'zlashtirish, ulardan foydalanish, insonning hayoti va ijodiy faoliyati jarayonlarida ishtirok etish bilan bog'liq faol jarayon.

B) ijtimoiy-madaniy voqelikni bilish mazkur tayyor mahsulotlar dunyosini bevosita aks ettirishdan ham ko'ra ko'proq ularning orqasida turgan narsalarni, ya'ni inson ma'nolari va mazmunlari dunyosini aks ettirishni nazarda tutadi

V) A va B

G) To'g'ri javob yo'q.

16. Semiotikao'rganuvchi fan.

A) (yunon. belgi, alomat) – belgilar va belgilar tizimlarning xossalarini

B) (ing. ma'no) – tushunishga oid tizimni

V) (nem. gap) – gaplashishda ustamonlikni

G) (ital. nuqta) – qisqa gapirishni.

17. Simvol – bu.....

A) (yunon. – ramz, shartli belgi)

B) "Tafakkur" tushunchasi

V) "Bilim" tushunchasi

G) "Modda" tushunchasi

18. Yunonchadan tarjimada dialog so'zining ma'nosi?

A) ikki yoki bir necha shaxs o'rtasidagi suhbat, ular o'rtasidagi yozma tarzda qayd etilishi mumkin bo'lgan og'zaki muloqot shakli degan ma'noni anglatadi.

B) fan haqidagi muzokaralar.

V) ilmiy bilimlar majmuyi

G) fan falsafasining tarkibi

19. Tushuntirishning bosh maqsadi – bu?

A) o'rganilayotgan predmetning mohiyatini, rivojlanish sabablari, shartlari va manbalarini, harakat mexanizmlarini aniqlashdan iborat.

B) tayyor narsalar yoki qadriyatlar to'plami emas, balki ularni o'zlashtirish, ulardan foydalanish, insonning hayoti va ijodiy faoliyati jarayonlarida ishtirok etish bilan bog'liq faol jarayon.

V) ijtimoiy-madaniy voqelikni bilish mazkur tayyor mahsulotlar dunyosini bevosita aks ettirishdan ham ko'ra ko'proq ularning orqasida turgan narsalarni, ya'ni inson ma'nolari va mazmunlari dunyosini aks ettirishni nazarda tutadi

G) Hamma javoblar to'g'ri.

20. Mashhur faylasuf va mantiqchi G.X. fon Vrigtning fikriga ko'ra, teleologik tushuntirish.....

A) «inson haqidagi fan metodologiyasida uzoq davr yetishmagan va qonun orqali tushuntirish modelining haqiqiy muqobili bo'lib xizmat qiladigan tushuntirish modelidir»

B) fan haqidagi muzokaralar.

V) ilmiy bilimlar majmuyi

G) fan falsafasining tarkibi

21. Tushunish va tushuntirishni bir-biridan farqlab, M.M.Baxtin nima deb yozgan edi?

A) Tushuntirishda faqat bir ong, bir sub'ekt, tushunishda esa – ikki ong, ikki sub'ekt qatnashadi. B) Ob'ektga nisbatan dialogik munosabat bo'lishi mumkin emas, shuning uchun ham tushuntirish dialogik jihatlariga ega emas (formal-ritorik jihatdan tashqari).

V) Tushunish har doim ma'lum darajada dialogik xususiyatga ega.

G) Hamma javoblar to'g'ri.

22. Tushuntirish –

A) insonning hamkorlik faoliyatida bilish jarayonlari ob'ektiga kirgan narsa va hodisalarning mohiyatini fikr uzatish,

B) o'zaro ta'sir o'tkazish, ta'sirlanish, muloqot, taqlid yordami bilan oydinlashtirish,

V) xotiradagi bilimlar va ijtimoiy tajribalar bilan ularni uy.unlashtirgan holda tushunish sari yetaklovchi aqliy faoliyatidir.

G) Hamma javoblar to'g'ri.

23. Hozirgi zamon fransuz germenetikasining vakili Pol Rikerning fikricha, tushunish hech qachon ajralmaydi, balki «ma'noni o'zlashtirish faoliyatining bosqichi» hisoblanadi.

A) bilishdan

B) unutishdan

V) xatodan

G) g'oyalardan

24. Matnni ijtimoiy-gumanitar bilimning muhim metodologik muammosidir.

A) «ma'naviy madaniyatning moddiylashtirilgan ifodasi» deb tushunishdan kelib chiqib, matnlarda ob'ektivlashgan sub'ektiv ma'nolarni predmetlashtirish, «ular orqali odamlarning ovozlari eshitish» va ular yordamida o'tgan zamonlar, boshqa madaniyatlarning «ruhi»ga kirib borish

B) Tushunish va tushuntirish (talqin qilish)ning o'zaro nisbati to'g'risida so'z yuritir ekan, Vrigt mazkur tushunchalarni farqlagan ma'qul deb ko'rsatadi. Bu farqni u quyidagilarda ko'radi: «Bu nima?» degan savolga javob berish talqin qilishning natijasidir.

V) Namoyish nima uchun sodir bo'ldi yoki inqilobga nima «turtki» berdi degan savollarga javob berar ekanmiz, biz sodir bo'layotgan hodisalarni nisbatan tor ma'noda tushuntirishga harakat qilamiz.

G) «inson haqidagi fan metodologiyasida uzoq davr yetishmagan va qonun orqali tushuntirish modelining haqiqiy muqobili bo'lib xizmat qiladigan tushuntirish modelidir»

25. Nima uchun axbarot-ob'ektiv reallikning muhim qismi hisoblanadi

A. Axbarot o'zini saqlash, qayta ishlash, va ta'sir natijalaridan foydalanish uchun mo'ljallangan moddiy tizimlarda nomoyon bo'lganligi uchun

- B. Ob'ektiv borliqqa mos kelganligi uchun
- V. Obektiv borliqni o'zida ifodalaganligi uchun
- G. Barchasi to'g'ri.

26. Informatsion vaziyat nima.

- A. Butun axbarot jaroyoni maydonini ifoda etadi
- B. Ma'lum bir qoidalarni ifoda etadi
- V. Axbarotning o'zi Axbarotlashgan jamiyat konseptsiasini mualliflari E. Masuda D. Martin G. Molitor
- G. a,b javoblar to'g'ri

27. Ilmiy axborot nima

- A. Ilmiy axborot - ijtimoiy axborotning bilish faoliyatida foydalaniladigan alohida turi.
- B. Intuitsiyaga asoslangan bilish
- V. Tajriba asosida shakllangan ijod shakli
- G. Barcha javoblar noto'g'ri.

28. Axbarot (informatio) so'zi o'zbek tiliga qaysi chet tilidan kirib kelgan.

- A. Lotin tilidan
- B. Ingliz tilidan
- V. Fransuz tilidan
- G. Nemes tilidan

29. Ob'ektiv reallikning muhim qismini ifodalovchi tushuncha

- A. Axbarot
- B. Yangilik
- V. Vaqt
- G. Davr

30. Axborotning sub'ekti

- A. Axborot oluvchi, uni o'zgartiruvchi va undan foydalanuvchi
- B. Axbarot manbai
- V. Axborot sifati
- G. Axbarotning yangiligi

31. Axbarotning ob'ekti nima

- A. Axborot manbai
- B. Axborot sifati
- V. Axborotning yangiligi
- G. Axbarot oluvchi va undan foydalanuvchi

32. Axborotning evristik mazmunini o'rganishda informatsion vaziyatning qaysi unsurlari muhim o'rin tutadi

- A. Axborotning sub'ekti, axbarotning ob'ekti, extiyojlar
- B. Manfaat va ehtiyojlar
- V. Axborot tizimlari, axborot shakllari
- G. Axborotni oluvchi va undan foydalanuvchi

33. Bilimning informativligi

- A. Borliq qonunlarini aks ettiruvchi va insonga bilish faoliyatida xizmat qiluvchi tushunchalar, nazariyalar va bilimning boshqa shakllarida ifodalangan axborot majmui
- B. Borliqni qonunlarini aks ettiruvchi hodisalar majmui
- V. Yoritilayotgan masalalarning muammoligi
- G. O'rganilayotgan ob'ektning o'ziga xosligi

34. Fanning integratsiyalashuvi

- A. Fanlarning o'zaro qo'shiluvi
- B. Fanlarning tarmoqlarga ajralib ketishi
- V. Fanlarning umumiy mohiyati
- G. Fanlarning ilmiy tizim ekanligi

35. Bilish jarayoni quyidagi qaysi faoliyat turiga asoslanadi

- A. Interiorizatsiya va eksterioriazatsiyaga
- B. Interiorizatsiya va kommunikatsiya
- V. Ekstarioriazatsiya va kommunikatsiya
- G. Kommunikatsiya

36. Interiorizatsiya

- A. Axborotni anglab yetish, uni ijodiy o'zgartirish borasidagi faoliyat
- B. Yangi axborot yaratish borasidagi faoliyat
- V. Ijtimoiy kommunikativ jihatlarni mushtarakligi
- G. Axborot uzatish

37. Eksteriorizatsiya

- A. Yangi axborot yaratish borasidagi faoliyat
- B. Axborotni anglab yetish
- V. Axborotni ijodiy o'zgartirish borasidagi faoliyat
- G. Ijtimoiy kommunikativ jihatlarning mushtarakligi

38. Olimning ilmiy bilish faoliyati qanday bilim olish ga qaratiladi

- A. O'z-o'zini qurshagan dunyo haqidagi yangi bilimga
- B. Ob'ektiv reallikka
- V. O'z-o'zini o'rganishga
- G. Barchasi to'g'ri

39. Quyidagi asarlardan qaysi biri yapon olimi Ye.Masuda qalamiga mansub.

- A. "Axborotdan dunyo miqiyosida foydalanishning yangi davri"
- B. "Yangi arganon"
- V. "Fozil odamlar shahri"
- G. "Inson aqli to'g'risidagi tajriba"

40. Informatika insoniyat uchun qanday imkoniyatlar yaratadi

- A. Mehnatning juda kop turlari samaradorligini keskin oshirish imkonini beradi
- B. Insoniyatni regress holatga olib keladi
- V. Insoniyatni turg'un xolatda saqlaydi
- G. Barchasi to'g'ri

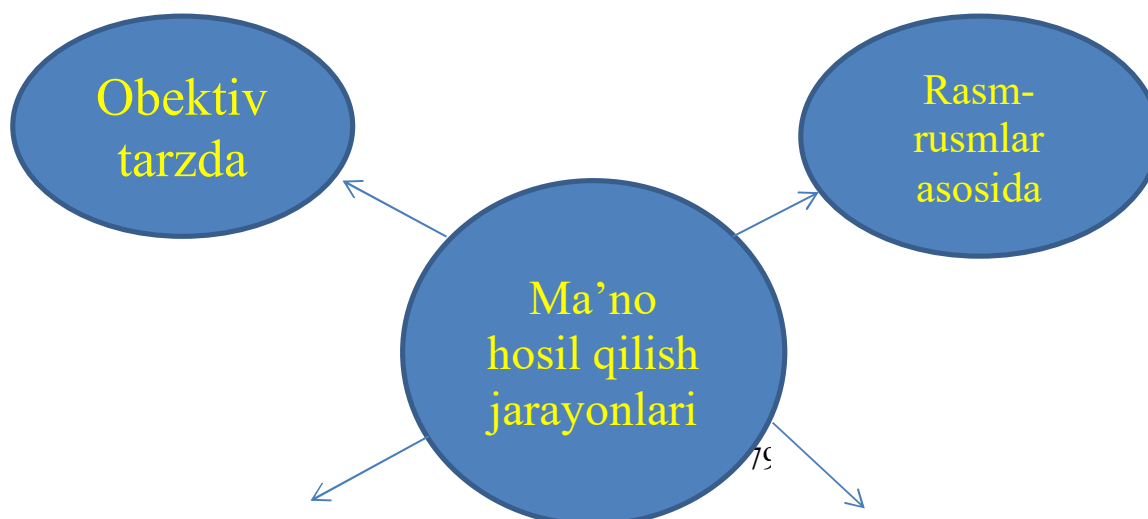
41. Mehnatning intellektuallashuvi qanday jarayonni ifoda etadi

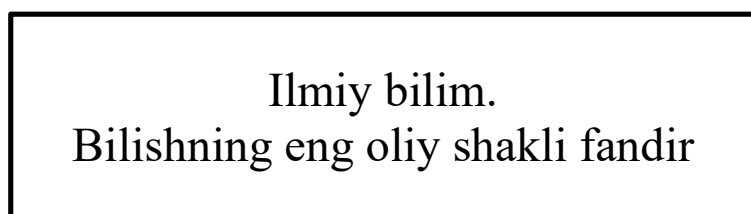
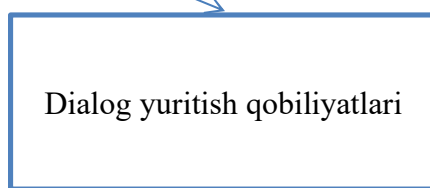
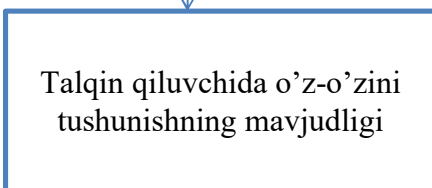
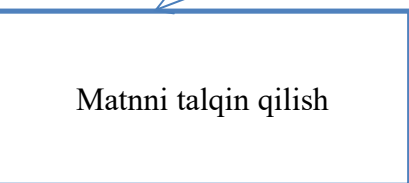
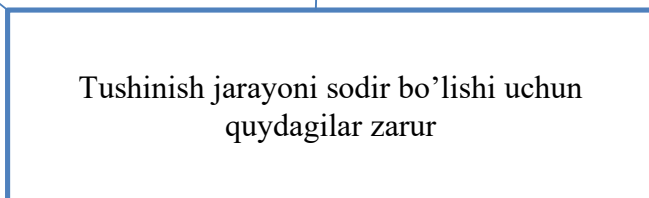
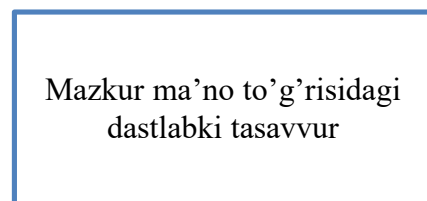
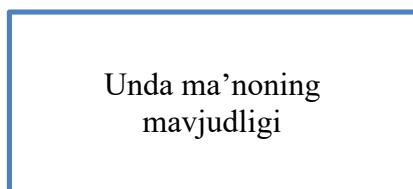
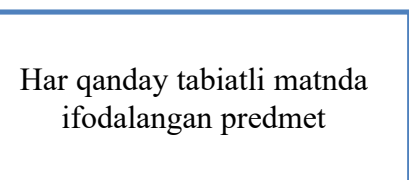
- A. Mehnatning ilmiylashuvini
- B. Jismoniy mehnatning takomillashuvini
- V. Ishlab chiqarish kuchlarining samaradorligining oshuvini
- G. Ishlab chiqarish munosabatlarida ilmiy bilimlardan keng foydalanishni

42. "Internet" so'zi o'zbek tilida qanday ma'noni ifodalaydi

- A. Tarmoqlarni birlashtirish ya'ni kompyuter tarmoqlarining tarmog'i internet deb yuritiladi
- B. Axborotni uzoq masofaga uzatish
- V. Kompyuterning qo'shimcha dasturlaridan umumiy foydalanish

Qo'shimcha o'quv va ilmiy materiallar

Dasturning informastion–metodik ta’minoti

Fanni o’qitishda zamonaviy interfaol metodlardan, mavzular bo’yicha tayyorlangan mantiqiy sxemalardan, tarqatma materiallardan foydalanish, axborot texnologiyalari asosida darslarni tashkil etish nazarda tutilgan. Buning uchun www.ziyounet.uz www.philosophy.ru. <http://www.anthropology.ru> <http://www.filosofia.ru>. <http://www.falsafa.dc.uz>. <http://www.lib.ru/FILOSOF>. veb saytlaridan va kafedradagi mavjud elektron darsliklardan foydalanish mumkin.

Asosiy va qo‘shimcha o‘quv adabiyotlar hamda axborot manbalari

Asosiy adabiyotlar

1. Saifnazarov I., Karimov T., Nikitchenko G.V. Ilmiy ijod metodologiyasi. – Toshkent, TDIU, 2004 y.
2. Blaug M. Metodologiya ekonomicheskoy nauki. M, 2004.
3. Sonders. M, Lyune F., Torixill E. Metody provedeniya ekonimicheskix issledovaniy. M., 2006.
4. Shermuxammedova N.A. Ilmiy tadbiyot metodologiyasi. Darslik. –T., Fan va texnologiya. 2014. 512 b.
5. Shklyar.M.F. Osnovy nauchnyx issledovaniy. Uchebnoe posobie dlya bakalavrov / M.F.Shklyar. -M. Dashkov i K. 2012 -244 s.

Qo‘shimcha adabiyotlar

6. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. –T., O‘zbekiston. 2016 y.

7. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 07.02.2017 y. PF-4947-son "O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida"gi Farmoni.
8. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 20.04.2017 y. PQ-2909-son "Oliy ta‘lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida"gi Qarori.
9. Mirziyoev, Shavkat Miromonovich. Erkin va farovon, demokratik O‘zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti lavozimiga kirishish tantanali marosimiga bag‘ishlangan Oliy Majlis palatalarining qo‘shma majlisidagi nutq /Sh.M. Mirziyoev. - Toshkent: «O‘zbekiston», 2016. -56 b.
10. Mirziyoev, Shavkat Miromonovich. Tanqidiy tahlil, qat’iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik - har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo‘lishi kerak. Mamlakatimizni 2016 yilda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning asosiy yakunlari va 2017 yilga mo‘ljallangan iqtisodiy dasturning eng muhim ustuvor yo‘nalishlariga bag‘ishlangan Vazirlar Mahkamasining kengaytirilgan majlisidagi ma‘ruza, 2017 yil 14 yanvar. - Toshkent: «O‘zbekiston», 2017.-104 b.
11. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 22.01.2018 y. PF-5308-son "2017- 2021 yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasini "Faol tadbirkorlik, innovatsion g‘oyalar va texnologiyalarni qo‘llab-quvvatlash yili"da amalga oshirishga oid davlat dasturi to‘g‘risida"gi Farmoni.
12. 2017-2021 yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha harakatlar strategiyasini “Xalq bilan muloqot va inson manfaatlari yili”da amalga oshirish bo‘yicha Davlat dasturini o‘rganish bo‘yicha ilmiy-uslubiy risola. – T. Ma‘naviyat. 2017 y. 244 b.
13. Ananin O. Struktura teoritiko-ekonomicheskogo znaniya. Metodologicheskiy analiz. –M. IERAN. 2005.
14. Mudrievskaya L.M., Zaychenko G.A., Prqtikin L.M. O metodologii nauchnogo issledovaniya v rabote Karla Poppera “Nitseta istoritsizma” Dnepreperovsk. 1996.
14. Orexov A.M. Metodq ekonomicheskix issledovaniy. –M. Infra. 2006.
15. Yoqubova M. Jamiyat taraqqiyotida axborotlashuv va axborot texnologiya
17. Turashbekova A.K. Nauchnoe mirovoztrenie i ego vliyanie ne formirovanie stilya myshleniya tvorcheskoy intellegenii: avtoref diss. kand.filos.nauk.-T.: Ped institut, 1990. - 19 s.

Internet resurslari:

1. www.ziyounet.uz
2. www.philosophy.ru.
3. <http://www.intencia.ru>.
4. <http://www.anthropology.ru>.
5. <http://www.ido.rudn.ru>.
6. <http://www.filosofia.ru>.
7. <http://www.falsafa.dc.uz>.
8. <http://www.phenomen.ru>.
9. <http://www.lib.ru/FILOSOF>.
10. <http://www.filam.ru/sait.phg>.

Ilmiy tadqiqo metodologiyasifani bo'yicha

Sillabus

Magistratura bo'limi uchun

\

**Tanlov fanlar / Mashinasozlikda texnologik uskunalarni
loyixalashEnergetika va MM fakulteti**

Mashinasozlik texnologiyasi mutaxassisligi.

Fan nomi:	Ilmiy tadqiqot metodologiyasi
Fan turi:	Majburiy
Fan kodi:	ITM 1104
Yil:	1
Semestr:	1- Semestr uchun
Talim shakli	Magistratura
Mashg'ulot shakli va semestrga ajratilgan soatlar:	120
Ma'ruza	30
Amaliy mashg'ulotlar	30
Laboratoriya mashg'ulotlar	-
Seminar	-
Mustaqil ta'lim	60
Kredit miqdori:	4
Baxolash shakli:	Imtixon
Fan tili:	O'zbek

Fan maqsadi(FM)

FM1	Ushbu fanni o'qitilishidan asosiy ko'zlangan maqsad bo'lajak magistr talabalarga ilmiy – tadqiqot ishlarini olib borish, natijalarni olish va ularni qayta ishlashni o'rgatishdan iborat.
-----	---

Fanni o'zlashtirish uchun zarur boshlang'ich bilimlar

1	Maxsus fanlarni o'qitish metodikasi (MFO'M2304)
2	Mashinasozlikda kesuvchi asboblarni loyihalash va ishlabchiqarish (MKAL1212)
3	Mashinasozlikda innovatsion texnologiyalar (MIT1204)
4	Mashinasozlikda sifatni boshqarish(MSBI108)

Ta'lim natijalari (TN)

<i>Bilimlar jihatidan:</i>		
TN1	O‘z ta’lim maqsadlarini mustaqil ravishda belgilash, o‘quv va bilish (kognitiv) faoliyatida o‘z oldiga yangi vazifalarni qo‘yish va shakllantirish, o‘z bilim faoliyatining motivlari va manfaatlarini rivojlantirish qobiliyati;	
TN2	O‘z maqsadlariga erishish yo‘llarini, shuningdek bu maqsadlarga erishishning alternativ - boshqa yo‘llarini mustaqil ravishda rejalashtirish, ta’lim va bilish muammolarini hal qilishning eng samarali usullarini ongli ravishda tanlash qobiliyati;	
TN3	O‘z faoliyatini rejalashtirilgan natijalar bilan bog‘lash, maqsadiga erishish jarayonida o‘z faoliyatini nazorat qila olishi, taklif qilingan shartlar va talablar doirasida harakat yo‘nalishini belgilash, vaziyat o‘zgarganda mos ravishda o‘z faoliyatini shu vaziyatga moslashtirish qobiliyatiga ega bo‘lish;	
TN4	Kasbiy vazifalarni samarali bajarish, o‘zini kasbiy va shu kasbga mos shaxs sifatida rivojlantirish uchun zarur bo‘lgan ma'lumotlarni izlash va ulardan foydalanish;	
	<i>Ko‘nikmalar jihatidan:</i>	
TN5	O‘quv vazifasini bajarishning to‘g‘riligini, bu vazifalarni echishda o‘z qobiliyatlarini baholash qobiliyati;	
TN6	O‘zini-o‘zi nazorat qilish, o‘zini-o‘zi baholash, qarorlar qabul qilish va o‘quv va bilish faoliyatida ongli ravishda tanlash asoslariga ega bo‘lish;	
TN7	O‘qituvchi va tengdoshlar bilan ta’lim sohasidagi hamkorlikni va birgalikdagi faoliyatni tashkil etish, o‘zi yolg‘iz va guruh ichida bo‘lganda, turli fikrlarni muvofiqlashtirish va manfaatlarni hisobga olish asosida umumiy yechim topish va nizolarni hal qilish, o‘z fikrlarini bayon etish, asoslash va o‘z fikrida qat’iy turish qobiliyati;	
TN8	Axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanishda o‘z kompetensiyasini shakllantirish va rivojlantirib borish.	
<i>Fan mazmuni</i>		
Mashg‘ulotlar shakli: ma’ruza (M)		Soat
M1	Fan. ilmiy bilimning metodologik asoslari	2
M2	Ilmiy tadqiqot turlari va uni olib borishning usullari	2
M3	Ilmiy-tadqiqot faoliyatini tashkil etish. yo‘nalishini tanlash	2
M4	Ilmiy tadqiqot ishlarida modellashtirish	2
M5	Nazariy tadqiqotlar olib borish metodologiyasi	2
M6	Eksperimental tadqiqotlar metodologiyasi	2
M7	Eksperimental tadqiqotlarni rejalashtirish, o‘tkazish va natijalari tahlili	2
M8	Ehtimollar nazariyasi va amaliy tadqiqotlar natijalariga matematik – statistik usul bilan ishlov berish	2

M9	O‘lchashga oid asosiy tushunchalar. o‘lchash mohiyati	2
M10	Ilmiy tadqiqot natijalarini rasmiylashtirish	2
M11	Ilmiy axborotlarni izlash. ilmiy axborotlarni jamlash va qayta ishlash	2
M12	Dissertatsiya va unga qo‘yiladigan talablar, yozish tartibi va rasmiylashtirish.	2
M13	Intellectual mulk huquqi	2
M14	Ixtirolarchilik ijodkorligi asoslari. patent materiallari	2
M15	Ilmiy – texnika solahiyati va uning tarkibiy qismlari	2
	Jami	30
Mashg‘ulotlar shakli: amaliy mashg‘ulot (A)		Soat
A1	“Ilmiy- tadqiqot metodologiyasi” fanining ilmiy-texnikaviy rivojlanish.	2
A2	Ilmiy bilishning metodlar	2
A3	Ilmiy tadqiqot yo‘nalishining tanlash metodlari	2
A4	Tadqiqotning ilmiy yangiligi va dolzarbligi	2
A5	Ilmiy axborotlarni qidirish va to‘plash	2
A6	Nazariy tadqiqotlarni o‘tkazish metodlari	2
A7	Eksperimental tadqiqotlar o‘tkazish	2
A8	Ishonchlilik ehtimolligi yordamida o‘lchash intervallarini baholash.	2
A9	O‘lchov natijalarini qayta ishlashning grafik usullarini urganish.	2
A10	Ixtiro ob’ektlari	2
A11	Patent izlanishlari	2
A12	Magistrlik dissertatsiyasining tuzilishi urganish	2
A13	Magistrlik dissertatsiyasining maksad va vazifalari	2
A14	Magistrlik dissertatsiyasining yozish	2
A15	Doktorlik dissertatsiyasi (PhD) rasmiylashtirilishiga quyiladigan talablar.	2
	Jami	30
Mashg‘ulotlar shakli: laboratoriya mashg‘uloti (L)		

	O'quv rejasida laboratoriya mashg'ulotlari ko'rsatilmagan.	
--	--	--

Mustaqil topshiriq (MT)		Soat
1	Fan tushunchasi va fan tarakkiyotining boskichlari.	6
2	Innovatsiya siyosati: maqsadi, vazifalari, amalga oshirish dastaklari va yo'nalishlari.	6
3	Ilmiy-texnika siyosati tamoyillari va yo'nalishlari.	6
4	Ilmiy-tadqiqot faoliyatini tashkil etishning xuquqiy-institutsional asoslari	6
5	Iqtisodiyotni modernizatsmyalash sharoitida fanning vazifalari	6
6	Fandagi asosiy ilmiy kontseptsiyalar.	6
7	Ilmiy-texnika salohiyati va uning tarkibiy qismlari	6
8	Bilish nazariyasi	6
9	Ilmiy tadqiqot turli va mezonlar bo'yicha guruxlanishi	6
10	Ilmiy tadqiqot va tajriba konstruktorlik ishlarning mohiyati, xususiyatlari	6
Jami		60

Asosiy adabiyotlar:

1. Саифназаров И., Каримов Т., Никитченко Г.И. Илмий ижод методологияси, -Тошкент, ТДИУ, 2004.
2. Блауг М. Методология экономической науки. М, 2004.
3. Сондерс М. Льюис Ф., Торнхил Э. Методы проведения экономических исследований. М.. 2006.
4. SHermuxamedova N.A. Ilmiy tadqiqot metodologiyasi. Darslik. -Т. "Fan va texnologiya" 2014, 512 b.
5. Шкляр М.Ф. Основы научных исследований. Учебное пособие для бакалавров / М. Ф. Шкляр. -4-е изд. -М.: Издательско-торговая корпорация «Дашков и К», 2012. - 244 с.

Qo'shimcha adabiyotlar

6. Mirziyoev SH.M. Tanqidiy tahlil, katiy tartib intizom va shaxsiy javobgarlik-har bir rahbar faoliyatinish kundalik qoidasi bo'lishi kerak. Mamlakatimizni 2016 yilda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning asosiy yakunlari va 2017 yilga mo'ljallangan iqtisodiy dasturning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasining kengaytirilgan majlisidagi ma'ruza, 2017 yil 14 yanvar. - Toshkent: "O'zbekiston", 2017. – 104 b.
7. Mirziyoev SH.M. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta'minlash - yurt taraqqiyoti va xalq farovonligi garovi. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganinng 24 yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimdagi ma'ruza. 2016 yil 7 dekabr - Toshkent O'zbekiston, 2017. 48-b.
8. "Faol tadbirkorlik, innovatsion g'oya va texnologiyalarni qo'llab-quvvatlash yili davlat dasturi". O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 22 yanvar 2018 yildagi Farmoni bilan tasdiqlangan.
9. Ананин О. Структура теоретико-экономического знания. Методологический анализ. М.: ИЭРАН, 2005.
10. Мудриевская Л.М., Зайченко Г.А., Притыкин Л.М. О методологии научного исследования в работе Карла Поппера «Нищета и историцизма». Днепропетровск, 1996.
11. Орехов А.М. Методы экономических исследований. М.: ИНФРА-М, 2006.
12. Шишков Г.Б. Математизация экономической теории: методология науки. М.: РЭА им. Плеханова, 1996.
13. Kahn J.A., Landsburg S.E., Stockman A.C. The Positive Economics of Methodology// Journal of Economic Theory. Vol. 68. No 1. (January 1996). P. 64-76.
14. Новиков А.М., Новиков Д.А. Методология научного исследования. М.: Либроком. 2010. -280 с.
15. Системный анализ и моделирование перспектив устойчивого развития национальной экономики Узбекистана: Чепель С.В. /Монография/ Ташкент: IFMR, 2014.-316 с.
16. Вахабов А.В., Разыкова Г.Х. Модернизация экономики Учебное пособие. -Т.: "Иктисодчи- Молия", 2014, 200 с.

17. Доклад по пеням развития тысячелетия Узбекистан. 2015/Под.общ.ред. Г,Саидовой – Т.: Центр экономических исследований. 2015.-100 с.

18. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi xuzuridagi Oliy Attestatsiya komissiyasi rayosatining "Fan doktori ilmiy darajasini beruvchi ilmiy kengash to'g'risidagi nizomni tasdiqlash haqida" karori. O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan 2016 yil 8 iyunda ro'yxatdan o'tkazilgan. ro'yxat rakami 2796.

19. O'zbekiston Respublikasi iqtisodiy-ijtimoiy taraqqiyotining mustaqillik yillaridagi (1990-2010 yillar) asosiy tendentsiya va ko'rsatkichlari hamda 2011-2015 yillarga mo'ljallangan prognozlar. Stat. to'plam. -T.: O'zbekiston. 2011. - 140 b.

20. World development report 2014: risk and opportunity - managing risk for development. The World Bank. Washington D.C. 2014. 324 p.

21 2016 World development Indicators. World Bank Group. Washington. 2016. 132 pag.

Internet saytlari:

1. www.gov.uz – O'zbekiston Respublikasi hukumat portali.
2. www.ziynet.uz – O'zbekiston Respublikasi ta'lim portali.
3. www.natlib.uz – Alisher Navoiy nomidagi milliy kutubxona.
4. <https://www.scops.som> – Skopus xalqaro ma'lumotlar bazasi

Talabaning fan bo'yicha o'zlashtirish ko'rsatkichini nazorat qilishda quyidagi

mezonlar tavsiya etiladi:

Mashinasozlikda texnologik uskunalarni loyixalash fani bo'yicha

Oraliq nazoratlar

soni – 2 ta;

Yakuniy nazorat

– 1 ta;

Jami 3ta nazorat o'tkaziladi va xar bir nazoratda 5,4,3 va 2 baxolar qo'yiladi. Baxolarni o'rtachasi qaydnomaga qo'yiladi .

1-ON uchun talabaga:

a) 1-7 - ma'ruza mavzulari yuzasidan yozma ish (yoki, test, og'zaki) ko'rinishda nazorat o'tkaziladi, maksimal 5 baxoni tashkil etadi;

b) 1-7 ta amaliy ishlarni bajarib, himoya qilganligi uchun maksimal –5 baxo;
s) **1-5 ta mustaqil topshiriqlarni bajarib, himoya qilganligi uchun(yozma ish,prezentatsiya yoki videorolik ko‘rinishida) maksimal –5 baxo;**

**1-ON bo‘yicha olingan baxolar o‘rtachasi $(a + b + s) / 3$ aniqlanib,
1-ON qaydnomasiga qo‘yiladi.**

1-ON bo‘yicha birorta punktning bajarilmasligi, qoniqarsiz baho olgan xisoblanib, talabaning 1-ON dan o‘tmaganligini anglatadi va 2-ON ga ruxsat berilmaydi. 1-ON ni topshirishni oxirgi muddati 2-ON xaftaligining boshlanish sanasigacha. 1-ON dan kamida qoniqarli baho olingan taqdirda 2-ON ga ruxsat beriladi.

2-ON uchun talabaga:

a) 8-15 - ma’ruza mavzulari yuzasidan yozma ish (yoki, test, og‘zaki) ko‘rinishda nazorat o‘tkaziladi, maksimal 5 baxo tashkil etadi;
b) 8-15 amaliy ishlarni bajarib, himoya qilganligi uchun maksimal – 5 baxo;
s) **6-10 mustaqil topshiriqlarni bajarib, himoya qilganligi uchun(yozma ish, prezentatsiya yoki videorolik ko‘rinishida) maksimal –5 baxo;**

2-ON bo‘yicha olingan baxolar o‘rtachasi $(a + b + s) / 3$ aniqlanib, aniqlanib,
2-ON qaydnomasiga qo‘yiladi.

2-ON bo‘yicha birorta punktning bajarilmasligi, qoniqarsiz baho olgan xisoblanib, talabaning 2-ON dan o‘tmaganligini anglatadi va *YaN* ga ruxsat berilmaydi. 2-ON ni topshirishni oxirgi muddati *YaN* xaftaligining boshlanish sanasigacha. 2-ON dan kamida qoniqarli baho olingan taqdirda *YaN* ga ruxsat beriladi

***YaN* da talabaga barcha o‘tilgan mavzular doirasida tuzilgan savollar bo‘yicha yozgan yozma ish uchun baho qo‘yiladi, maksimal 5 baxoni tashkil etadi.**

***YaN* dan kamida qoniqarli (3) baho olingan taqdirda talaba fanni o‘zlashtirgan xisoblanadi, *YaN* qaydnomasiga qo‘yiladi va 6 kreditga ega bo‘ladi.**

Fanga ajratilgan auditoriya soatining 25 foizini va undan ortiq soatni sababsiz qoldirgan talaba ushbu fandan chetlashtirilib, yakuniy

nazoratga kiritilmaydi hamdamazkur fan bo'yicha tegishli kreditlarni o'zlashtirmagan hisoblanadi.

**a) 5 baho olish uchun talabanning bilim darajasi
quyidagilarga javob berishilozim:**

- fanning mohiyati va mazmunini to'liq yoritib olsa;
- fandagi mavzularni bayon qilishda ilmiylik va mantiqiylik saqlanib, ilmiy xatolik va chalkashliklarga yo'l qo'ymas;
- fan bo'yicha mavzu materiallarining nazariy yoki amaliy ahamiyati haqida aniqtasavvurga ega bo'lsa;
- fan doirasida mustaqil erkin fikrlash qobiliyatini namoyon etib olsa;
- berilgan savollarga aniq va lo'nda javob bera olsa;
- konspektga puxta tayyorlangan bo'lsa;
- mustaqil topshiriqlarni to'liq va aniq bajargan bo'lsa;
- fanga tegishli qonunlar va boshqa me'yoriy-huquqiy hujjatlarni to'liq o'zlashtirgan bo'lsa;
- fanga tegishli mavzulardan biri bo'yicha ilmiy maqola chop ettirgan bo'lsa;
- tarixiy jarayonlarni sharhlay bilsa;

**b) 4 baho olish uchun talabanning bilim darajasi
quyidagilarga javob berishilozim:**

c)

- fanning mohiyati va mazmunini tushungan, fandagi mavzularni bayon qilishda ilmiy va mantiqiy chalkashliklarga yo'l qo'ymas;
- fanning mazmunini amaliy ahamiyatini tushungan bo'lsa;
- fan bo'yicha berilgan vazifa va topshiriqlarni o'quv dasturi doirasida bajarsa;
- fan bo'yicha berilgan savollarga to'g'ri javob bera olsa;
- fan bo'yicha konspektini puxta shakllantirgan bo'lsa;
- fan bo'yicha mustaqil topshiriqlarni to'liq bajargan bo'lsa;
- fanga tegishli qonunlar va boshqa me'yoriy hujjatlarni o'zlashtirgan bo'lsa.

**v) 3 baho olish uchun talabanning bilim darajasi
quyidagilarga javob berishi lozim:**

- fan haqida umumiy tushunchaga ega bo'lsa;
- fandagi mavzularni to'g'ri doirada yoritib, bayon qilishda ayrim

chalkashliklargayo‘l qo‘yilsa;

- bayon qilish ravon bo‘lmasa;
- fan bo‘yicha savollarga mujmal va chalkash javoblar olinsa;
- fan bo‘yicha matn puxta shakllantirilmagan bo‘lsa.

g) quyidagi hollarda talabani bilim darajasi qoniqarsiz 2 baho bilan baholanishi mumkin:

- fan bo‘yicha mashg‘ulotlarga tayorgarlik ko‘rilmagan bo‘lsa;
- fan bo‘yicha mashg‘ulotlarga doir hech qanday tasavvurga ega bo‘lmasa;
- fan bo‘yicha matnlarni boshqalardan ko‘chirib olganligi sezilib tursa;
- fan bo‘yicha matnda jiddiy xato va chalkashliklarga yo‘l qo‘yilgan bo‘lsa;
- fanga doir berilgan savollarga javob olinmasa;
- fanni bilmasa.

Fan o‘qituvchisi to‘g‘risida ma’lumot

Muallif(lar):	Kenjaboyev Shukurjon Sharipovich
E-mail:	shshkenjaboev@gmail.com
Tashkilot:	Namangan muhandislik-qurilish instituti

Mazkur Sillabus NamMQI Ilmiy-uslubiy Kengashining 2024 yil_
dagi
____-sonli yig‘ilish bayoni bilan tasdiqlangan.

Mazkur Sillabus “ Mexanika muhandisligi ” kafedrasining 2024 yil _____
dagi _____-sonli yig'ilish bayoni bilan ma'qullangan.

O'quv uslubiy boshqarma _____ **T.Jo'rayev**
boshlig'i

Mashinasozlik texnologiyasi _____ **M. Ubaydullaev**
kafedrasi mudiri